

РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНЬКОЇ ОДА
КЗ «РІВНЕНЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ» РОП
РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

РІВНЕНЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

ВИПУСК XV

*Матеріали наукової конференції
«Волинь в Українській революції
1917-1921 рр.»*

ББК 63.3 (4 Укр) 61
УДК 94 (477) «1917/1921»
Н - 34

Відповідальний за випуск: *Олександр Булига*
Упорядники: *Олександр Булига, Андрій Жив'юк*

Комп'ютерна верстка та дизайн: *Віктор Луц, Ольга Морозова*

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Зб. наук. праць. Вип. XV.: Матеріали наукової конференції «Волинь в Українській революції 1917-1921 рр.» – Рівне: ПП Дятлик М., 2017. – 172 с.

іл., табл.

ISBN 978-617-515-248-5

У науковому збірнику опубліковано матеріали присвячені 100-річчю Української революції 1917-1921 років та тогочасним подіям на Волині.

Видання розраховане на викладачів, істориків, культурологів, музейних працівників та студентів.

ББК 63.3 (4 Укр) 61
УДК 94 (477) «1917/1921»

*Відповідальність за достовірність наданої інформації несуть автори.
Редакційна група може не поділять думок і концепцій авторів.*

На обкладинці: фрагмент пам'ятника Симону Петлюрі у Рівному.

ISBN 978-617-515-248-5

© Рівненський обласний
краєзнавчий музей, 2017

ЗМІСТ

Вступне слово	5
---------------------	---

ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ У 1917-1921 рр.

Бондаренко В. Українське Вільне козацтво на Волині у добу Української революції.....	7
Кукурудза А. Українські війська у Шепетівці під час національно-визвольних змагань в 1917 – на поч. 1918 рр.....	10
Лис С. Сірожупанники Дієвої Армії УНР в обороні Луцька від Війська Польського у березні-травні 1919 р.....	14
Гавриш Н. Бойові дії корпусу Січових стрільців на Рівненщині навесні 1919 р.	21
Пасюк І. Події більшовицько-польської війни 1920 р. на території Волині.....	27
Гудзій В. Юзеф Пілсудський у Рівному в квітні 1920 р. Хронологія подій за кіно та мемуарними джерелами	37

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ, РЕЛІГІЙНЕ, КУЛЬТУРНЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Дем'янюк О. Військово-політичні процеси в Луцькому та Рівненському повітах у добу Української Центральної Ради.....	41
Савчук П. Українська революція і більшовики на Дубенщині	45
Касянчук І. Події на Дубенщині у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.	50
Данілічева В. Рівне у 1917 р.	56
Романич В., Корчак А. Село Суховоля та її жителі у національно-визвольних змаганнях 1918-1920 рр.....	58
Муляр В., Журавльова О. Українські Січові Стрільці та їх діяльність на теренах Старокостянтинівщини	64
Булига О. Трансформації національної орієнтації Почаївської лаври (1917-1922 рр.).....	68
Рожко В. Єпархіальний з'їзд духовенства і мирян у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р.	73
Климчук А. Рівненське реальне училище під час подій 1917-1919 рр.	75

ПЕРЕБУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ, ДИРЕКТОРІЇ

Давидюк Р. Повернення М. Грушевського в Радянську Україну: шлях через Здолбунів.....	78
Нагорна І. Вшанування пам'яті Симона Петлюри	82
Марчук І., Марчук Н. Уряд Бориса Мартоса в Рівному.....	87
Леонова Л. Діяльність Рівненського повітового земства (березень 1917 – квітень 1918 рр.) (за матеріалами Державного архіву Рівненської області)	90

Нікольченко Ю., Білоус К. Інформаційна складова організаційно-розпорядчих документів органів місцевої влади в Україні у добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр.	97
Гуцал Д. Організація державної пропаганди Директорії УНР серед сільського населення.....	102
Яськів Б. Дипломатичні колізії та політико-правові проблеми визнання незалежної України в процесі підготовки Паризької мирної конференції 1919 р.	106

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЛИННЮ

Дмитренко Т. Двічі розстріляна: віхи життя і діяльності Олімпіади Шульмінської	109
Жив'юк А. «Чорний запорожець» Антін Мороз.....	113
Зек Б. Волинь у житті Івана Кобилка (1882–1951) – першого помічника комісара шляхів УНР: польські утиски, радянські репресії і нацистський терор.....	119
Комаринська З. Володимир Оскілко: життя у боротьбі	124
Пшеничний М. Сильний, мужній, безстрашний. Два ювілеї Арсена Шумовського	126
Мельник Т., Мельник Ю. Випускники Бродівської гімназії, активні учасники національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.	134

УВІКОВІЧЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Бейдик О., Лавренюк А., Островська М. Увіковічення пам'яті про діячів Української революції 1917-1921 рр. пов'язаних з Волинню	138
Васильєва І. Пам'ятні місця Української революції на Рівненщині.....	144
Федоришин М. Отаман Володимир Оскілко: до питання встановлення пам'ятника у селі Хотин у 1992 р.	148
Міхно О. Українські видання 1917—1921 рр. у фондах Педагогічного музею України: наукове опрацювання і оприлюднення його результатів	150
Черницька І. Українські грошові знаки 1917-1920 рр. Колекція Рівненського обласного краєзнавчого музею.....	153
Степанюк Л. Події Української революції 1917-1921 рр. на Рівненщині: віртуальна виставка Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки	159
Горбатюк В. Кіш Охорони Республіканського ладу в Рівному: матеріали для документального роману.....	163
Відомості про авторів	166

ВСТУПНЕ СЛОВО

100-річний ювілей Української революції 1917-1921 рр. співпав у часі із збройним протистоянням та захистом Україною територіальної цілісності на сході та півдні. Як і століття тому, це пов'язано з російським втручанням та окупацією території нашої держави. У зв'язку з цим ретроспективний погляд на події першої чверті ХХ ст. в Україні загалом та на Волині зокрема є актуальним. Осмислення та аналіз фактів минулого, пов'язаних з боротьбою за незалежність, роль волинських теренів у тогочасних процесах має сьогодні значення не лише для заповнення дослідниками прогалів історичного знання, але й засвоєння уроків минулого громадянами України. Заради цього підготовлено черговий випуск «Наукових записок Рівненського обласного краєзнавчого музею». Цей збірник виходить за активної участі та підтримки Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, з якою музей співпрацює від часу її заснування.

Представлені матеріали є першою спробою комплексного дослідження, присвяченого Волині в Українській революції 1917-1921 рр. Звичайно збірник не претендує на повне висвітлення усіх проблем, пов'язаних з цією темою, водночас пропонуване видання повинно збудити інтерес для подальшого вивчення питань національно-державного становлення початку ХХ ст., сприяти пошуку невідомих джерел та залучити до досліджень сучасних науковців та краєзнавців. Досвід подій боротьби за незалежність стане в нагоді сучасній Україні, тому працівникам історичного цеху належить продовжувати роботу у цьому напрямку. Надіємось, що подані нижче матеріали допоможуть у цьому.

*Олександр Булига,
Андрій Жив'юк*

ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ У 1917-1921 рр.

Володимир Бондаренко

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ВОЛИНІ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Державні і недержавні парамілітарні громадські об'єднання та іррегулярні збройні формування брали активну участь у війнах та збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Вони були асиметричною відповіддю більш слабкої сторони проти могутніх регулярних армій. Використовуючи партизанські форми боротьби, ці формування наносили значні втрати ворогу і навіть перемагали у нерівній боротьбі. Згадаємо в'єтнамську війну та війну в Афганістані. Не була виключенням і Україна. Українська повстанська армія, яка виникла на Волині, упродовж десятиліття вела запеклу боротьбу проти комуністичного тоталітарного режиму. Події Української революції були тим досвідом, який український національно-визвольний рух використовував у міжвоєнний період та під час і після Другої світової війни. Найбільшим іррегулярним збройним формуванням у 1917–1921 рр. було Українське Вільне козацтво (УВК), яке зробило значний внесок у боротьбу за незалежність України.

Події 2014–2017 рр. на новому історичному тлі підтвердили важливу роль парамілітарних громадських об'єднань та іррегулярних збройних формувань. Добровольчі батальйони, створені патріотичними партіями та організаціями, стали першими на захист української державності. Необхідність військ територіальної оборони для охорони важливих об'єктів, боротьби з розвідувально-диверсійними групами ворога, тероризмом, є неспростовною. У липні 2017 р. відбулися навчання військ територіальної оборони у 9-ти областях України, у тому числі і на Рівненщині. Тому досвід Українського Вільного козацтва стане в нагоді і сучасному українському війську.

Ще однією причиною для дослідження Українського вільнокозацького руху на Волині є те, що у міжвоєнний період та роки Другої світової війни він найбільш активно діяв на території Волині у формі Українського національного козацького товариства (УНКТ) та Українського національного козацького руху (УНАКОР). Діячі ОУН, які конкурували та ворогували з Українським вільнокозацьким рухом на Волині, визнавали: «...кличі УНАКОРу живо вирвані з нашої козацької традиції. Зовсім незалежно від їхньої анахронічності в нинішній момент, від дилетантського розв'язування українських політичних і суспільних проблем в Статуті Вільного Козацтва – УНАКОР тільки завдяки баламуцтву, яке впровадила сама його назва та його термінологія здобув серед консервативних селянських і з любов'ю до козацької традиції виростили українських мас на Волині – популярність...» [20, арк. 8].

Аспект проблеми щодо дослідження УВК на Волині у 1917–1921 рр. є малодослідженим. У всіх періодах вивчення історії українського вільнокозацького руху Волинський регіон залишався осторонь уваги дослідників. Радянські історики навішували ярлики на рух як «буржуазно-націоналістичний», «контрреволюційний», «куркульський». Така заангажована позиція зберігалася до падіння радянського тоталітарного режиму [1; 6; 10]. Зарубіжна українська історіографія головну увагу звертала на партійно-політичну боротьбу за вплив на Вільне козацтво, та перебіг військових дій. Вивчалися також питання місця УВК у військовій політиці Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР. Фактичний матеріал стосувався регіонів колишньої Гетьманщини та

Запорозької Січі. Події на Поділлі та Волині лише згадувалися [14; 15; 17].

Сучасні українські історики упродовж останніх 26 років активно досліджували історію УВК у 1917–1921 рр. Найбільш вагомий внесок у вивченні проблеми внесли В. Голубко, П. Захарченко, О. Тимощук, М. Кравчук [2; 7; 8; 9; 18]. В. Лободаєв на значній джерельній базі ретельно дослідив український вільнокозацький рух у 1917–1918 рр. [12; 13], але події на Волині лише епізодично згадуються у працях цього історика. Фрагментарні згадки про УВК на Волині знаходимо у розвідках І. Гуцалюк, О. Дем'янюк [3–5]. Отже, історія українського вільнокозацького руху на Волині вивчена фрагментарно і потребує подальшого комплексного дослідження даної проблеми. Метою публікації є охарактеризувати діяльність УВК на Волині та акцентувати увагу на аспектах проблеми, які потребують подальшого дослідження.

Необхідно звернути увагу на причини і передумови виникнення УВК на Волині. По-перше, до 1917 р. на відміну від Галичини, Буковини і Закарпаття ці землі входили до складу Російської імперії. Серед українців Волині переважали православні. Волинські землі не були історичним козацьким регіоном до Визвольної війни Б. Хмельницького, але значна частина волинської шляхти брала активну участь у формуванні козацтва. Згадаємо тільки Д. Вишневецького та П. Конашевича-Сагайдачного. Відомі битви козацьких військ із поляками відбувалися на терені Волині. Пам'ять про це зберігалася серед населення й активно використовувалася українським національно-визвольним рухом.

Наявність значних латифундій, які належали полякам, викликали серед селянства прихильність до козацького ідеалу. У 1812 р. на цих землях діяли козацькі полки, створені на землях колишньої Гетьманщини. Польські повстання 1830 і 1863 рр. примусили царський уряд приділити увагу проектам відродження козацтва, у тому числі й на Волині. Таким чином, серед широких верств українського населення Волині поширювався козацький ідеал і мрія про відродження козацтва.

Події Першої світової війни декілька разів проходили лініями фронтів через Волинь. У 1917 р. деморалізоване російське військо займалося грабунками й утисками місцевого населення. Тому рятуючись від анархії і грабунків, Кременецький повітовий земельний комітет 24 листопада 1917 р., висловив побажання створення у повіті загону Вільного козацтва [5].

Наявність значної кількості військ на фронті і у прифронтовій смузі викликали в різноманітних політичних кіл намагання використати їх у власних політичних інтересах. У цих умовах національно-свідома молодь і українська інтелігенція почала створювати організації Вільного козацтва. Центрами українського вільнокозацького руху стали:

Київщина, лівобережні губернії та землі колишнього Війська Запорозького. На Волині ці процеси ускладнювалися складною воєнно-політичною ситуацією. Тому поширення руху було поступовим і менш масовим. Так, на 1 жовтня 1917 р. по всій Україні було зареєстровано 72 вільнокозацьких товариства, чисельністю у 15 586 осіб. Проте, Відділ Вільного козацтва у складі Українського генерального військового комітету (УГВК), реєстрував тільки ті товариства, які надсилали протоколи установчих зборів та списки козаків. У Волинській губернії тільки 1 товариство (35 осіб) [12, с. 91].

З метою поширення вільнокозацького руху, у тому числі і на Волині, у серпні – вересні 1917 р. Відділ УГВК вів активне листування з органами місцевого самоврядування, та надсилав інструкторів для виступів на різноманітних з'їздах для пропаганди ідей Вільного козацтва. Такий виступ відбувся і на губернському з'їзді Волинської Селянської спілки [12, с. 92].

Особлива армія, яка складалася з російських гвардійських полків, підпала під контроль більшовиків у жовтні-листопаді 1917 р. За планами більшовиків, вона повинна була захопити владу на Волині, і нанести удар із заходу на Київ. Організації ВК виникали не тільки серед селянства, але і в містах. До них вступали старшини, учні, студенти, поштовики, залізничники та міські урядовці. Прикладом цього може бути м. Рівне. Загін ВК у 250 осіб у грудні 1917 р., після триденних боїв із застосуванням кулеметів і гармат, роззброїв охорону штабу Особливої армії та розігнав його. Це дозволило уникнути раптового удару по Києву з боку більшовиків. Після того вільні козаки з Рівного відбули до Києва та продовжили боротьбу [11].

У грудні 1917 р. ситуація на Волині була неоднозначною. Більшість повітових міст, у тому числі Луцьк і Рівно були під владою більшовиків. Сільська місцевість та північно-західна частина регіону знаходилися під контролем відділів Вільного козацтва. Це надало можливість евакуюватися УЦР та уряду на Волинь для продовження боротьби. Після складання угоди з Німеччиною та Австро-Угорщиною українські війська разом з союзниками за 2 тижні звільнили територію Волині від більшовиків. На жаль, УЦР під приводом формування регулярного війська та впливом австро-німецьких союзників, почала демобілізацію УВК. Так завершився перший період діяльності УВК на Волині [4].

16 жовтня 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав Універсал про відродження Українського козацтва. 6 листопада 1918 р. був затверджений склад президії Великої козацької ради. Причому, кошовим отаманом Волині став полковник Борковський [12, с. 233]. Цей аспект проблеми потребує подальшої уваги дослідників, хоча до повстання Директорії практичні результати гетьманської політики були незначними.

У 1919 р. організації ВК продовжували діяти як у складі повстансько-партизанського руху, так і у складі Армії УНР. О. Назарук згадував про допомогу у створенні організацій Вільного козацтва у Кременці в квітні – травні 1919 р., та навколишніх селах з боку Січових стрільців [16, с. 156]. Нами був знайдений цікавий архівний документ, який доповнює спогади О. Назарука. Документ датується 27 квітня 1919 р. Організаційна комісія Народної Армії Вільного козацтва, яка складалася з Каленика Коваля, Петра Шишки, Никанора Шевчука та Северина Логановського зібралася на засіданні в с. Святці і прийняла такі рішення: на зібранні волосних отаманів Кременецького, Старокостянтинівського, Заславського й Острозького повітів кошовим отаманом було обрано Каленика Степановича Коваля. Він повинен був створити місцевий похідний штаб, а волосні отамани зобов'язані були добре організувати всі їхні села для боротьби з більшовиками і допомогти організувати ВК у сусідніх волостях. Вільне козацтво за наказом виступає для боротьби [19, арк. 132]. Організатори ВК звернулися 10 травня 1919 р. до українського народу з такою Відозвою: «...Козаки та селяне! Організуйте партизанські відділи, повставайте проти кацапсько-більшевицького ярма! Спішіть, щоб не спізнитись. Старі та молоді – всі до зброї, всі за Вільну Незалежну Республіку Українську. Ми йдемо до Вас, ми йдемо в організоване народне військо, щоб допомогти Вам здобути знов волю, звільнити Вас від комуни. Піднімайте повстання, рвіть залізницю, містки в тилу грабіжницького кацапського

війська. Вдаримо всіма силами, звільнимо нашу бідну Країну від чужинців, не дамо їм запанувати над нами. Пам'ятайте, що посіяне Вами не Ви зберете. Літом кацапи все одвезуть до Москви, ви ж на зиму залишитеся без хліба. Діти Ваші попухнуть від голоду. Так спішіть. Зброї не здавайте. Шкодьте на кожнім кроці більшовицьким бандам. Вас кличимо ми, браття Ваші, селяне та робітники повіту Кременецького. Всі до зброї, всі! Щастя Вам Боже. Христос Воскресе. Хай же воскресне і воля наша. Всі до зброї. Станьте одностайно, бороніть землю, хати, жінок та дітей Ваших. Хай же воскресне в вас дух великих наших предків-козаків, які завжди були проти гнобителів кацапів та поляків. Всі до зброї! Всі! Всі!» [21, арк. 2]. На жаль, відступ Армії УНР не дав можливостей для продовження організаційної діяльності, але закономірним було і те, що в середині 1920-х рр. вільнокозацький рух почав активно діяти якраз на Волині.

Отже, український вільнокозацький рух на Волині діяв упродовж 1917–1919 рр. Соціальною базою його стали селяни, службовці, українська інтелігенція. За віковою ознакою, головним чином це була молодь. Найбільший розмах рух мав у добу УЦР. УВК на Волині за масовістю та організованістю значно поступалося козацьким організаціям Лівобережжя, Київщини, Півдня України. У 1919–1920 рр. козаки та старшини стали в лави Армії УНР, та брали активну участь у повстансько-партизанському русі. Український вільнокозацький рух на Волині потребує подальшого комплексного дослідження сучасними істориками.

Джерела та література:

1. Гарчев П. І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції / П. І. Гарчев. – Харків, 1969. – 267 с.
2. Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
3. Гуцалюк І. О. Військово-політичне становище Західної Волині за Директорії УНР / І. О. Гуцалюк // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, – 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 5–13.
4. Гуцалюк І. Організація Українською Центральною Радою власних збройних формувань у Західній Волині / І. Гуцалюк // Питання історії України. Зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – Т. 14. – С. 229–236.
5. Дем'янюк О. Волинь на фоні державотворчих процесів в УНР (жовтень–грудень 1917 р.) / О. Дем'янюк // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка» / відп. ред. Л. Є. Дещинський. – Львів, 2008. – №612. – С. 78–85.
6. Ейдемман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдемман, М. Какурін. – Х.: [б. в.], 1928. – 71 с.
7. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – 188 с.
8. Кравчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки / М. Кравчук // Право України. – 1998. – № 7. – С. 106–110.
9. Кравчук М. Українська держава та військове будівництво в період Гетьманату / М. Кравчук // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 37–41.
10. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917–1920 рр.) / І. Кулик. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 32 с.
11. Лисий М. Одна незаписана подія / М. Лисий // За Державність: матеріали до історії війська українського. Зб. 10. – Торонто: УВІТ, 1964. – С. 200–203.
12. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.: наук. вид. / В. М. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
13. Лободаєв В. М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лободаєв Володимир Миколайович. – К., 2001. – 216 с.
14. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Мірчук. – Торонто: Ліга визволення України, 1957. – 80 с.

15. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – Торонто. – 1970. – Т. 1. – 571 с.; 1973. – Т. 2. – 670 с.
16. Назарук О. Рік на великій Україні: конспект споминів з Української революції / Осип Назарук. – Відень: Український Прапор, 1920. – 345 с.
17. Reshetar John S. The Ukrainian revolution 1917–1920: A study in nationalism / J. S. Reshetar. – N.Y.: Arno press, 1972. – 363 p.
18. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) / О. В. Тимощук. – Харків, 2000. – 460 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1122, оп. 2 с, спр. 3, арк. 132.
20. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 60, арк. 8.
21. Центральний державний історичний архів у м. Львів, ф. 760, оп. 1, спр. 51, арк. 2.

Андрій Кукурудза

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКА У ШЕПЕТІВЦІ ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ В 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 рр.

Шепетівка – важливий український залізничний вузол та райцентр. Саме розвиток залізниці на поч. ХХ ст. перетворив це містечко на важливий військово-стратегічний транспортний пункт, що було підтверджено всіма збройними конфліктами на південній Волині. На 1917 р. містечко входило до запілля Південно-Західного фронту російської армії та було переповнене військами та військовим майном. За таких умов Шепетівка була приречена опинитись у вирі Української революції 1917 р. та протистояння з російською більшовицькою агресією і за свідченнями місцевих краєзнавців, щонайменше 18 разів переходила з рук в руки ворогуючих сторін [11]. (Рис. 1.)

Разом з тим значно більше уваги дослідників прикуто до Національно-визвольних змагань в Шепетівці 1919–20 рр. [4, с. 37–47; 13], у той час як початок Української національно-демократичної революції 1917 р. та російської більшовицької агресії проти УНР висвітлено менше.

Українізація військових частин в Україні та розвиток Української національно-демократичної революції 1917–21 рр. бурхливо захопили місто. Про Лютневу революцію мешканці міста дізналися вже на третій день. Традиційно це спровокувало обрання Ради робітничих і солдатських депутатів, яка діяла поряд з органами Тимчасового уряду [7, с. 611]. Розгортання революційних подій та агресії більшовиків в Україні підтверджують важливість контролю над цим транспортним вузлом, який завдяки своєму розташуванню контролюватиме рух військ з Південно-Західного фронту в запілля і навпаки. На момент початку українізаційних заходів військового відомства УНР в місті було заплановано українізацію 10 запасного полку. На 1917 р. запасні полки мали вкрай низьку боєздатність. У них панував занепад військової дисципліни, промовистим підтвердженням чого була відсутність занять зі стрийової

підготовки [5, с. 96]. Проголошення українізації в таких підрозділах нерідко було суто формальним явищем зі зміною вивіски, а ні бойового духу, ні бажання захищати українську революцію вояки не мали. Стабільності в Шепетівці в перший період національно-демократичної революції додавало те, що в місті дислокувалися українізовані частини, які підтримували Центральну Раду і досить довго рятували місто і округу від прифронтової анархії та більшовицького хаосу та погромів [11]. Поява в Шепетівці українських військ, прихильних до Центральної Ради, пов'язана передовсім з українізацією 34-го корпусу генерала Павла Скоропадського, який налічував 25 тис. вояків. (Рис. 2.) Завдяки заходам С. Петлюри командування Південно-західного фронту погодилося перевести частину корпусу для виконання завдань в запілля на Київщині, а не на фронті, що дозволяло використати військових для підтримки українського уряду. Але 104 дивізія корпусу відмовилася вирушати на фронт і також поступово почала рухатися на Київ. Саме в Шепетівці і Калинівці зупинилася частина підрозділів дивізії, які командування офіційно відмовлялося передавати українській владі, але самі частини виявляли чіткі українські симпатії. Від цього часу залізнична станція міцно закріпилася за силами вірними Центральній Раді [5, с. 98]. У Шепетівці таким чином опинилися 413 Порховський і 415 Бахмутський полки 104 дивізії [5, с. 169]. Особливо важливо й те, що 34 корпус був єдиним військовим з'єднанням Південно-Західного фронту, де було більш-менш завершено українізацію [6, с. 45]. І ці значні українські вили були сконцентровані на стратегічному напрямку на лінії фронт – Київ.

Жовтневий переворот у Петрограді викликав у Шепетівці численні мітинги і демонстрації. Пасивність та нерішучість українського військового та в першу чергу цивільного керівництва дозволила

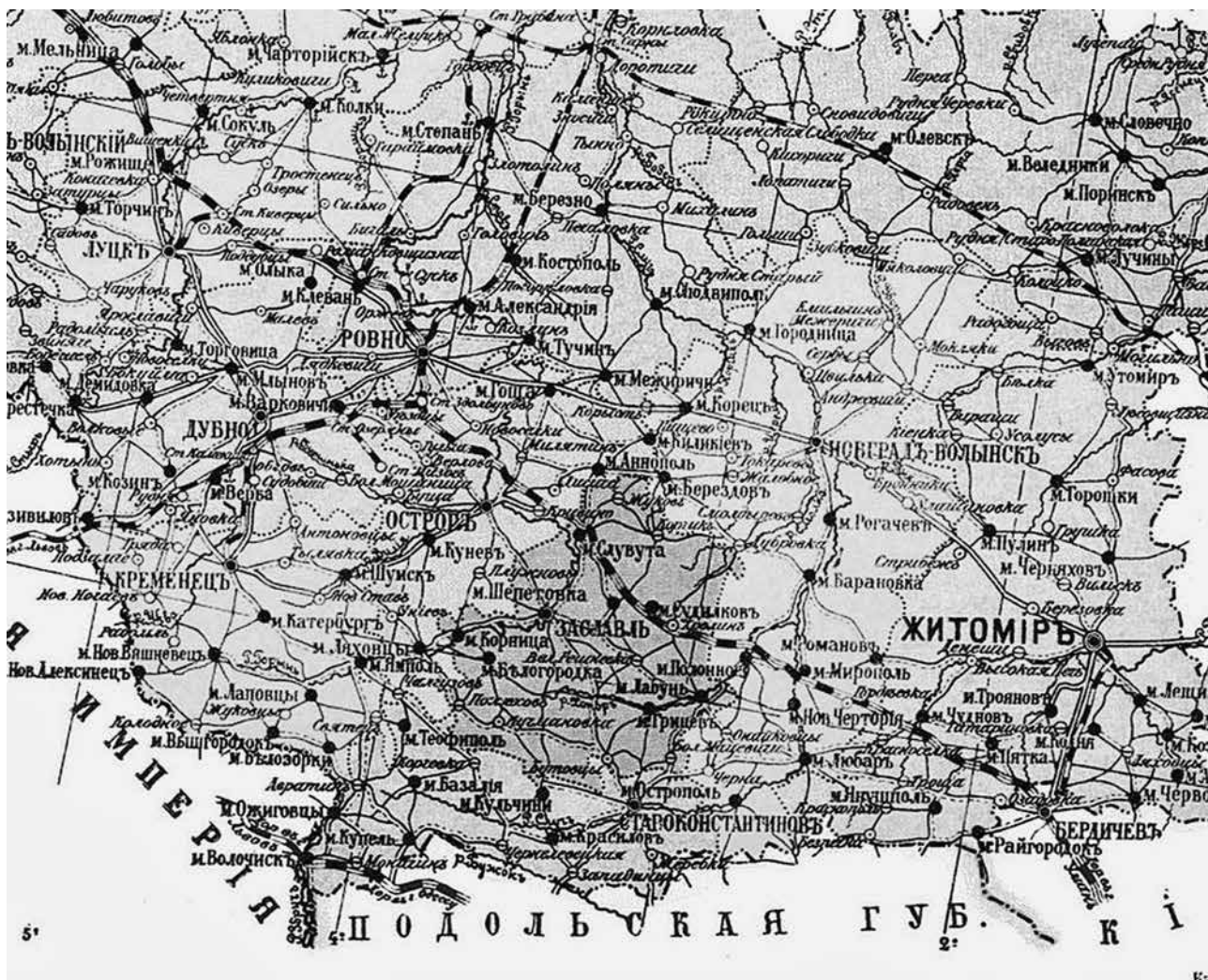

Рис 1. Фрагмент мапи Волинської губернії. В центрі Ізяславський повіт та Шепетівка 1911 р.

більшовикам опанувати значну кількість військ Південно-західного фронту. «Найбільшу небезпеку тут являли з себе мільйони само-демобілізованих солдатів російської армії, що безладдю, як хмари сарани, прямували через Україну до Росії, вчиняючи всюди по дорозі заколоти й бешкети», – згадував у своїх спогадах той руйнівний час генерал-полковник УНР [14, с. 16]. Саме ці сили – розагитовані, дезорганізовані та агресивні солдатські маси виступали ударною силою більшовиків в просуванні назагал не дуже популярної в Україні партії Леніна.

Завдяки завбачливим діям Командуючого 1-м українським корпусом генералу П. Скоропадському українські війська зуміли не допустити сили збільшовиченого 2-о гвардійського корпусу до Києва. 22 листопада Скоропадський приймає важливе стратегічне рішення про пересування свого корпусу на схід на захист Києва, а не на фронт, де більшовики хотіли українізованими силами закрити діри в позиціях і остаточно взяти корпус під свій контроль.

Через 8 днів частинам корпусу вдалося дістати Козятин [2, с. 43] і закріпитися в цій вузловій станції. «Я негайно обсадив всю залізницю, – згадував генерал, – од Гнівані до Козятин частина-

ми 153-ї дивізії, а також лінію Шепетівка – Козятин – Христинівка – Вапнярка» [2, с. 43]. Початок збройного протистояння між Центральною Радою та більшовиками змушував обидві сторони міцно закріплюватися у важливих адміністративних та транспортних центрах, з метою розгортання подальших наступальних та оборонних дій. В той час як сусідні Жмеринка та Проскурів опинилися в руках збільшовичених частин Шепетівка завдяки заходам Скоропадського та Петлюри була захищена українськими підрозділами.

Взагалі в кінці осені 1917 р. завдяки вдалим та швидким діям більшовикам вдалося захопити владу в Проскурові, Жмеринці, Дубні, Сарнах, Новоград-Волинському, Волочиську, Коростені, Кам'янці-Подільському, що було спланованою акцією наступу на Київ із заходу. Голубко [3, с. 113]. Сили Скоропадського залишалися єдиними здатними зупинити просування збільшовичених солдатських мас в запілля та до Києва. Разом з тим наявність українських військ убезпечувала Шепетівку від більшовицьких погромів. Після розгортання на нових позиціях сили 1-го українського корпусу в кінці листопада 1917 р. в районі Шепетівки зуміли провести вдалі

Рис. 2 Командувач 1-о Українського корпусу генерал Павло Скоропадський

операції, роззброюючи більшовицькі банди. Знаючи з ким має справу, генерал Скоропадський заборонив ведення будь-яких переговорів з представниками більшовиків, які розагітовували підрозділи і вносили в них хаос. 8 грудня 1917 р. більшовики використовуючи Вітебський полк, зробили спробу вдертися до Шепетівки, але були зупинені вдалими маневрами українських військ [3, с. 140]. Таким чином, генералу Скоропадському вперше по військовому вдалося налагодити протидію більшовикам та уникнути провокацій про братання, нейтралітет та інші методи розвалу боездатних частин. Саме в районі Шепетівки, Рівного та Старокостянтинів військами Центральної Ради було зірвано перший похід більшовиків із заходу на Київ [8, с. 402].

Генерал П. Скоропадський який разом зі штабом керував корпусом з Білої Церкви, надавав особливого значення Шепетівці в захисті від руху фронтових частин на Київ. Місто стало центром 104 дивізії, тоді як на півдні в Меджибожі було розташовано українську 153 дивізію, сили якої згодом зайняли інші важливі вузлові містечка Козятин та Бердичів [5, с. 172]. 104 дивізія відповідно до українізації була перейменована на 1 українську дивізію. У цей час в ній нараховувалось 4,8 тис. вояків. Таке вчасне і вигідне розташування українських підрозділів відрізняло розпропаговані більшовиками війська

від українського заплілля, паралізувавши потуги більшовиків захопити Київ ударом з фронту, незважаючи на постійні накази зі Ставки в Могилеві. Шепетівка, як залізничний вузол, мала величезна значення у захисті Києва від наступу з західного напрямку.

Проявити себе в критичний момент українські сили в Шепетівці змогли під час загрози наступу підрозділів збільшовиченої 11 армії в заплілля. Показово, що українізовані відділи з цієї армії повністю відмовилися захищати українську владу, що ускладнювало ситуацію. Українські сили 1-ї дивізії були представлені 1-м та 3-м полками, які займали крім Шепетівки, Здолбунів, Пузирки, Полонне й Печанівці. Як же само вдалося захистити Шепетівку від перших наскоків більшовиків? Настрої зневіри не минули і цих відданих українській справі військ. Більшість вояків, окрім одного куреня 3-го полку, теж відмовилися вирушати на Старокостянтинів проти сил 11-ї армії. Але й цих сил вистачило, щоб нейтралізувати найактивніших противників Центральної Ради з членів революційного комітету армії. Якраз біля Шепетівки було роззброєно ударну силу більшовиків 27-й Вітебський полк та відправлено його вояків до Білорусі. Всіх затриманих більшовицьких ватажків було відправлено до Шепетівки під арешт. Операцією керувала цікава особистість – 19 річний прапорщик В. Золотаренко, завдяки ініціативності якого вдалося зібрати бойові сили й здійснити всю операцію [5, с. 273–274].

В самій Шепетівці 13 грудня 1917 р. відбувся мітинг робітників за участю революційних солдатів гарнізону на цукровому комбінаті [7, с. 611]. Як і по інших регіонах, прибічники більшовиків складали на заводі крихітний відсоток, але серед працівників були росіяни та євреї, які поширювали погляди більшовиків і русифікованого пролетаріату. На цукровому заводі відбувся заколот, на якому було проголошено радянську владу. Таким чином, Шепетівка не стала винятком і рушієм більшовиків у місті стали неукраїнські елементи, які спробували видати себе за представників містян. Саме сили вчасно підготовлені майбутнім гетьманом Павлом Скоропадським, зокрема дивізія Миколи Капустянського 1-го (Рис. 3.) Українського корпусу через кілька днів у грудні 1917 р. захопили Шепетівку, відновивши у ній легітимну владу. У місті було роззброєно залогу, яка складалася з червоноармійських загонів і розагітованих ними частин. Того ж 13 грудня 1917 р. Командування 34 корпусу отримало наказ від С. Петлюри і начальника українського Генштабу захищати Правобережжя і Київ від більшовицьких військ [5, с. 172], тож реалізація цих вказівок розпочалася негайно. Навіть радянські видання фіксують час появи партійних осередків у Шепетівці лише влітку 1918 р. [1, с. 605]. Для прикладу такі залізничні містечка як Здолбунів, чи Сарни в 1917р. мали значно сильніші більшовицькі

осередки [1, с. 505, 605]. Більшовицькі ідеї животили в Шепетівці завдяки зайшлим військам, які і приносили їх з Росії і розповсюджували більшовицьку агітацію, видану зокрема в Тулі і навмисне привезену в Україну [7, с. 611].

Проте ще від кінця осені 1917 р. збільшовизовані сили на Правобережній Україні заволоділи ініціативою і отримали перевагу над здеморалізованими військами Центральної Ради, які не бажали більше воювати. Загрозлива тенденція означала повне військове фіаско сил Центральної Ради, яке відбулося і на Шепетівці. Більшовицька пропаганда дедалі більше захоплювала місто, тоді як українські контрдії і далі були відсутні. Попри погіршення становища, непевність у Києві та відставку Скоропадського навіть наприкінці 1917 р. війська Центральної Ради все ж продовжували утримувати такі міста як Біла Церква, Вінниця, Староконстянтинів, Гнівань та Шепетівка [3, с. 148].

Загальний хаос, розвал армії та стихійні дезерції вояків вдарили по українізованих частинах як і по інших підрозділах. У цій ситуації в Шепетівці неодноразово відновлювалася влада більшовиків. Вже у січні 1918 р. до міста потрапив 19-й український полк ім. Сагайдачного. Незабаром цей, а також 3-й український полк зовсім збунтувались і виїхали до Козятина [5, с. 400]. Полковник Шевченко склав із себе повноваження його командира. Ще раніше інший курінь 3-о полку разом з кулеметною командою теж самочинно залишив Шепетівку і вирушив до Фастова. Через масові дезертирства в 1-у та 3-у полках залишалось тільки 600–700 бійців і бригада перестала існувати [5, с. 274]. Головним ворогом українських сил окрім російських окупантів були відсутність чіткої політичної позиції з Києва та невміння вести ідеологічного протистояння в умовах цинічного та жорстокого наступу більшовиків. Вояцька маса дуже болісно реагувала на таку невизначеність Павло Скоропадський по своєму охарактеризував цей руйнівний стан: «Почалися страшні часи: командири частин щодня докладали мені про розруху в частинах, – писав генерал, – комітети настоювали на невиконанні наказу про вихід на фронт. Доводилося їздити по полках, умовляти. Зовні дисципліна як не як підтримувалася, але всередині вона падала. Це давалося відчувати все більше і більше» [2, с. 38]. Останній командуючий 1-го Українського корпусу генерал Я. Гандзюк залишився фактично без військової сили. 1-а Українська дивізія генерала Никоніва, яка в січні 1918 р. ще знаходилася в Шепетівському районі, була небоєздатною. Більшість вояків або оголошували нейтралітет, або самочинно висувалися в запілля чи ще інші напрямки [5, с. 392]. На початку січня 1918 року у місті знову запанували російські окупанти. Завершення першого етапу національно-визвольних змагань у Шепетівці відбулося зі звільненням міста в лютому 1918 р. австрійсько-німецькими військами,

Рис. 3 Нач. штабу 1-ї Української дивізії підполковник Микола Капустянський

що припинило свавілля російських більшовиків, репресії та мордування містян.

Таким чином, саме вдалі дії військ Центральної ради восени 1917 р., в тому числі і на Правобережжі, зокрема в Шепетівському повіті, навіть за складних умов та помилок, завадили російським більшовикам повалити українську владу «з середини» і саме тому більшовицька верхівка в Росії вдалася до прямої зовнішньої агресії проти УНР [9, с. 298]. Незважаючи на загальну поразку військ Центральної Ради українські сили фактично врятували Шепетівку та її городян від червоного терору в 1917 р., в той час як активістами більшовицьких ідей в місті традиційно виступили євреї та росіяни. Як і на інших відтинках війни російських більшовиків проти України вирішальним чинником поразки українців стала відсутність ведення інформаційної боротьби та інформування Центральною Радою про свої дії. Як наслідок, найбоездатніші в 1917 р. українські сили, якими без сумніву була 1-а Українська дивізія в Шепетівському районі, були нейтралізовані та знищені просто ворожою агітацією та відсутністю належної уваги з боку Києва. З районом Шепетівки через розташування в 1917 – на поч. 1918 рр. 1-ї української дивізії була пов'язана діяльність багатьох відомих українських воєнних діячів: підполковника М. Капустянського – який під час описуваних подій був в.о. начальника штабу 1-ї української дивізії [12, с. 190], генерал-майора Якова Гандзюка, командувача 1-м Українським корпусом в 1918 р. [12, с. 101], генерал-хорунжого армії УНР Наума Никоніва,

командуючого 1-ю українською дивізією [5, с. 393]. Відповідно на початку Національно-демократичної революції 1917–21 рр. У Шепетівському районі оперували 1–4 українські козацькі полки 1-ї Української дивізії військ Центральної Ради, а також 10 запасний полк. Важливо додати, що в 2015 р. серед вулиць міста Шепетівка закріпилися назви, пов'язані дійсно

з українськими героями національно-визвольних змагань: Євгена Коновальця замість Корчагіна, Симона Петлюри – колишня Луначарського, Січових Стрільців замість Куйбишева та Героїв Крут – колишня Комсомольська, Якова Гальчевського замість Конєва [10]. І хоч не всі українські звитяжці відзначені – це все одно вагоме досягнення.

Джерела та література:

1. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / відповід. ред. І. Ф. Курас. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987.
2. Гетьман Павло Скоропадський Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992.
3. Голубко В. Армія Української народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997.
4. Ковальчук В. Неофіційна історія міста Шепетівки та його околиць / В. Ковальчук. – Х., 2017.
5. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр. / М. Ковальчук, НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 1. – К.: Вид. дім «Стилос», 2015.
6. Ковальчук М. «Українізація 34-го корпусу російської армії (серпень–листопад 1917 р.) / М. Ковальчук // Мандрівець. – 2012. – № 4. – С. 43–49.
7. Історія міст і сіл України. Хмельницька область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1971.
8. Історія Українського війська в 2 кн. / Крип'якевич І., Гнатевич Б. (репринтне видання). – Ч. 2. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1995.
9. Історія українського війська / М. Відейко, С. Синиця, Б. Черкас, К. Галушко, О. Сокирко, А. Руккас та ін. – Харків: Вид-во «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016.
10. Назви вулиць, провулків і площ міста Шепетівка. – [Режим доступу]: <http://shepetivka.com.ua/nazvy-vulyts-provulkiv-i-ploshch.html>
11. Островська Г.А. «Трикутник смерті»: Шепетівка у вирі визвольних змагань 1917–1920 рр. / Г. Островська. – [Режим доступу]: <http://shepetivka.com.ua/statti/inshe/2690-trykutnyk-smerti-shepetivka-u-vyri-vyzvolnykh-zmahan-19171920-rr.html>
12. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки 1917–1921. – Том 1. / Я. Тинченко. – К., 2007.
13. Хома Т. Оборона Шепетівки силами дієвої армії УНР у квітні 1919 р. // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. Наук. зб. – К., 2013. – С. 288–290.
14. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. / О. Удовиченко. – Вінніпег, 1954.

Сергій Лис

СІРОЖУПАННИКИ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР В ОБОРОНІ ЛУЦЬКА ВІД ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО У БЕРЕЗНІ-ТРАВНІ 1919 р.

Воїни сірожупанники Дієвої Армії УНР мають особливе відношення до історії Луцька і загалом Волині. І Стрілецько-Козацька (з осені 1918 р. – Сіра, через колір одностроїв, які носили його воїни) дивізія, формувалася у Володимир-Волинському в березні – червні 1918 р. [1, с. 170]. Увійшли до неї добровольці з різних регіонів України, які перед тим перебували у австрійському таборі для військовополонених Російської Імператорської армії міста Фрайштадт.

Ключову роль у створенні Сірої дивізії відіграли Українські Січові Стрільці та Союз Визволення України. З листопада 1914 р. [6, с. 86] по квітень 1915 р. [6, с. 97], а також, на зламі 1917–1918 рр. [6, с. 139]

у Фрайштадті з військовополоненими працював член СВУ й УСС Михайло Гаврилко, який переконував їх вважати себе українцями, а не підданими російському царю малоросами. Його агітація увінчалася успіхом. У 1915–1918 рр. у таборі постала так звана Фрайштадтська республіка – неформальна спілка військовополонених, які визнали своєю метою боротьбу за свободу України. До речі, Михайло Гаврилко у 1916 р., коли в ході Першої світової війни місто на деякий час зайняла австрійська армія, був комендантом УСС у Луцьку [6, с. 118]. Саме він 23 травня 1916 р. відкрив тут першу українську школу [6, с. 121].

Серед військовополонених, учасників Фрайштадтської республіки, у 1916 р. постала (з дозволу австрійської влади) офіційна організація – Головна Українська Рада [6, с. 244]. 14 липня 1917 р. членам ГУРУ дозволили створити військову організацію – Товариство «Січ» імені гетьмана Петра Дорошенка, яке обрало собі жовто-блакитну символіку [6, с. 245–246]. А вже 22 лютого 1918 р. австрійці дали добро на формування замість «Січі» Куреня Оборони Рідного краю, який мав бути відправлений в Україну і влитися в Армію УНР [6, с. 256]. За три дні до Куреня також долучилися українські старшини з табору Йозефштадт [1, с. 170]. Очолив же військову формування українських військовополонених сотник Петро Ганжа [6, с. 257].

6 березня 1918 р. Курінь прибув до Володимира-Волинського, де був перейменований на Стрілецько-Козацький [6, с. 262]. За наказом СБУ і УСС, туди ж відправився і Михайло Гаврилко. Першим командиром уже І Стрілецько-Козацького полку став підполковник Іван Перлик [5, с. 441]. Колишні українські військовополонені з Фрайштадтської республіки й надалі продовжували прибувати до Володимира-Волинського. Уже наприкінці березня полк почав реорганізовуватися у дивізію, на чолі з тим же самим Іваном Перликом [6, с. 265].

У першій половині літа 1918 р. І Стрілецько-Козацьку (Сіру) дивізію очолив присланий із Києва генерал, уже не республіканської, а гетьманської Армії Української Держави Віктор Сокира-Яхонтов [6, с. 278]. У серпні 1918 р. дивізія за наказом Гетьмана Павла Скоропадського була передислокована на Чернігівщину [1, с. 185]. 31 жовтня військову формування очолив генерал Петро Васильєв-Чечель [17, с. 71]. В листопаді 1918 р. сірожупанники підтримали антигетьманське повстання республіканської Директорії. Дивізію, яка вже офіційно стала називатися Сірою, 17 листопада очолив полковник Михайло Палій, а її штаб – хорунжий Михайло Гаврилко [6, с. 11].

У лютому й на початку березня 1919 р. Сіра дивізія воювала проти російської Червоної Армії на Східній Волині. Овруч, Новоград-Волинський, Житомир – це ті міста, за які вели бої сірожупанники [15, с. 320–321]. Після втрати 7 березня Бердичева отаман Михайло Палій подав у відставку. На чолі з новим керівником, підполковником Володимиром Абазою, Сіру дивізію передислоковують до Луцька [15, с. 323]. А вже на Західній Волині тривала польсько-українська війна, в ході якої Військо Польське на той час уже захопило Володимир-Волинський і Ковель. 6–7 березня пілсудчики спробували розвинути наступ на Луцьк, але ще в Торчині був смертельно поранений командувач польськими силами на Волині майор Леопольд Лис-Куля. Підрозділи Війська Польського змушені були поки що відступити [14, с. 184].

У Луцьку сірожупанники розмістилися у колишніх казармах російських військ (тодішня частина вулиці Вокзальної, тепер – вулиця Стрілецька). Майже одразу почала виходити газета «Вісті Сірих», яку видавав культурно-освітній відділ дивізії під проводом Миколи Букшованого [15, с. 328]. Варто згадати, що у місті ще до приходу сірожупанників перебували воїни сформованої за часів Гетьманату І пішої Волинської дивізії [15, с. 323]. Власне, це були залишки І Луцького і II Волинського полків, а також III Волинської кордонної бригади, які ще від червня – липня 1918 р. базувалися у місті [1, с. 185–187].

Луцька міська влада ще від 1917 р. постійно підтримувала УНР [10, с. 4]. Більшість населення міста складала євреї, але приміські села були українські. У лютому 1919 р. новим очільником Луцької міської управи став Г. І. Дерев'яно – засновник і перший голова місцевої української «Просвіти» [5, с. 458–459]. Однак його заступником був один з провідників єврейської громади Луцька фінансист Абрам Варковицький, який за Центральної Ради у 1917 р. очолював місто. Саме А. С. Варковицький ініціював, в умовах воєнної інфляції, випуск у березні 1919 р. тимчасових луцьких гривень [16, с. 274].

Підтримка на Західній Україні місцевою єврейською громадою як влади УНР, так і ЗУНР була не випадковою. Українська влада декларувала рівність усіх громадян, незалежно від національності. На низці документів та навіть на першій купюрі УНР номіналом у 100 карбованців написи друкувалися не лише українською, а й єврейською (ідіш), польською і російською мовами [7, с. 21]. На відміну від Наддніпрянської України з її народницькою, слабо контрольованою українською владою Отаманією, у Західній Волині й Галичині регулярні частини Дієвої Армії УНР й Української Галицької Армії не чіпали єврейського населення. Збереглося й свідчення про прихильне ставлення луцької єврейської громади саме до сірожупанників, які «були настоящим войском», що жодним чином не кривдило іудеїв у місті [15, с. 340]. Не було жодних антисемітських дій з боку сірожупанних підрозділів і до самого кінця їхнього бойового шляху в 1920 р. [15, с. 408].

Польська ж влада у 1918–1920 рр. пропагувала антисемітизм. Коли Військо Польське взяло Львів, то 21–23 листопада 1918 р. воно здійснило масштабний єврейський погром, який мав резонанс на всю Європу [13, с. 110]. Забігаючи наперед, зазначу, що після окупації у травні 1919 р. Західної Волині польська влада розпустила всі управи єврейських віросповідних громад, які діяли тут ще з часів Української Центральної Ради [8, с. 306]. Піком польського антисемітизму було створення влітку 1920 р. в Яблоніві поблизу Варшави єврейського концтабору, де було ув'язнено 17 тисяч осіб. Сюди направляли навіть тих солдатів і офіцерів Війська Польського, у яких виявляли приналежність до єврейського народу. Лише

обурення світової громадськості змусило Варшаву у вересні 1920 р. закрити концтабір [8, с. 93–94].

Наприкінці першої декади березня 1919 р. в Луцьку залишився лише штаб Сірої дивізії. Муштрові ж відділи сірожупанників були відправлені до прифронтових сіл Киселин, Переспа на правому березі Стоходу та до села Навіз і містечка Колки на Стиру [15, с. 323]. У районі Торчина діяла Волинська дивізія [15, с. 328]. 14 березня сірожупанники атакували польські підрозділи в напрямку Маневич. Але вже 26 березня, оговтавшись, Військо Польське перейшло у контрнаступ, переправилося через річку Стохід та захопило Переспу, а потому розгорнуло наступ на Колки і Торчин [1, с. 323]. Однак, перегрупувавшись, Сіра дивізія звільнила Переспу і знову відкинула ворога за річку Стохід і зайняла свої попередні позиції [15, с. 328].

Через поразки на Східному українсько-радянському фронті й втрати Вінниці, з 26 березня тимчасовою столицею УНР стало волинське місто Рівне [10, с. 24]. А от Західний (офіційно – Холмський, оскільки УНР претендувала на землі Холмщини і Підляшшя) українсько-польський фронт стабілізувався. На початку квітня було створено штаб фронту, який очолив волинянин із місцевого дворянського роду, в.о. Наказного Отамана генерал Олександр Осецький [17, с. 316]. Уже 14 квітня він направив I та IV Сірі полки тимчасово й на Східний фронт, для ліквідації наступу більшовиків у районі Кременця [1, с. 241]. А вже 16 квітня сірожупанники здійснили наступ і на позиції поляків, перейшовши Стохід і захопивши Голоби.

Однією з причин успіху Дієвої Армії УНР на Західній Волині було розгортання волинського партизанського руху в тилу Війська Польського [15, 329]. Українські селяни категорично виступали проти польської влади. А по українську сторону фронту в Луцькому повіті постав курінь Вільного козацтва у складі чотирьох сотень місцевих селян під загальним командуванням хорунжого Литвишки [1, с. 241]. За тогочасним свідченням, у квітні також з усього Луцького повіту «багато селян записалося доброохотно до сірожупанників» [2, с. 149]. Тому Олександр Осецький розпочав амбітний план по реорганізації Сірої дивізії у корпус, командиром якого він 5 квітня 1919 р. призначив генерала Іллю Мартинюка, до слова, вихідця з волинської селянської родини [17, с. 270].

Безумовно, припливу добровольців також посприяла особиста діяльність Олександра Осецького. Прибувши у квітні до Луцька, він насамперед оголосив догану командирам Сірої дивізії за те, що вони мали кращий продовольчий пайок ніж рядові стрільці. Сам же він демонстративно харчувався зі звичайної солдатської кухні. Потому в.о. Наказного Отамана почав їздити селами Луцького повіту, організовуючи сільські сходини. На них він обіцяв

волинським селянам землю з панських маєтків та закликав вступати до лав Дієвої Армії УНР [15, с. 331].

За Олександра Осецького у Луцьку розмістилася також Головна шкільна управа – установа, яка керувала процесом військової освіти в УНР. Одним з керівників ГШУ був генерал Микола Юнаків. На початку травня до Луцька перебазувалися Київська і Чугуївська піші школи, Київська гарматна та інженерна, а також інструкторсько-старшинська школи [5, с. 468].

Однак стабілізація життя в Луцьку і на Західній Волині загалом була недовгою. 29 квітня 1919 р. в Рівному генерал та командувач Північної (Поліської) групи військ Дієвої Армії УНР волинянин Володимир Оскілко спробував здійснити державний переворот. Він зі своїми військовими заарештував голову уряду УНР Бориса Мартоса, проте не зміг захопити Головного Отамана Симона Петлюру [1, с. 243]. Силами Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця та петлюрівської Польової варті заколот було придушено вже наступного дня [10, с. 24]. Хоча сам Володимир Оскілко, разом з частиною вірних йому вояків і скарбницею Директорії УНР (близько 10 млн. крб.), утік до Польщі [1, с. 243].

Заколот мав украй руйнівні наслідки. На північно-східній частині українсько-російського фронту командир 17-ї пішої дивізії Дієвої армії УНР, полковник Антін Пузицький, колишній (у 1918 р.) командир I полку Сірої дивізії, підтримав бунтівного генерала і навіть надіслав йому телеграму зі словами: «Слава Україні! Слава Отаманові Оскілкові!». Полковника арештували, але колотнеча серед фронтовиків, зняття частини військових з позицій і перебазування до Рівного практично призвело до самоліквідації Поліського фронту [15, с. 331]. Вже 5 травня через стрімкий наступ російської Червоної Армії уряд УНР був змушений евакуюватися з Рівного на південь, до маленького волинського містечка Радзивилова (нині – Радивилів), ближче до автономної галицької Західної Облaсті УНР [10, с. 24].

Бунт Володимира Оскілка вдарив і по позиціях військових на українсько-польському фронті. На допомогу Січовим Стрільцям у придушенні заколоту Олександр Осецький направив спеціально сформований підрозділ сірожупанників, частину з яких склали луцькі штабники, а частину – стрільці, зняті з передових позицій фронту. Очолив їх полковник Петро Ганжа. Але доїхали вони лише до Ківерців, де отримали повідомлення, що бунт у Рівному вже придушено. Однак, на українсько-польський фронт їх не повернули, а направили на допомогу в арештах прихильників Володимира Оскілка на українсько-російському фронті. І тут запізнилися: коли вони прийшли до станції Орепи під Новоградом-Волинським, виявилось, що Поліський фронт на північно-східній Волині, як було зазначено вище, розвалився, а Червона Армія перейшла у наступ [15, с. 335].

Тим часом, на ослаблений Сірий корпус пове-ло наступ Військо Польське, яке захопило Голоби. У поляків з'явився літак, що регулярно бомбардував позиції українців. Коли Петро Ганжа привів своїх вояків з-під Новограда-Волинського до Рожища, Військо Польське вже перейшло Стохід і розпочало бої за Переспу. Поява підкріплення (і не лише за-гону Ганжі, а й волинських партизанів) дозволила сірожупанникам відкинути пілсудчиків за Стохід. У полон потрапило й кілька польських солдатів та один офіцер. З ними поводитися досить гуманно, офіцера навіть запросили за спільний з українськими старшинами стіл та пригостили горілкою [15, с. 335].

7 травня командувач I Сірої дивізії Володимир Абаза запропонував Всеволоду Осецькому ева-куювати майно й амуніцію з Луцька, поки ще був прохід на південь до Радзивилова. Адже захоплення Рівного підрозділами Червоної Армії ставило Сірий корпус у критичне положення: існувала загроза опи-нитися у повному польсько-російському оточенні. Але командуючий Холмським фронтом Всеволод Осецький прийняв ризиковане рішення – продо-вжувати боротьбу та утримувати позиції по річці Стохід [15, с. 338].

Однак, вже у другій декаді травня 1919 р. піл-судчики отримали підкріплення: на Холмський фронт прибула польська дивізія з корпусу генерала Юзефа Галлера, сформованого у Франції. Антанта зобов'язала польський уряд використати галлер-чиків у боротьбі проти більшовицьких військ [1, с. 246]. Проте Варшава не дотрималася цієї обіцянки і кинула вишколених та укомплектованих (мали далекобійну артилерію і добру кінноту) галлерчи-ків проти Дієвої Армії УНР на Західній Волині та УГА на Галичині [15, с. 339]. Відтепер становище сірожупанників стало цілком безнадійним.

Вже 14 травня польський літак піддав бомбарду-ванню Луцьк [19, с. 4]. Цього ж дня командуючий польським фронтом на Волині генерал Александр Карніцький розпочав тотальний штурм позицій українських військових [20, с. 566]. На Луцьк насту-пало 18 тисяч піхоти, 1,5 тисячі кавалерії, артилерія з 8 гармат із достатньою кількістю снарядів до них і 2 літаки [9, с. 74]. Військо Польське швидким ударом оволоділо Колками. Під час інтенсивних артобстрілів під Переспою в сірожупанників закінчилися сна-ряди, через що село було українцями втрачене. За три дні боїв поляки також зайняли Торчин, а Луцьк опинився у їхньому повному оточенні [5, с. 472–473].

Частина стрільців I Сірої (близько 500 чоловік) дивізії на чолі з полковником Петром Ганжою пе-ребували у Рожищі. Але допомогти заблокованим у Луцьку сірожупанникам вони не могли, оскільки амуніція у них майже скінчилася. Спочатку вони відступили до Ківерців, поблизу яких до них доєдна-лися рештки Волинської дивізії. Потім, відступаючи під обстрілом польського кінного роз'їзду, українські вояки зуміли вузьким південним коридором між

Військом Польським і Червоною Армією прорватися в район Дубна – Радзивилова [15, с. 339]. 21 травня 1919 р. з них сформували збірний Сірожупанний полк на чолі з тим же Петром Ганжою [17, с. 102]. Влітку на його основі постала IV Сіра стрілецька дивізія. У листопаді 1919 р., після багатомісячних важких боїв у «трикутнику смерті» – між поляками, російськими білогвардійцями й червоноармійцями – залишки сірожупанників були реорганізовані у IV збірний Сірий полк (у складі II Волинської дивізії) на чолі з підполковником Миколою Федченком [17, с. 453]. Після виснажливого I Зимового походу, у травні 1920 р. полк реорганізований у IV стрі-лецьку Сіру бригаду (в складі тієї ж дивізії) на чолі з полковником Володимиром Шепелем [15, с. 396], яка воювала до самого листопада 1920 р., тобто, до втрати УНР останньої території на Поділлі [10, с. 26].

Сили Війська Польського, яке 16 травня 1919 р. оточило Луцьк, складалися з піхоти і кулеметни-ків (переважно – пілсудчиків) та кавалерії, авіа-ції й артилерії галлерчиків. З останніми прибули і французькі артилеристи. Очолював облогу міс-та сам генерал Александр Карніцький [20, с. 566]. У Сірого ж корпусу, який обороняв місто, в плані озброєння (у першу чергу – боєприпасів) на той час справи були кепські. Тому вранці 16 травня ко-мандир II Сірої дивізії полковник Федір Тимченко від імені оборонців Луцька попросив Александра Карніцького випустити їх зі зброєю з Луцька, під обіцянку, що сірожупанники підуть воювати на українсько-російський фронт. Але той зажадав повної капітуляції [1, с. 246].

За спогадами поляків, не дочекавшись її від українців, вони близько 12 години дня розпочали штурм міста. Першим до Луцька увірвався загін майора Боньча – з боку передмістя Красного. Вже до 16 години місто було повністю в руках Війська Польського. Вочевидь, сірожупанники, без запасів амуніції та без надії на підкріплення не змогли дов-го чинити опір. Після повного захоплення міста Александр Карніцький провів військовий парад, а у Кафедральному костелі Святих Апостолів Петра і Павла відбулося урочисте римо-католицьке бого-служіння [19, с. 4]. Кількість загиблих при штурмі Луцька українців невідома.

А от з боку поляків, за спогадами польського лучанина Адама Войніча, загинуло троє рядових пі-хотинців та один улан (кавалерист). Ще близько двох десятків бійців Війська Польського було поранено [20, с. 567]. Але схоже, що більшість поранених не вижили. У 1926 р. праворуч від вхідної брами пра-вославного Луцького кафедрального собору Святої Трійці було споруджено пам'ятник «1919. Zgineli za wolność Łucka» (рис. 1). На ньому викарбували імена 20-ти загиблих польських вояків (рис. 2).

З цим пам'ятником пов'язаний історичний казус. За спогадами 86-річної Ірини Левчанівської, донь-ки відомої волинської сенаторки 1920-х рр. Олени

Рис. 1. Пам'ятник «1919. Zgineli za wolność Łucka»

Левчанівської, автор цих рядків опублікував у 1999 р. статтю про згаданий пам'ятник. Але – як про присвячений полеглим від червоноармійців у серпні – вересні 1920 рр., коли росіяни окупували Луцьк, вибивши з нього ненадовго Військо Польське [11, с. 6]. До речі, проти російського командарма Семена Будьонного тоді теж воював, уже як командуючий кавалерійською дивізією, все той же Александр Карніцький [21, с. 568].

Ірина Левчанівська стверджувала, що навіть пам'ятає частину напису на пам'ятнику, на якому, начебто, вшановували тих, хто загинули «від

рук червоної дичини» (в оригіналі – на польській мові). Оскільки пам'ятник у 1944–1945 рр. радянська влада демонтувала, її спогади, а також кілька не дуже якісних світлин 1930-х рр. довгий час були єдиним джерелом про нього [11, с. 6]. Але, вочевидь, пам'ять тоді підвела вже нині покійну пані Ірину. Можливо, вона сплутала цей пам'ятник з іншим. Бо відносно недавно луцький краєзнавець і журналіст Олександр Котис знайшов у Національному цифровому архіві Польщі фотографію пам'ятника біля Луцького кафедрального собору Святої Трійці у високій роздільній якості. На ній чітко видно усі написи на ньому, які свідчать, що це пам'ятник загиблим полякам у 1919 р. А єдиний бій за місто, який у 1919-му відбувся – це між Військом Польським і Дієвою Армією УНР [10, с. 24].

Отож, у результаті Луцької катастрофи (так втрачено місто «охрестили» самі сірожупанники) у польський полон потрапили Олександр Осецький, Ілля Мартинюк, Володимир Абаза, Федір Тимченко, Петро Васильєв-Чечель, загалом – близько 120 старшин і 600 козаків, більшість з яких були вояками I і II Сірих дивізій [1, с. 245]. Поляки захопили у місті 14 гармат [20, с. 567]. На всьому ж Холмському фронті у полон, вочевидь, потрапило близько 2 тисяч воїнів Дієвої Армії УНР і волинських партизанів [14, с. 193].

Крім того, до рук поляків потрапив архів ГШУ військової освіти УНР [5, с. 469]. Але важливіші документи державної ваги – ні. Лише після Другої

Рис. 2. Центральний фрагмент пам'ятника «1919. Zgineli za wolność Łucka»

світової війни представники радянської влади виявили, що частину архіву уряду УНР впродовж десятиліть після поразки Української революції переховували у Луцьку [4]. У доповідній уповноваженого Ради у справах РПЦ у Волинській області Михайла Діденка зазначено, що: «23 травня 1946 р. в Луцькому Свято-Троїцькому соборі, на горищі, було знайдено архів українського уряду УНР вагою приблизно 35 кг. Архів містив документи різних міністерств, листування міністрів. Багато документів Петлюри, дипломатичні документи про відносини УНР з іншими державами» [3].

Ймовірно, десь у проміжок часу між заколотом Володимира Оскілка і евакуацією з Рівного перед наступом Червоної Армії, Симон Петлюра і передав цю частину архіву уряду УНР наближеному до себе Олександру Осецькому. Згадаймо, що саме тоді з міркувань безпеки із Рівного до Луцька перевели і чотири військових школи ГШУ [5, с. 469]. На жаль, знайдену частину архіву УНР сталінська влада у 1946 р. вивезла з Луцька у невідомому напрямку й по сьогоднішні про неї нічого не відомо.

Що ж до полонених сірожупанників, то треба зазначити, що з ними спочатку поведися гуманно. Взявши підписи «з дотриманням слова честі» про лояльність до польської влади, навіть залишили на відносній свободі пересування декого з українських офіцерів, зокрема, Володимира Абазу, Федора Тимченка та Івана Морозевича [15, с. 340]. Потім полонених перевели до Ковеля, який з 7 червня став центром Управління Волинських повітів [10, с. 24]. Мабуть, через те, що не все тоді було так спокійно у Луцьку, як хотілось би новій владі. Про це свідчить, наприклад, той факт, що 16 червня 1919 р. комісар Луцького повіту С. Лада-Лобаржевський був змушений видати репресивний наказ про колективну відповідальність місцевого населення за псування польського державного майна [1, с. 246].

Подальша ж доля ж полонених сірожупанників склалася так. З Ковеля їх на початку червня 1919 р. перевели до польських таборів для українських військовополонених у Вадовиці та Сташалково [1, с. 246]. На відміну від Луцька і Ковеля, там табірна адміністрація, яка складалася з поляків колишньої австрійської частини Речі Посполитої, поведилася із сірожупанниками вкрай погано. Всіх воїнів Дієвої Армії УНР було названо гайдамаками і бандитами, різницю у ставленні до рядових і офіцерів скасували. Годували українців абияк – юшкою-бурдою і глевким хлібом. Всюди були блошиці. Ще жорстокіше ставилися поляки до ув'язнених тут же вояків УГА. Якщо, наприклад, хтось із них називав Галичину Україною, то поляки примушували його їсти землю [15, с. 346].

Після захоплення Військом Польським на початку червня Західної Волині бойові дії між ним і Дієвою Армією УНР практично припинилися. Хоча окремі сутички все ж тривали аж до грудня 1919 р. [10, с. 25]. Після захоплення ж Військом

Польським Галичини припинилася і її війна з ЗОУНР. 16–17 липня 1919 р. УГА переправилася через річку Збруч на Поділля, з наміром розпочати спільний з Дієвою Армією УНР наступ на захоплений червоноармійцями Київ [1, с. 247–248]. Наприкінці липня 1919 р. поляки, завдяки домовленості між Головним Отаманом УНР Симоном Петлюрою і Начальником Польської держави Йозефом Пілсудським, стали відпускати багатьох українських військовополонених до Дієвої Армії УНР для «ведення спільними силами боротьби з більшовиками» [14, с. 196]. Адже Варшава тепер вважала основною своєю загрозою російську Червону Армію і хотіла використати українців, як буферний щит між собою і Москвою. Однак, завдяки цьому чимало сірожупанників вийшли на волю та змогли влитися у лави IV Сірої стрілецької дивізії Дієвої Армії УНР [15, с. 354].

На завершення зазначу, що й досі при описі оборони Луцька сірожупанниками Дієвої Армії УНР від Війська Польського з березня до травня 1919 р. українські історики, як одне з головних джерел використовують спогади ад'ютанта (на той час) I Сірої дивізії [17, с. 354], а у 1920 р. – начальника штабу IV стрілецької Сірої бригади, підполковника Василя Прохода [15, с. 396]. Дійсно, він залишив масу важливих свідчень про дії сірожупанників у Луцьку та на Холмському фронті в 1919 р. Вперше його «Записки до історії Сірих або Сірожупанників» були опубліковані в 1927 р. у Варшаві, в українському журналі «Табір». Згодом, вони були перевидані в журналі «За державність» (Каліш, 1929 р.) та, зрештою, увійшли до «Записок непокірливого в Україні. Книга I», виданої у Торонто в 1967 р. [15, с. 1].

Але його особисті оцінки подій при цьому – досить суб'єктивні. Вочевидь, через те, що він дружив з полковником Антіном Пузицьким, прихильником отамана Володимира Оскілка. Натомість, недолюблював відданого Симону Петлюрі Олександра Осецького. Звідси й оцінки діяльності останнього: догана офіцерам за крашу від солдатської кухні – показуха, з якої «лише глузували» (хоч постає питання, хто саме), агітація селян вступати до лав сірожупанників і обіцянка землі – популізм, аби показати себе «великим «соціалістом» [15, с. 331], реформування Сірої дивізії у корпус – невчасна й проведена «зі зменшенням її боєздатності» [15, с. 336].

А щодо відмови 7 травня Олександра Осецького розпочати евакуацію з Луцька та здача міста 16 травня 1919 р., то це Василь Прохода навіть трактує із завуальованим натяком на можливу таємну змову з поляками. Останнє звинувачення й понині мандрує по сторінках сучасних історичних досліджень [5, с. 474]. До речі, свого часу його використовувала і радянська історіографія, офіційне трактування подій якої полягало в тому, що петлюрівці відкрили армії генерала Галлера фронт і «залишили білополям Луцьк» [12, с. 148–149].

Але чи так це? Дії Олександра Осецького, якщо відкинути емоції, виглядають як послідовне намагання укріпити позиції Дієвої Армії УНР на Західній Волині. Що ж до відмови розпочати евакуацію з Луцька 7 травня 1919 р., то вище наведені у статті факти показують, що в.о. Головного Отамана сподівався на той момент утримати фронт по Стоходу. Інша річ, що він не знав про прихід, попри обіцянки Варшави Антанті, галлерчиків на Західну Волинь, що схилило шальки терезів на бік поляків. Що ж до капітуляції сірожупанників у Луцьку 16 травня, то Василь Прохода не був її свідком, бо перебував тоді у Рожищах. Там він, посилаючись на хворобу, відмовився відступати з групою полковника Петра Ганжі й потрапив у польський полон. Про Луцьк він висловив своєму командирі думку, що: «ті, що в ньому сидять, здадуться полякам без бою» [15, с. 339].

Згідно ж із спогадами поляків, сірожупанники капітулювали у Луцьку якраз лише після бою, як на підступах, так і в самому місті. Інша річ, що тривалого опору вони військовим силам генерала Олександра Карніцького вже не змогли організувати. Та й, зрештою, які на 16 травня у них були варіанти? Сам же Василь Прохода зазначає, що сірожупанники тоді вже зрозуміли, що стратегічно справа йде лише до того, хто першим захопить Луцьк: поляки із заходу чи російські червоноармійці зі сходу [15, с. 335]. Варто й згадати таке: в таборі у Вадовицях Олександр Осецький був без жодних привілеїв, в абсолютно тих самих важких умовах, що й інші сірожупанники [15, с. 346].

А от кого командування Дієвої Армії УНР (після повернення їх з ув'язнення у польському таборі) усе ж звинуватило у неправомірних діях під час Луцької катастрофи, то це підполковника Володимира Абазу [17, с. 10] і полковника Федора

Тимченка [17, с. 436]. Але хоча до армійської служби їх не допустили, розгляд їхніх справ, однак, завершився нічим. Тобто, звинувачення не були доведені. Вірогідно, не в останню чергу вони потрапили під слідство через свої розписки «з дотриманням слова честі» про лояльність до польської влади, завдяки яким залишалися, в другій половині травня 1919 р., на відносній свободі пересування в окупованому Військом Польським Луцьку [15, с. 340].

Щоправда, Федору Тимченку закидали і чисто військові помилки. Зокрема, неузгодженість дій штабу II Сірої дивізії з волинськими партизанами при обороні Торчина, відступ з якого дозволив Війську Польському швидко оточити Луцьк [5, с. 473]. Хоча, чи міг полковник зупинити значно переважаючі сили ворога (якого, зрештою, не змогли стримати на жодній з ділянок Холмського фронту) – важко і, мабуть, тепер і неможливо сказати напевне. До слова, Федір Тимченко розпочинав свій бойовий шлях сотником ще в січні 1917 р., як один із організаторів оборони воїнами-добровольцями УНР станцій Плиски і Крути від наступаючої на Київ російської Червоної Гвардії [17, с. 436].

Насамкінець, автор висловлює подяку своєму колезі, науковцю Волинського краєзнавчого музею Леоніду Потапчуку за допомогу у віднайденні та перекладі польських матеріалів 1930-х рр. про Луцьку катастрофу. Також зазначу, що на Луцькій комісії із впорядкування назв вулиць у грудні 2016 р. автор цих рядків запропонував перейменувати (в рамках процесу декомунізації) вулицю Островського – на вулицю Сірожупанників. Що й було одностайно прийнято комісією, щоправда (за поправкою голови робочої групи комісії Петра Троневи́ча), у варіанті «вулиця Сірої дивізії» [18].

Джерела та література:

1. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках: монографія / О. Дем'янюк. – Луцьк: «Твердиня», 2011. – 320 с.
2. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині: Т. 3: 1914–1923 / О. Дем'янюк, І. Пасюк. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2015. – 280 с.
3. Державний архів Волинської області, ф.Р-393, оп. 3, спр. 5, арк. 116–121. – Доповідна голові Ради у справах РПЦ про архів УНР.
4. Державний архів Волинської області, ф.Р-393, оп. 3, спр. 9, арк. 79. – Доповідна М. Діденка в обком Компартії про архів УНР.
5. Киричук М. Волинь – земля українська / М. Киричук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2000. – 508 с.
6. Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стеком, і шаблею: історичний нарис / Р. Коваль. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 472 с.
7. Кравець А., Лис С. Грошові одиниці періоду Української революції / А. Кравець, С. Лис. – Луцьк: Луцький педагогічний коледж, 2012. – 44 с.
8. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1931 рр.: національно-культурне та релігійне життя / Ю. Крамар. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – 404 с.
9. Крамар Ю. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр. / Ю. Крамар // Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. Т. 5. – Житомир: Житомирський державний університет ім. І. Франка, 2010. – С. 71–76.
10. Лис С. Волинь в Українській революції 1917–1921 років: передумови, перебіг подій, наслідки. Науково-методичні матеріали / С. Лис. – Луцьк: Терези, 2017. – 30 с.
11. Лис С. Троянди чи виноград лежатимуть на могилі біля собору? / С. Лис // Віче. – Луцьк, 1999. – 28 січня. – № 4. – С. 6.

12. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Оксенюк. – Львів: Вид-во ЛУ, 1970. – 276 с.
13. Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект / О. Павлишин // Галичина. – Івано-Франківськ, 2006/2007. – № 12/13. – С. 103–117.
14. Папакін А. Оборона західних рубежів: війна ЗУНР і УНР проти Польщі в 1918–1919 рр. / А. Папакін // На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / Автор. кол. А. Руккас та ін. – Харків: «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – С. 161–199.
15. Прохода В. Записки непокірливого в Україні. Кн. I / В. Прохода. – Торонто: «Пробоем», 1969. – 434 с.
16. Пушкар Н. Луцька грошова емісія 1919 року / Н. Пушкар // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцьк в історії Волині та України: матеріали XXXV міжнар. іст.-краєзн. конф.: Наук. зб. – Луцьк, 2010. – С. 273–277.
17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). Кн. I / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
18. У Луцьку скоро з'являться вулиці Святого Миколая та Воїнів-добровольців // V 24: інформаційний патруль. – Луцьк, 2016. – 19 грудня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volyn24.com/news/75689-u-lucku-skoro-ziavliatsia-vulyci-sviatogo-mykolaia-ta-voiniv-dobrovolciv>.
19. Śleszyński J. Wchód wojsk polskich do Łucka 1919 r. / J. Śleszyński // Wołyń. – Łuck, 1934. – 27 maj. – № 22. – S. 4.
20. Wojnicz A. Ciekawy dokument / A. Wojnicz // Jycie katolickie. – Łuck, 1938. – 4 wrzesień. – S. 564–567.
21. Wojnicz A. Krótka biografia A. Karnickiego, który zdobył Łuck / A. Wojnicz // Jycie katolickie. – Łuck, 1938. – 4 wrzesień. – S. 567–568.

Наталія Гавриш

БОЙОВІ ДІЇ КОРПУСУ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ НА РІВНЕНЩИНІ НАВЕСНІ 1919 р.

1992 р. Київське видавництво «Україна» здійснило перевидання воєнно-історичного нарису «Історія січових стрільців. 1917–1919» (Видавнича кооператива «Червона калина»; Львів, 1937). Нарис складається з трьох частин, авторами яких є представники командного складу цього легендарного формування Армії УНР: «Від первопричини до проскурівського періоду» (Кучабський Василь), «Від Проскурова до Чарторії» (Безручко Марко), «Спомини й уваги» (Коновалець Євген). У другій частині, написаній колишнім начальником штабу корпусу генералом Марком Безручком, зокрема, міститься інформація про бойові дії корпусу Січових стрільців на території сучасної Рівненської області навесні 1919 р., яка становить інтерес для дослідження історії нашого краю в період Української революції 1917–1921 рр.

Безручко Марко Данилович (31.10.1883–10.02.1944) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (жовтень 1920 р.). Народився в м. Великий Токмак Таврійської губернії (нині м. Токмак). Закінчив Одеське піхотне юнкерське училище (1908 р.), Імператорську військову академію у Санкт-Петербурзі (1914 р.). Учасник Першої світової війни – підполковник, начальник штабу 30-го артилерійського корпусу Південно-Західного фронту. Один із засновників української армії, брав участь в українізації фронтних частин російської армії. За Української Держави працював у Генштабі. Перейшов на бік Директорії, очолив оперативний відділ Генштабу Армії УНР. Від квітня 1919 р. – пол-

ковник, начальник штабу корпусу Січових стрільців, член Стрілецької ради, з січня 1920 р. – командир 6-ї стрілецької дивізії січових стрільців. Брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР 1919–1920 рр. Після походу інтернований у таборі в Каліші, згодом – у Щипйорно, там розпочав працювати над своїми спогадами. У березні 1920 р. М. Безручко і генерал О. Удовиченко сформували дві стрілецькі дивізії. 7 травня 1920 р. 6-а дивізія Безручка разом із польською армією зайняла Київ. Безручко відзначився в обороні Замостя (нині м. Замосць, Польща). У вересні–листопаді 1920 р. командував Середньою групою Армії УНР. Наприкінці 1920 р. очолював військову місію і штаб Армії УНР у Варшаві. 1920–1924 рр. – військовий міністр і віце-міністр уряду УНР на еміграції в Польщі, член Вищої військової ради УНР. 1931–35 рр. – голова Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві. З початком Другої світової війни активно підтримував Організацію українських націоналістів. Помер у м. Варшава [4]. Його ім'я носить один з проспектів у м. Рівне.

Історія корпусу Січових стрільців розпочалася в листопаді 1917 р. із Галицько-Буковинського куреня, сформованого з військовополонених австро-угорської армії українського походження, який став одним із перших відділів української армії в період Центральної Ради. Спочатку його командиром був Г. Лисенко, з січня 1918 р. – Є. Коновалець. Курінь у складі близько 600 вояків (дві бойових сотні, одна запасна, кулеметна сотня і гарматна батарея)

під командуванням Є. Коновальця брав участь у боях проти більшовицьких військ у січні-лютому 1918 р. й охороняв урядовий потяг під час відступу з Києва, зокрема й під час перебування на території Рівненської обл. [1, с. 76]. У березні 1918 р. курінь перетворився на полк Січових стрільців, чисельністю 3000 вояків. При гетьмані Скоропадському полк був розпущений, але згодом Є. Коновалець отримав дозвіл на формування Окремого загону Січових стрільців у Білій Церкві. У листопаді 1918 р. його чисельність становила близько 900 вояків [5]. Звідти з цим загonom Директорія УНР розпочала наступ на Київ у листопаді 1918 р. під час антигетьманського повстання. До нього приєдналися повстанці з Білоцерківщини та околиць Києва. За їх рахунок під час облоги столиці України полк виріс до розмірів осадного корпусу. Після здобуття Києва частина повстанців повернулася додому, і тоді до загону приєдналася гетьманська Сердюцька дивізія. З цього моменту розпочинається історія корпусу Січових стрільців [1, с. 202; 5]. За словами М. Безручка, у ньому «щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського і наддніпрянського вояки, що разом з одержаною доброю військовою підготовкою в цілості склалося на видатну боєздатність корпусу Січових стрільців» [1, с. 203].

Наприкінці лютого 1919 р., після низки тяжких поразок і великих втрат, штаб Дієвої Армії УНР прийняв рішення про необхідність створення міцної регулярної частини, яка зможе переломити становище на українсько-більшовицькому фронті. Тоді більшість розкиданих по всьому Східному фронту стрілецьких частин була зібрана й відправлена в глибокий тил – у район Проскурова (нині м. Хмельницький) і Старокостянтинова – для поповнення і реорганізації. На фронті залишилися 2-й і 4-й стрілецькі полки, котрі вели бойові дії: 2-й у складі Північної групи під командуванням Володимира Оскілка під Коростенем, Олевськом і Мозирем, 4-й у складі групи Романа Сушка захищав Коростень і підступи до Житомира. Ці полки приєдналися до корпусу у квітні 1919 р. [1, с. 183].

У другій половині березня 1919 р. при виході з Проскурова чисельність корпусу становила майже 500 старшин і близько 7000 рядових (без тилових і окремих частин) [1, с. 196]. Командир – Євген Коновалець, начальники штабу: у березні – Б. Сулковський, з квітня – Марко Безручко. Корпус складався з 5-ти піхотних полків, кожний з яких мав по 3 курені, 1 сотню піших і 1 чоту кінних розвідників, відділ зв'язку при штабі полку. Чисельність полків і куренів була різною, тому що організація частин відбувалася поступово, у міру припливу добровольців та мобілізованих [1, с. 202].

Перший полк під командуванням Івана Рогульського вважався найбільш дисциплінованим і боєздатним, за складом був переважно галицьким; третій (командир Сава Пищаленко) – наддніпрян-

ським; другий полк (командир Юхим Осипенко), який складався переважно з білоцерківських селян, що приєдналися до стрілецьтва під час антигетьманського повстання, був доукомплектований галицькими новобранцями. Цей полк під час боїв у складі Північної групи Оскілка поповнився цілими відділами, які покинули більшовицьку армію, і місцевими добровольцями, здебільшого інтелігентами. Деякі з них приєднувалися до полку навіть зі своїми жінками, котрі билися поруч з чоловіками [1, с. 188].

Четвертий полк (командири Лазарський, згодом – Архип Кмета) був сформований із колишніх вояків гетьманської Сердюцької дивізії; п'ятий – із різних частин групи Івана Сушка і новобранців (згодом у боях під Бердичевом зазнав великих втрат, а його рештки були розформовані і влиті в інші полки). Після цього п'ятим було названо Стародубський полк, який приєднався до корпусу Січових стрільців від Запорізької дивізії. Пізніше був сформований ще один, шостий полк – на основі Миргородського куреня більшовицького полку, що в повному складі перейшов на бік української армії 18 квітня 1919 р. Щоб підкреслити його «автономні права», за полком було залишено назву «Миргородський», командував ним Тиміш Виборний [1, с. 188–189].

Артилерія складалася з 6-ти гарматних полків. Кожний полк мав по 3 батареї, батарея – по 4 гармати. 1-й полк мав 2 легкі батареї і 1 кінно-гірську; 3-й – усі 3 легкі польові батареї; 4-й – 2 легкі польові й 1 гаубичну 48-лінійну; 5-й – 2 легкі польові й 1 важку 42-лінійну батарею; 2-й і 6-й полки мали по 3 батареї дюймових важких гаубиць. Уся артилерія була зведена в гарматну бригаду. Але частина артилерії була приєднана до інших формувань: 4-й – до 3-ї Залізної дивізії, 2-й і 6-й – до Галицької армії (аж до переходу її до Денікіна) [1, с. 203].

Кіннота корпусу складалася з одного кінного дивізіону, який мав 250 вершників (командир Франц Борис). До нього входили 3 кінних сотні й 1 кулеметна (з червня 1919 р. – кінний полк у складі двох дивізіонів) [1, с. 203].

На початку свого існування корпус мав одну сотню саперів, яка входила до складу 1-го полку, пізніше вона була перейменована на технічну сотню корпусу. При штабі корпусу була зв'язкова сотня з двома відділами – телеграфним та телефонним [1, с. 202–203].

До корпусу був доданий панцирний дивізіон, який спочатку мав один панцирний (броньований) потяг – «Січовий». Потім до нього був доданий ще один – «Стрілець» і ще два здобутих у ворога – «Запорожець» і «Помста». Бронепотяги були озброєні гарматами і кулеметами. Автопанцирний дивізіон складався з трьох бронеавтомобілів – «Отаман Мельник», «Отаман Петлюра» й «Отаман Коновалець». Перший був озброєний легкою гарматою і кількома кулеметами, два – тільки кулеметами. Ще до складу дивізіону входило кілька вантажних

автомобілів, два легкових і кілька мотоциклів. Також до складу корпусу входили: автоколона; потяг-майстерня, запасні (тилові) частини, т.зв. «кіш» для вишколу мобілізованих, підготовки різного роду фахівців; санітарна служба; служба постачання (інтендантська), польова жандармерія (при штабі корпусу у складі 120 чол.) [1, с. 204].

Стрілецькі (піхотні) частини були озброєні рушницями російського зразка, кулеметні – кулеметами трьох систем («Максими», «Кольти», «Шварцльози»), артилерія і кіннота – гарматами, рушницями і шаблями російських зразків.

Однострої (форма) теж були переважно такими, як у російській армії, за винятком верхньої частини – френча-блузи, що був англійського зразка, з накладними верхніми і нижніми кишнями. Проте через брак такої форми стрільцям дозволялося носити і звичайні російські гімнастерки. Інше спорядження (шинелі, взуття, планшети, сумки і т.п.) були російськими. Військова підготовка проводилася на основі статутів російської та австрійської армій [1, с. 206].

Корпус мав порівняно добре технічне оснащення, а наявність запасних частин давала можливість направляти на фронт вже вишколених, підготовлених людей. Недоліком у його структурній організації була відсутність середньої ланки – бригад чи дивізій, що ускладнювало командування під час бою, вимагало великих витрат енергії та засобів для підтримки зв'язку. Другим недоліком була мала кількість кінноти, бо характер війни вимагав мати кінний підрозділ чисельністю щонайменше 1000–1500 шабель, а їх було лише 250. Це сильно зв'язувало руки командуванню, бо не можна було проводити розвідку своєчасно й у всіх напрямках, не вистачало сил на відповідні маневри. І третій недолік – це повна відсутність кінноти при штабі корпусу, що дуже ускладнювало зв'язок.

У березні 1919 р. становище на українсько-більшовицькому фронті було наступним: Південна група займала район між Одесою і Роздільною; Запорізький корпус із доданими частинами – район Христинівки; різні збірні частини боронили станцію Жмеринка з напрямку м. Вінниця; окрема Запорізька бригада знаходилася на напрямку Бердичів-Шепетівка, в районі Романів-Чуднів; Північна група прикривала напрямки Житомир-Рівне, займаючи район Новограда-Волинського, район на північ від Сарн, а після того, як ворог здобув Коростень, мала висунутий у напрямку Коростеня загін [1, с. 208]. До складу Північної групи на той час входили 2-й і 4-й полки січових стрільців.

Від початку березня більшовицькі війська крок за кроком просувалися по Правобережній Україні, відтісняючи українську армію на захід. Стан армії був надзвичайно тяжким. Ворог охоплював її з обох флангів, загрожуючи комунікаціям і базам. У напрямі центру виявлялися намагання прорвати український фронт у напрямі Жмеринки. Війська,

що від середини грудня 1918 р. знаходилися в безперервних боях, були дуже втомлені. Надзвичайно велика розтягнутість частин на широкому фронті й відсутність спеціальних військових засобів зв'язку сильно ускладнювали керування армією. Траплялися випадки, коли вищі штаби не мали зв'язку з окремими групами й загонами, і це в період, коли обстановка вимагала негайної передачі наказів і їх швидкого виконання. Лінії зв'язку постійно нищили більшовицькі диверсанти [1, с. 208].

За таких обставин українське військове командування розробило операцію, метою якої було знищення ворожого угруповання, що прорвалося на правий берег Дніпра, в районі Вінниця-Бердичів-Житомир-Київ. У рамках цієї операції перед корпусом Січових стрільців, що з кінця лютого перебував у резерві армії, було поставлене завдання захопити м. Бердичів і просуватися далі в напрямі Козятина. Для його виконання були задіяні 1-й, 3-й, 5-й полки піхоти (5000 багнетів), 1-й, 3-й, 5-й артполки і кінний дивізіон [1, с. 210]. Але ця операція, що проводилася у 20-х числах березня 1919 р., успіху не мала. Стрілецькі частини зазнали під Бердичевом відчутних втрат, особливо 5-й і 3-й полки. Після цього армія УНР перейшла до оборони, намагаючись втримати території, які ще контролювала; наступальні операції мали лише місцеве значення [1, с. 216].

1 квітня 1919 р. штаб Армії УНР переїхав із Проскурова на станцію Здолбунів, а всі центральні установи – з Кам'янця-Подільського до Рівного [1, с. 217]. Це відбулося на підставі наказу Головного отамана С. Петлюри, надісланого телеграфом командуючим фронтами, редакціям газет, окремим посадовим особам:

«1 квітня 1919 року. З Красного ... Тільки Кам'янець для губкомісара, товаришу військового міністра Сиротенко, особливому коменданту залоги Жуківському, редакції «Життя Поділля». Копії: Підволочиськ, штаб фронту, полковнику Стефаніву; Здолбуново, начштабу Дієвої Армії отаману Мельнику; Рівне, отаману Оскілко; Бердичів, отаману Ковальчук; Ходорів, військовому міністру Шаповалу; командуючому Галицьким фронтом, отаману Омелянович-Павленко; Гусятин, заступнику Головради міністрів Архипенко; Рівне, редакція «Вільної України»

В зв'язку з поліпшенням нашого становища на всіх фронтах і посування нашого війська наперед, наказую зробити розпорядження, аби евакуйовані до Каменця міністерства негайно вирушили до Рівного, де одержать дальших вказівок в справі організації державної праці... Головний Отаман Петлюра» [3, с. 246–247].

У цей час корпус Січових стрільців відійшов на р. Хомуру й зайняв м. Полонне, прикриваючи напрям Бердичів-Шепетівка. У Шепетівці розміщувався 1-й полк корпусу, 3-й – у Полонному, 5-й полк після

понесених втрат був розформований, а його рештки влилися до інших полків.

У першій половині квітня корпус веде бойові дії проти більшовицьких військ на території сучасних Житомирської і Хмельницької областей. До 10 квітня ворог здобуває Проскурів, Старокостянтинів і Новоград-Волинський. Українській армії вдається утримувати Шепетівку – великий залізничний вузол. В обороні Шепетівки головну роль відіграли Січові стрільці.

12 квітня вранці ворог за підтримки артилерії і бронепотягів розпочав наступ на Шепетівку. Пополудні ворожі частини увірвалися на станцію. 1-й полк Січових стрільців вводить у бій свій резервний курінь і сотню пішої розвідки, переходить у контрнаступ, вибиває ворога зі станції і, переслідуючи його, займає села Плесна і Красносілка [1, с. 218].

Позиції 3-го полку ворог атакує 13 квітня. Підбадьорений успіхом 1-го полку, 3-й полк Січових стрільців переходить у контрнаступ і розбиває ворога. На полі бою залишилося близько 200 ворожих трупів, у тому числі командир 5-го більшовицького полку. Через полонених встановлюється контакт між стрільцями й українцями в більшовицькій армії, зокрема з 3-м Миргородським куренем 14-го піхотного полку, котрий згодом у повному складі перейшов на бік Армії УНР, і на його основі був сформований 6-й полк корпусу Січових стрільців [1, с. 188; 209].

У другій половині квітня 1919 р. частини Армії УНР, що прикривали підступи до Кам'янця-Подільського, відійшли на р. Збруч. Залишилася тільки Північна група, яка прикривала напрямок Рівне-Новоград-Волинський, костопільський та сарненський напрямки, і корпус Січових стрільців. Штаб армії спланував наступальну операцію з метою зайняти фронт по лінії Проскурів-Миропіль-Новоград-Волинський-Коростень. Для цього корпус було підсилено кінною та Тульською піхотною бригадами. Перед корпусом було поставлене завдання здобути м. Проскурів, а перед Тульською бригадою – зайняти Новоград-Волинський [1, с. 219].

Командування корпусу розпочинає наступ на м. Заслав (нині Ізяслав), проте він виявився невдалим. На 27 квітня складається наступна ситуація: ворог займає Острог, Заслав та низку сіл на Проскурівському напрямку, під Новоград-Волинським – стоїть на старих позиціях. Таким чином, охоплюючи корпус півколом, ворог загрожував відрізати його від бази та від Північної групи, яка своїм правим крилом стояла в Гощі [1, с. 222]. До складу Північної групи у квітні 1919 р. входили, крім 2-го і 4-го полків Січових стрільців, 9-а Залізнична дивізія, юнацька школа, 17, 18, 19-а піхотні дивізії, Галицький полк, кінна дивізія [1, с. 226].

У цей час відбувається спроба державного перевороту отамана Оскілка, який проголосив себе «головнокомандуючим українськими військам»,

відмовився підпорядковуватися владі УНР і почав стягувати війська до Рівного. За його наказом до Рівного відійшла частина окремої кінної бригади, з її складу при корпусі залишився один кінний полк. За наказом штабу армії для ліквідації «оскілківщини» корпус виділяє один бронепотяг і польову варту [1, с. 222].

За таких обставин розпочинається евакуація станції Шепетівка. Боєприпаси зі складів завантажено у вагони, забрано всі паротяги і порожняк, залишено тільки необхідну кількість бойових і харчових припасів та ешелон штабу корпусу. 28–30 квітня корпус відбиває ворожі атаки з боку Заслава і Бердичева. Важливу роль при цьому відіграли стрілецькі бронепотяги – «Січовий», «Стрілець», «Запорожець», «Помста».

30 квітня на станцію Оженин прибувають 2-й і 4-й полки Січових стрільців, сильно виснажені в боях під Мозирем і Сарнами, перед яким ставиться завдання оволодіти м. Острог. Для цього 2-й полк направляється на Острог з Оженина через Хорів, Озери, а 4-й полк – зі станції Кривин через Вільбівне [1, с. 223].

1 травня ворог веде наступ по всьому фронту; його кінні частини охоплюють фланги корпусу під с. Кам'янка. Місто і станцію Шепетівка обороняють 1-й і 3-й полки корпусу та бронепотяги.

2 травня 2-й і 4-й полки розпочинають свій наступ на Острог, займають села Озери і Вільбівне та переправи через р. Горинь. 3 травня Острог був взятий із боєм, а ворог відкинутий на станцію Білятин [1, с. 224].

У цей же день запеклі бої відбуваються в Шепетівці. Уранці 3 травня ворожа піхота за підтримки артилерії і бронепотягів увірвалася на ст. Шепетівка й атакувала лівий фланг 1-го полку. На ліквідацію прориву був кинутий резервний курінь 3-го полку і 28-й Стародубський полк (250 багнетів), що якраз прибув у Шепетівку. Їхня контратака успіху не мала, і командування корпусу видало наказ про відхід на лінію Славута-Перемишль-Янушівка. На р. Цвітоха було залишено розвідку і бронепотяги, яким було наказано знищити залізничні мости, щоб перешкодити просуванню ворога.

Хоча станцію Шепетівка корпус Січових стрільців не втримав і, обороняючи її, зазнав величезних втрат, яких у подальшому повністю відновити вже не зміг, проте ці бої стали героїчною сторінкою в його історії, і спомини про них завжди пробуджували в стрільцях гордість і силу для подальшої боротьби [1, с. 225].

На початку травня ситуація на фронтах виглядала невтішно й загрозливо. Українське військо виявилось оточеним майже з усіх боків: зі сходу й півночі напірали більшовики, з заходу – поляки. Боротьба з двома ворогами, із яких кожен був сильніший від українського війська, не мала рації. Таке положення головне командування передбачало й тому ще раніше ставило питання про лік-

відацію одного з фронтів, та на нараді уряду УНР з головним командуванням Галицької армії у квітні 1919 р. все ж було вирішено вести боротьбу на два фронти. Особливо оптимістично дивився на таку боротьбу тодішній наказний отаман Осецький. Саме його думка переважила на нараді [1, с. 226]. Згодом, 20 червня 1919 р., тимчасове перемир'я з поляками все ж таки було підписане.

7 травня наказом головного командування до складу корпусу переходить 9-та Залізнична дивізія, яка раніше входила до Північної групи. Корпус займає наступне положення: 2-й полк з однією батареєю – с. Межиріччя (нині Межиріч); 4-й з однією батареєю – Острог-Розваж; 3-й піхотний і один артилерійський полки з 42-лінійною батареєю – Хорів-Бродів-Черняхів; 28-й Стародубський полк з однією батареєю – Стадники-Вільгір. У резерві: 1-й піхотний полк у с. Коростова (нині Українка), кінний дивізіон – у с. Новосілки. У с. Івачкове розміщується полк ім. Богуна, що прибув з Румунії і став 5-м полком корпусу. Бронепотяги висунуті на ст. Бадівка для прикриття залізничного мосту через Горинь. Запасні частини та шпиталь знаходяться у Кременці. Головні сили були зосереджені на Рівненському напрямку [1, с. 228].

До 15 травня ворог не виявляв великої активності на фронті корпусу Січових стрільців. Відбулися лиш невеликі сутички під Куневом, Острогом і Черняховом. Але після 15 травня розпочинається ворожий наступ більш значними силами з Білогородки і Теофіполя. 20 травня під Кременцем несподівано з'являється ворожа кіннота й атакує місто з усіх боків. Після короткого запеклого бою кіш січових стрільців залишив місто і пробився на Дубно і Новий Почаїв. Усе майно корпусу, а також хворих і поранених, що залишилися в Кременці, знищили або вивезли більшовики. Для ліквідації ворога в Кременці командування корпусу висилає форсованим маршем через Верхів-Мости-Рахманів на Кременець 1-й полк і кінний дивізіон, а з боку Дубна – панцирник і старшинську школу. За два неповних дні ці частини пройшли понад 60 верст і 22 травня близько 14-ї год. несподівано атакували більшовиків у Кременці, перекривши їм шляхи для відступу. Стрілецька піхота вдарила зі сходу, кіннота – з півдня, панцирники – з півночі. Вороги в паніці розбіглися по околицях міста. Операція зі звільнення Кременця вдалася завдяки мобільності частин, які були в ній задіяні, і рішучості їхніх командирів [1, с. 228].

У той самий час, як відбувалися події у Кременці, поляки перейшли в наступ на Галицькому і Холмському фронтах; захопили м. Луцьк та полонили багато стрільців із Холмської групи, рештки якої відступили на Дубно. Розпочався також відступ Галицької армії. Поляки захопили станцію Красне й перервали комунікації Армії УНР. У неї цілком не залишилося запілля. Всі ешелони з боєприпасами,

спорядженням, продовольством, майстернями та ін., що евакуювалися з Рівного, Здолбунова й Дубна до Галичини, застрягли на станціях Дубно, Радивилів, Броди й мусили потрапити або до поляків, або до більшовиків. Штаб армії, усі урядові установи евакуювалися з Бродів до Тернополя. Військо втратило зв'язок з ними і було змушене самостійно шукати вихід із ситуації, що склалася. Командування корпусу Січових стрільців наважилося на ризикований план, щоб врятувати майно і бойові припаси армії: перейти в наступ по всьому фронту корпусу, знову зайняти Шепетівку та Заслав і через ці станції витягнути всі ешелони на Збараж, а потім вийти в район Вишгородки-Білозірки [1, с. 229].

Уранці 23 травня частини корпусу перейшли в наступ на фронті Розваж-Вільгір, несподівано атакували ворога у Волосківцях і Милятині, причому захопили значне число полонених та кулеметів. Більшовицькі війська в паніці почали відступати. Вояки корпусу, переслідуючи ворога, зайняли м. Славута й с. Вольна. Ворог розпочинає евакуацію з Шепетівки й готується її залишити. Штаб корпусу вже готувався віддати наказ направляти всі ешелони зі Здолбунова на Славуту, коли опівдні 23 травня з Рівного прибув штаб Північної групи й повідомив, що в ніч з 22 на 23 травня 19-а дивізія, що займала позиції під Гощею, остаточно розвалилася: більша частина її вояків зрадила й перейшла на бік ворога, захопивши з собою командира й увесь штаб дивізії, решта відійшла на Рівне. Поляки зайняли місто і станцію Сарни. Українські частини, які там займали позиції, частково потрапили в полон, частково розсіялися. Штаб групи наказав військам зайняти лінію Антопіль-Городище-Рівне-Яневичі (нині Іваничі), а сам виїхав на ст. Дубно. Проте зв'язку зі своїми частинами штаб Північної групи на той момент не мав і повідомлень про виконання цього наказу не міг отримати. Штаб корпусу направив до Рівного броньовані потяги, а на фронт Північної групи – кінну розвідку. З'ясувалося, що на зазначених позиціях частин групи немає. Після довгих пошуків вдалося встановити зв'язок з Галицьким полком, який знайшовся в тилу Корпусу січових стрільців – у с. Здовбиця. Йому було наказано висунутися на лінію Квасилів-Семигрань. Але командування полку так довго обмірковувало своє становище, що на ці позиції полк так і не вийшов [1, с. 229]. Таким чином, корпус Січових стрільців опинився в критичному стані. Його тил і фланги були зовсім відкриті, а глибокий тил зайнятий поляками. Тому штаб корпусу віддав наказ про повернення частин, які так вдало повели наступ, на старі позиції, і на вечір 23 травня полки на них повернулися. Щоб убезпечити ліве крило, у с. Тайкури з резерву корпусу був направлений 5-й піхотний полк. Ліве крило 28-го Стародубського полку зайняло ліс на захід від с. Вільгір, йому додано одну батарею Північної групи, що була долучена до корпусу. Стрілецькі

бронепотяги стояли на ст. Рівне, ешелони з Рівного і Здолбунова евакуювалися на Дубно і Кременець. За ніч на ст. Здолбунів назбиралося багато втікачів – козаків і старшин із Північної групи. На ранок ця маса була зібрана, розбита на сотні і відправлена для оборони Рівного. 24 травня більшовицькі війська атакували позиції корпусу в Тайкурах і під Вільгором, трохи пізніше – Рівне. Збірний відділ, що боровив місто, почав відступати. Майже одночасно ворожа піхота, підвезена із Шепетівки, атакувала переправу біля Черняхова і змусила частини корпусу перейти на західний берег р. Горинь. На фронті Кунів-Острог йшов гарматний обстріл, ворог зосереджував свої сили в навколишніх перелісках. Біля Квасилова ворожий натиск стримували стрілецькі бронепотяги. У цей же день уранці польські передові частини зайняли ст. Клевань.

За таких обставин командування корпусу вирішило відступити з району Рівне-Острог у район Кременця на з'єднання із Запорізьким корпусом. Бронепотяги прикривали евакуацію станцій Здолбунів і Озеряни. За неможливості відійти, їхнім командирам було наказано бронепотяги підірвати, а особовому складу долучитися до корпусу. За ніч на 25 травня частинам корпусу вдалося відірватися від ворога і вийти на лінію Шумськ-Мости-Мізоч. Опівдні 27 травня корпус зосередився в призначеному районі, а його штаб прибув на ст. Кременець. Командування корпусу сподівалося, що унаслідок такого маневру поляки швидше зіткнуться з більшовиками, але поляки припинили наступ на Рівне і створили можливість більшовицьким військам для наступу на позиції корпусу Січових стрільців через Дубно і Кременець [1, с. 230–231].

На ранок 28 травня частини Північної і Холмської груп залишають Дубно й займають фронт по лінії Переросля-Верба. Корпус Січових стрільців виставляє охорону на схід і північний схід від Кременця. Маса ешелонів із військовим майном Північної та Холмської груп і корпусу Січових стрільців загрузили залізничну колію від ст. Верба до ст. Броди і від ст. Кам'яниця до ст. Кременець. З 26 по 28 травня йшла напружена робота із вивантаження військового майна з вагонів на селянські підводи, але населення надавало транспорт неохоче, і більшість майна мала бути залишена.

28 травня до Кременця прибув командуючий армією УНР отаман Василь Тютюнник, який після короткої наради з командуванням корпусу Січових стрільців віддав наказ про перехід у загальний наступ проти більшовицьких військ, щоб зайняти якомога більший терен для мобілізації. Перед українським військом ставиться завдання вийти на лінію Проскурів-Шепетівка. Запорізькому корпусу даний наказ вийти на лінію Проскурів-Старокостянтинів, корпусу Січових стрільців – прикривати його ліве крило з боку Заслава й Шепетівки і вийти на лінію Старокостянтинів-Ляхівці. Залишки Північної і Холмської груп було зведено у Волинську дивізію, щоб прикривати тили Запорізького корпусу і корпусу Січових стрільців [1, с. 232–233]. На цей час загальна чисельність військ УНР не перевищувала 9000 вояків, близько 1500 з яких становили січові стрільці [4, с. 49].

На цьому весняний період бойових дій корпусу Січових стрільців, який охоплював серед інших територій частину сучасної Рівненської обл., завершився. Подальші події, пов'язані з його історією, відбуваються на території Хмельницької і Житомирської обл. Наступ української армії, що розпочався 29 травня 1919 р., був успішним. Запорізький корпус і корпус Січових стрільців здобули намічені цілі. Але більшовицькі війська з новими силами перейшли в контрнаступ. 8–15 червня під час тяжких боїв за Старокостянтинів корпус втратив до двох третин особового складу загиблими і пораненими [2, с. 50]. Тому в липні корпус був зведений у групу Січових стрільців, яка складалася з двох дивізій і проіснувала аж до саморозпуску Армії УНР 6 грудня 1919 р. [1, с. 283]. Потім частина січових стрільців взяла участь у Першому Зимовому поході Армії УНР, інші були інтерновані поляками й до березня 1920 р. знаходилися в таборах для інтернованих українських вояків. Вони стали основою для двох стрілецьких дивізій, які разом з польською армією взяли участь у поході на Київ у травні 1920 р., а потім протистояли більшовицькій агресії проти Польщі і не припиняли своєї боротьби до закінчення Української революції [4; 5]. Назва «січові стрільці» стала символом мужності і стійкості вояків – учасників боротьби за Українську державу 1917–1921 рр.

Джерела та література:

1. Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.
2. Дерев'яний Ігор. Сила волі. Євген Коновалець. – Л.: Часопис, 2013. – 128 с.
3. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
4. Бойко О. Д. Безручко Марко Данилович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. – К.: «Наукова думка», 2003. – 668 с.: іл.
5. Бойко О. Д. Січові стрільці [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.history.org.ua/termin=Sichovistriltsi>

Ігор Пасюк

ПОДІЇ БІЛЬШОВИЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р. НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

До складу кінної групи 12-ї армії увійшли Башкирська кавалерійська бригада М. Л. Муртазіна, 25-та кавалерійська бригада з 25-ї сд, 2-й Донкубанський (комполку Олександр Васильович Горбатов), Суворський, 7-й зведений і 58-й кавалерійські полки. Командування групою було доручено спочатку Мусі Муртазіну, а невдовзі – начальнику 7-ї стрілецької дивізії Олександру Григоровичу Голікову [1, с. 163].

Командування польського Південно-Східного (Волинського) фронту зосередило увагу на утриманні підпорядкованими військами рубежів вздовж таких значних водних перешкод як річки Стир, Іква, Збруч, що, за його розумінням, могло стримати наступ противника і дозволити вести стійку оборону підступів до Галичини і Західного Бугу.

Для виконання цього замислу польські армії фронту отримали наступні завдання:

3-тя армія Зигмунда Зилінського повинна була забезпечити оборону напрямку Коростень – Брест-Литовський;

2-га армія Казимира Рашевського у складі 3-ї, 6-ї дивізій піхоти, 1-ї та 15-ї кавалерійських бригад – оборонялись на Ковельському напрямку з можливістю контрнаступальних дій з районів Рожища і Луцька в напрямку на Рівне і Дубно;

6-та армія, командування якою обійняв генерал Ян Ромер, у складі 18-ї, 13-ї, 12-ї дивізій піхоти, 10-ї бригади та частин армії УНР отримала завдання утримувати рубіж Дубно – Кременець – Вишнівцеві і далі по р. Збруч.

Таким чином, обидві сторони сформулювали свої завдання в липні 1920 року як:

- боротьбу за виходи із Полісся (12-та радянська, 3-тя і лівий фланг 2-ї армії Війська польського);
- боротьбу за рубежі Стирю та Ікви (Кінна армія з радянської сторони, основні сили 2-ї та лівий фланг 6-ї армії – з польської);
- боротьбу на Збручі (14-та радянська та основні сили 6-ї польської армії і частин Дієвої армії УНР).

Серйозною загрозою для кінноти Будьонного та маневрених загонів 12-ї армії стала польська авіація, яка здійснювала завдання щодо розвідки сил противника, термінового зв'язку, бомбових і кулеметних ударів з повітря.

Серед авіачастин, які в той час воювали в небі Волині, була 7-ма винищувальна ескадра ім. Тадеуша Костюшка (командир – майор Седрик Фаунт-ле-Рой), літаки Ansaldo A-1 «Balilla» якої з 13 липня здійснювали вильоти з аеродрому в Голобах, а згодом перебазувались до Устилуга, а звідти до Корчева та Львова. Польські і американські льотчики вели і повітряні бої. В ході одного з них 15 липня над

шосе Луцьк – Клевань були збиті і загинули капітан Артур Келлі та поручник Станіслав Скаржинський. Всього в травні – серпні 1920 р. пілоти 7-ї ескадри здійснили 402 бойові вильоти і налітали загалом 682 години [2, с. 57].

Також на Волині в червні – липні 1920 р. базувались розвідувальні ескадри 5-го авіаційного дивізіону під командуванням майора Єжи Коссовського, що базувались на Луцькому аеродромі – 16-та під командуванням поручника Владислава Глінського і 3-тя під командуванням капітана Стефана Цицерського. До захоплення більшовиками Рівного з місцевого аеродрому піднімались в небо «Альбатроси» 2-ї розвідувальної ескадри.

На аеродромі в Ковелі базувались два екіпажі Breguet XIV поручника Яна Петражицького і сержанта Владислава Войтовського з 17 розвідувальної ескадри (командир – поручник Тадеуш Верещинський), які обслуговували штаб Південно-Східного (Волинського) фронту [2, с. 113, 130, 195, 249].

12 липня частини 12-ї армії без бою переправились через р. Горинь і форсованим маршем висувались до Стирю. 135-та бригада 45-ї сд невдало штурмувала Кременець, де оборонялись підрозділи групи генерала Шиманського (10-та бригада 5-ї дивізії піхоти і 105-й полк піхоти). Після підходу до Кременця основних сил 18-ї дивізії піхоти польське угруповання – частини 18-ї дп, група генерала Крайовського – 13 липня перейшло в район Дубно і вибило з міста 11-ту кавдивізію Кінармії.

До цього часу в районі Дубно-Броди вела бої з переважуючими силами червоних група полковника Ясинського загальною чисельністю до 3000 багнетів і 320 шабель [3, с. 207].

14-та кавалерійська дивізія Кінармії цього дня успішно вела бої з противником в районі с. Хорупань. Населений пункт 4 рази переходив із рук в руки. Лише хитрістю кінармійцям вдалось добитись перемоги. За спогадами С. М. Будьонного, 81-й кавалерійський полк Ф. Х. Водоп'янова демонстративним відступом заманив піхоту противника до невеликого лісу, де у засідці стояв 82-й полк. Потім обидва полки в кінному строю атакували і вирубили поляків [3, с. 207].

На допомогу 11-й кд, яка залишила Дубно, Будьонним була негайно вислана 14-та кавдивізія. Обидва з'єднання отримали завдання вибити противника з міста до 14 липня. Дві інші дивізії Кінармії рухались у напрямку до Торговиці (4-та кд) та Луцька (6-та кд).

Так розпочалась Дубенсько-Бродівська операція Кінармії проти військ 6-ї (18-та пд та 10-та пбр) та 2-ї (6-та пд) польських армії.

14 липня командувач 2-ю польською армією Казимир Рашевський наказав підпорядкованим військам підготуватись до оборонних дій в районі Рожище, Луцьк. Для укріплення оборони була наказано створити в Рожищі і Луцьку по оборонному пункту, який утримувати силами до піхотного полку (1000–1500 багнетів) і мати запасів продовольства не менш як на 2 тижні боїв. Тобто ці оборонні пункти повинні були стати своєрідними містами-фортецями [4, с. 324].

У районі міста Дубно, скориставшись помилкою польського командування, яке віддало наказ основним силам 18-ї дивізії піхоти вийти в резерв у районі містечка Верба, 11-та і 14-та кавдивізії 1-ї Кінної армії знову опанували містом. Для посилення оборони міста також була відправлена бригада від 45-ї сд. Спроби 18-ї пд відбити місто в більшовиків успіху не мали.

15 липня командувач 2-ю армією віддав наказ 6-й дивізії піхоти зайняти Млинів, де мав бути створений ще один оборонний пункт, який би забезпечував зв'язок з 18-ю пд 6-ї армії. Однак 6-та дивізія піхоти це завдання не виконала і повернулася у район Луцька.

Тим часом командувач ПЗФ у своїй директиві від 15.07.20 № 561/сек./6896/оп поставив вимогу «швидким і рішучим ударом у найкоротший термін докінчити розгром польських армій». При цьому завдання, які були визначені в директиві від 11 липня дещо скорочувались за термінами. Так, 12-та армія повинна була опанувати районом Ковеля вже не до 24, а до 20 липня, Кінармія в той же термін повинна була вийти на рубіж Сокаль – Грубешів. Вимога щодо зменшення термінів зайняття вищевказаних районів була, зокрема, пов'язана із тим, що Головкомат РСЧА «шпинив» штаб ПЗФ за низькі темпи наступу 12-ї армії, яка за дві доби пройшла лише 20 кілометрів.

На той момент 12-та армія ще здійснювала марш до Стирю. Її 25-та сд Олексія Карповича Рязанцева (з 18.07 обов'язки начдива став виконувати Борис Таль) виходила до району м. Сарни, 24-та Симбірська Залізна сд Василя Гнатовича Павловського зосереджувалась в районі м. Костопіль.

Опір поляків підрозділам цих з'єднань був епізодичним і не мав ознак організованої оборони, хоча завдав дошкульних втрат. Так, наприклад, 15 липня розвідниками Башбригади було виявлено гарнізон противника силами до двох ескадронів в районах сіл Велике і Мале Вербче. 1-й, 27-й і 28-й полки бригади атакували противника на широкому фронті, здійснюючи обхідні маневри з метою оточення поляків. 28-й полк у ході обхідного маневру без бою оволодів селом Бутейки, а після спекотного бою спільно з 1-м полком – лише надвечір Великим Вербчем. У бою лише 28-й полк втратив вбитими 15 бійців і 20 коней, поранення отримав і командир полку У. Гайнанов.

16 липня телеграмою на ім'я командувача ПЗФ командарм 1-ї Кінної С. М. Будьонний запропонував трьома кавдивізіями армії знищити угруповання поляків в районі Повча – Дубно – Верба – Кременець – Козин. Одночасно пропонувалось кінною групою зайняти район Радивилова, а 12-й армії швидким маршем вийти на Стир у районі Чорторійськ – Колки – Рожище. Прикриття ділянки Рожище – Торговиця командарм пропонував покласти на 6-ту кд. Для завершення з розгрому дубенського угруповання необхідне було залучення і правофлангових частин сусідньої 14-ї армії, які б вели наступ в напрямку Почаїв – Радивилів.

Пропозиція Будьонного командуванням фронту не тільки була взята до уваги, але й розвинута – 12-та армія отримала наказ 18 липня форсувати Стир.

Однак і цьому плану збутися не вдалось.

Польські війська стійко обороняли рубіж на берегах Стирю, при чому оборонні позиції були збудовані не тільки на західному березі річки, але й на східному між Колками і Луцьком.

Через Городницю, Корець, Людвипіль, Гощу, Костопіль, Деражне до Стирю вийшли бригади 44-ї стрілецької дивізії Івана Наумовича Дубового. На р. Стир дивізія зайняла ділянку від Рожищ до Колок, де зав'язались жорстокі бої з противником.

391-й Таращанський полк досяг річки Стир у районі Колок 17 липня. Спроби форсувати річку під щільним вогнем противника протягом чотирьох днів успіху не мали [5, с. 50].

18 липня до Стирю на рубіжі Кулинковичі – Кашиця – Красноволя – Тельці вийшли полки 132-ї Пластунської бригади 44-ї сд. Частини 7-ї стрілецької дивізії та кавалерійської групи 12-ї армії також вийшли до річки Стир на ділянці Чорторійськ – Новосілки.

518-й полк 58-ї і 221-й Сизранський стрілецький полк (комполку Шустов) 25-ї сд під прикриттям вогню артилерії зуміли форсувати Стир у його верхній течії. Для закріплення успіху командир 74-ї бригади віддав наказ переправитись через Стир 220-му Івано-Вознесенському (комполку Семічев) та 222-му Інтернаціональному (комполку Отраднов) полкам. Після переправи три полки 74-ї бригади в районі с. Більська Воля вибили підрозділи противника з першої лінії окопів. Проте успіх був нетривалим. Після перегрупування сил польські і українські війська перейшли в контратаку і витиснули червоні полки назад за Стир [6, с. 211].

Противником 58-ї і 25-ї «чапаєвської» дивізій у цих боях була 6-та січова стрілецька дивізія, яка займала оборону в районі Більська Воля, Мульчиці, Борова, Новосілки [7, с. 13].

Спроба кавгрупи Олександра Голікова 18 липня з ходу форсувати Стир виявилась невдалою. Польські війська, які зайняли старі австро-німецькі позиції часів 1-ї світової, відбили наступ кавалерій-

ської групи. Розпочалися запеклі бої за захоплення плацдармів за Стиром.

Дивізії 12-ї армії були добряче виснажені. Ось, наприклад, про що йшлося в донесенні начальника 7-ї дивізії в РВР армії: «Знаходячись у постійних боях з січня місяця, частини 7-ї дивізії стомились за останній час настільки, що, стоячи на посту, червоноармійці непритомніли, полки дивізії дійшли до мінімуму 100–200 штиків, комісари стомились. З 9 липня до цього часу частини не отримують нормально продовольства і від голоду та вживання сирих фруктів і продуктів в частинах виникла дизентерія. За вчорашній день у 58 полку захворіло дизентерією 20 чол... Дякуючи лише свідомості, дивовижній мужності і стійкості частини дивізії, не дивлячись на жахливу втому, можуть наступати» [8, с. 33].

Південніше, у районі м. Дубно, 18-та дивізія піхоти протягом дня 18 липня зуміла знову вибити частини 11-ї і 14-ї кавдивізій 1-ї Кінної армії Будьонного з міста. 11-та кавдивізія була відкинута на східний берег Ікви, а 14-та на рубіж Сморгва – Хорупань. 10-та бригада піхоти поляків успішно оборонялась проти частин 45-ї сд в районі Кременця.

Наступ ПЗФ знову захлинався. Саме тоді комфронт О. І. Єгоров прийняв рішення про введення в бій на ділянці 1-ї Кінної армії 24-ї стрілецької дивізії, яка з 18 липня виводилась зі складу 12-ї армії.

19 липня на виконання вказівок комфронту в наступ на Млинів, який нарівні з Рожищем і Луцьком мав би бути перетворений в місто-фортецю, через Торговицю були направлені 3-тя дивізія піхоти легіонів і 4-та кавалерійська бригада. В районі Торговиці польські колони стикнулись з частинами 4-ї кавдивізії, яка саме направлялась у район Демидів – Пляшева. В ході бою поляки спочатку відтіснили 4-ту кд за Стир, але згодом були відкинуті назад за допомогою однієї з бригад 6-ї кавдивізії, що напередодні була замінена частинами 24-ї сд. На 20 липня поляки зайняли оборону на рубежі Торговиця – Хрінки. Польський наступ на Млинів знову провалився.

У ніч з 19 та 20 липня почалося відведення частин 18-ї дивізії піхоти в район с. Верба. Цим маневром генерал Крайовський надіявся таки увійти в контакт з правофланговими частинами 2-ї польської армії, які на той час мали б зайняти район Млинова. З району Верби генерал Крайовський мав намір атакувати частини 4-ї кавалерійської дивізії і відкинути її на північ від Пляшевої та Берестечка. З тилу маневр дивізії повинен був прикривати гарнізон Тараканівського форту, до якого, крім запасного батальйону 50-го пп, були включені 3/145 пп та 2/8 саперного батальйону.

Досягнувши зранку 20 липня с. Верба, Крайовський дізнався від розвідки про появу значних мас більшовицької кінноти в районі Козин – Добривода та кавалерійських роз'їздів противника в напрямках на Кременець і Радивилів. Ця інформація змусила

генерала почати відхід в район Пустоїванне з метою перекриття «червоної» кінноті шляху на Броди. Наступної ночі, на 21 липня, генерал Крайовський відвів свої війська в район Радивилова, чим уникнув зіткнення з 14-ю кд, яка на вечір 20 липня зайняла Козин.

Отже, С. М. Будьонний частинами 24-ї сд до 20 липня замінив частини 6-ї кд на Стирю (ділянка Жидичин – Торговиця) і отримав можливість для виконання свого плану зі знищення Дубенського угруповання противника. На той час змінилось командування 24-ї стрілецької дивізії. Після вибуття за хворобою Василя Гнатовича Павловського, з 21 липня 1920 р. начальником дивізії став Михайло Володимирович Муретов, військомом – Н. Н. Козирев, начальником штабу – Д. П. Беспехотний [9, с. 47].

Після заміни стрілецькими полками, дві бригади 6-ї кавдивізії були направлені в тили Дубенського угруповання поляків. При переслідуванні противника в районі Верби кіннотники захопили 60 полонених. Одночасно в районі Демидівка – Пляшева була зосереджена 4-та кд, яка отримала завдання нанести удар в напрямку Радивилів – Броди.

Протягом дня боїв 20 липня 4-ю кавалерійською дивізією були захоплені 700 полонених, 4 кулемети та інше майно [10, с. 307].

На правому фланзі 12-ї армії станом на 20 липня в смугу дій 58-ї стрілецької дивізії під командуванням колишнього штабс-капітана лейб гвардії Волинського полку, володаря Георгіївської зброї і ордену Червоної Прапора Володимира Васильовича Попова (командував з 07.07.1920) вдалось захопити декілька плацдармів на західному березі Стирю. На інших напрямках частини 12-ї армії виконати поставлене завдання не змогли, а лише понесли значні втрати.

Після отримання РНК РРФСР 11 липня так званої «ноти лорда Керзона» (вимагалося припинити радянський наступ на лінії Гродно – Валовка – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогоуцьк – Устилуг – Крилів – західніше Рави-Руської – на схід від Перемишля – до Карпат, відвести радянські війська на 50 кілометрів на схід від цієї лінії, укласти перемир'я з Польщею і урядом так званого Півдня Росії) вищим військовим командуванням з огляду на можливість вступу у війну Румунії було прийняте рішення про продовження наступу військами Західного фронту і обмеження для просування військ Південно-Західного фронту. Так в доповіді С. Каменева в РВР республіки від 21 липня зазначалось: «Обом нашим фронтам, діючим проти Польщі, дані вказівки про енергійний розвиток наступу, без огляду на прикордонну лінію, вказану радіограмою Керзона, і фактично цей наступ з повною силою розвивається арміями Захфронту, на південному заході ж поки сповільнилось, очевидно, головним чином, в силу втоми військ. Це сповільнення просування Південно-Захфронту в цей час не тільки не становить небезпеки, але й до певної міри є навіть бажаним, в усякому разі, до того часу, коли

виясниться ставлення Польщі до відповіді РРФСР на ноту Керзона. Якщо поляки підуть на переговори з нами, це покаже, що вони не можуть розраховувати на серйозну підтримку з чієї б то не було сторони, і тоді відкриється свобода дій для енергійного наступу углиб Польщі. Навпаки, відмова Польщі від переговорів чи інші ознаки ймовірності того, що Польща буде реально підтримана союзниками, заставить нас, не відмовляючись від наступу на Польщу, вжити серйозних заходів страхівки від можливих небезпек. На першому місці в цьому відношенні є виступ Румунії, яка вже має для цього достатні сили і можливості. У цьому випадку наше глибоке просування в Галичину було б надто небезпечним, і тому пропонуємо операції на Південно-Захфронті обмежити завданням розгрому правофлангової польської армії, щоб цим шляхом відрізати Польський фронт від Румунського та отримати можливість частину сил Південно-Захфронту обернути для боротьби з Румунією» [4, с. 302–303].

23 липня головне командування РСЧА віддало ПЗФ директиву згідно з якою вимагалось до 4 серпня сильною ударною групою оволодіти районом Ковель – Володимир-Волинський, що мало б убезпечити лівий фланг Західного фронту, війська якого вже взяли курс на Варшаву. Лівифлангові армії ПЗФ отримали завдання нанести рішучу поразку 6-й польській та армії УНР і відтіснити їх до кордонів Румунії. Кінна армія, окрім цього, повинна була убезпечити від удару поляків з Львівського напрямку. Тобто, про розвиток наступу Південно-Західного фронту на Галичину, чи до Польщі на той час не йшлося, активна участь сил ПЗФ в загальній операції на Варшавському напрямку не передбачалась.

Тим часом бої продовжувались.

21 липня 11-та кавдивізія зайняла район Білогородка – Верба, а частини 45-ї сд збили противника на ділянці Страклів – Дитиничі, зайняли село Тараканів і продовжували переслідування противника.

На правому фланзі ПЗФ 58-ма стрілецька дивізія після форсування Стиру лівифланговим полком досягла рубежу Озерці – Вілька Галузійська. Для ліквідації прориву «червоних» в напрямку на Озерці була кинута 6-та січова стрілецька дивізія. Українські вояки разом з польськими підрозділами зуміли ліквідувати плацдарм, відкинути частини 58-ї сд за Стир і на деякий час стабілізувати фронт на цій ділянці. 24 липня 6-та сд була виведена в резерв 3-ї армії і зосереджена в с. Більська Воля [7, с. 13].

21 липня Пластунська бригада 44-ї сд безуспішно намагалась форсувати ріку на своїй ділянці. 391-й полк Таращанської бригади з-під Колок був перекинутий лівіше і зайняв позицію на рубежі Годомичі – Четверня – Луків. Польські підрозділи знову намагались скинути таращанців у Стир, але цього разу марно [5, с. 59].

393-й Таращанський полк 21 липня вийшов на околиці містечка Рожище, де був зупинений на ру-

бежі Стирю поляками. Спроба форсувати Стир з ходу не вдалась.

На Бродівському напрямку частинам 1-ї Кінармії 21 липня таки вдалось досягти успіху. Після падіння Тараканівського форту вони повністю опанували містом Дубно, а підрозділи польської 10-ї бригади під натиском частин 45-ї сд залишили Кременець. З огляду на цю перемогу Семен Будьонний 22 липня віддав бойове розпорядження, за яким 4-та, 6-та і 14-та кавдивізії мали зосередитись у районі Берестечка. 45-та сд отримала завдання оволодіти Радивиловом і продовжити наступ в напрямку на Сасів. 11-та кавдивізія мала рухатись слідом за 45-ю сд. Для забезпечення району Дубно в резерв була виведена кавбригада Олександра Марковича Осадчого.

Для протидії військам 1-ї Кінної армії польським командуванням на правому фланзі 2-ї армії була створена ударна група під командуванням командира 6-ї дивізії піхоти генерал-підпоручика Мечислава Лінде (з 19.07.1920), до складу якої увійшли 3-тя дивізія піхоти легіонів, один піхотний полк з 6-ї пд і всі кавалерійські частини і підрозділи армії. Ця група отримала наказ на світанку 22 липня наступати в напрямку на Повчу. 18-та дивізія піхоти генерала Крайовського одночасно отримала від командування 6-ї армії наказ вести наступ вздовж залізниці Радивилів – Дубно із завданням через Добриводу іти на з'єднання з групою Лінде в районі Повчі.

Група Лінде успішно почала наступ, потіснила частини 4-ї кавдивізії і на ранок 22 липня зайняла Демидівку. Для допомоги 4-й кд негайно була направлена одна бригада з 6-ї кавдивізії. До вечора кінармієвці відтіснили поляків назад за Стир. Особливо великих втрат зазнав 65-й полк піхоти. 6-та дивізія піхоти, яка для прикриття наступу групи Лінде повинна була вести наступ проти частин 24-ї стрілецької дивізії, успіху також не мала. 18-та дивізія піхоти, яка на світанку атакувала частини 11-ї кавдивізії зуміла відтіснити їх і знову опанувати Козином. 45-та стрілецька дивізія вела бій з підрозділами 10-ї бригади в районі с. Онішківці і відповідно не мала змогу прийти на допомогу кіннотникам 11-ї.

22 липня командувач ПЗФ О. І. Єгоров доповів свої міркування С. С. Каменеву про необхідність перенесення основних зусиль у Галичину. При цьому 12-та армія повинна була наступати на Ковель – Холм – Люблін і забезпечувати зв'язок між Західним і Південно-Західним фронтами. Кінна армія повинна була нанести головний удар в обхід Львова в напрямку Берестечко – Рава-Руська – Ярослав, а 14-та армія – Тернопіль – Миколаїв.

23 липня 4-та кавдивізія Кінармії зайняла Берестечко, що зумовило відведення в цей район групи Лінде. Також частини 6-ї і 4-ї кавдивізій через бойові порядки поляків проникли в тил 18-ї пд між Козином і Радивиловом. Відтак надії на встановлення зв'язку між 2-ю і 6-ю армією були втрачені.

На лівому фланзі польської 2-ї армії її частини намагались атакувати частини 24-ї сд в районі с. Копачівка і навіть потіснили її в напрямку на Ківерці, однак після введення в бій дивізійного резерву були відкинуті назад.

На ділянці наступу 12-ї армії доля також не поспіхалась «червоним».

На виконання розпорядження командування ПЗФ від 22.07.1920 № 600/сек 4077/оп з метою підготовки прориву в напрямку на Ковель на ділянці 58-ї сд була зосереджена 25-та стрілецька дивізія (у тимчасове командування якою 18 липня вступив її комісар – Борис Маркович Таль (Криштал).

При спробі форсувати Стир в районі с. Розничі зазнали невдачі підрозділи 130-ї бригади 7-ї стрілецької дивізії, які поляки зустріли щільним артилерійським і кулеметним вогнем.

Цього дня найбільша невдача спіткала частини Таращанської бригади 44-ї сд. До полку польської піхоти за підтримки двох бронепоездів і кавалерійських підрозділів вибили 393-й полк таращанців із позицій, обійшли їх і зайняли всі переправи через річку Конопелька. Полк опинився в оточенні в районі Суська і вимушений був прориватись до своїх болотами та чагарниками. Втрати полку були настільки значними, що його боєздатність так-сяк була відновлена лише після надходження поповнень до 1 серпня [5, с. 54]. Страшного удару зазнав на лише 393-й полк, але й штаб бригади, який майже в повному складі потрапив в полон до поляків. Дивом вдалося врятуватись командир бригади В. І. Коську, комісару бригади Миколі Потоцькому та ще декільком командирам [5, с. 111].

Для закриття прориву, який утворився внаслідок розгрому Таращанської бригади між 24-ю дивізією і групою Голікова з району Рудня – Колки в бій була введена Башкирська кавалерійська бригада під командуванням Муси Лутовича Муртазіна.

Про бій у районі Суська командир Башкавбригади М. Л. Муртазін згодом згадував:

«23 липня отримано повідомлення, що наша Богунська бригада (насправді Таращанські – авт.) була знищена у с. Суськ (лівий фланг кінної групи). До командування кінною групою став Голіков, і Башкавбригада кидається в с. Суськ (з району Рудня – Колки), із завданням закрити прорив між 24 і групою Голікова. Висланою розвідкою в напрямках: с. Навіз – Сокіл – Дубище – Вишеньки було з'ясовано, що в районі Вишеньки міст через річку Стир справний. Після 10 годин відпочинку, даного комбригом перед боєм, полки отримали завдання: 1-й полк – вести безперервну розвідку у вищевказаних напрямках і зайняти охоронними частинами західну околицю с. Суськ; 28-й полк – зайняти с. Б. Галя і забезпечити бригаду від удару з боку Вишеньок. 27-й полк – у резерві бригади (Суськ). О 15 годині полки зайняли зазначені райони і о 17 годині донесли, що противник у складі близько двох полків

піхоти з артилерією переправився у Вишеньках і рухався на Суськ. За розпорядженням комбрига 1-й і 27-й полки відходять у ліс, за 2 км на схід від Суська, а 28-му полкові вказується бути готовим до парирования удару. Але в цей час поляки вже обійшли Суськ та з півночі повели атаку на село, причому одночасно велася атака і з заходу. Обози бригади, які стояли в Суську, в паніці почали звідти відходити. Паніка передалася 1-му і 27-му полкам. Комбриг по телефону наказав 28-му полку атакувати противника з села, а 1-му і 27-му полкам підтримувати атаку, пішому дивізіону забезпечити атаку з півночі. Противник увірвався в с. Суськ, захопивши штаб бригади. Але 28-й полк вдалим обходом тилами противника відвернув увагу першої колони противника, і в цей момент 1-й і 27-й полки контратакою вибили противника з с. Суськ, повернувши назад штаб бригади. Противник був відкинутий на північ (18 годин), але продовжував наступати на с. Хопнів (на схід), куди відходили обози бригади. Під тиском подальшого наступу бригади противник відійшов до с. Навіз. Втрати: вбитий воєнком бригади (т. Біленький), потрапили в полон – пом. поч. операт. частини бригади і бригадний лікар; серед червоноармійців втрат – 40 осіб і 55 коней» [1, с. 163–164].

23 липня командувач військами Південно-Західного фронту наказом № 613/секр/4111/оп поставив підпорядкованим арміям наступні завдання:

12-та армія повинна була опанувати в найстисліші терміни Ковелем, виставити заслін з Брестського напрямку і розвивати наступ в напрямку Холм – Красник – Аннополь. При цьому Холм належало зайняти 4 серпня, а переправи через Віслу і Сян у районі Аннополь – Нисько не пізніше за 15 серпня. Кінна армія не пізніше 29 липня мала опанувати районом Львів – Рава-Руська, висунувши передові частини для захоплення переправ через Сян в районі Синява – Перемишль. Згодом Кінармія отримала доповнення про директиви, за яким головні сили армії мали завдати удар по Львову. 14-та армія мала подолати опір поляків на Збручі і продовжити наступ ударним угрупованням у загальному напрямку Тернопіль – Перемишляни – Городок [10, с. 306].

День 24 липня виявився для частин Південно-Західного фронту поворотним у стратегічному відношенні. Було стримано наступ двох піхотних і артилерійського полків поляків в районі Суська, що дозволило кавгрупі Голікова 25 липня прорвати ворожу оборону в районі с. Навіз (у бою було захоплено 300 польських вояків і 4 гармати).

Успіх 24 липня посміхнувся і Кінармії. При відході 18-ї пд на Броди радянською кіннотою була повністю знищена 35-та піхотна бригада, а її штаб, командування і до 1000 офіцерів і солдат взяті в полон. Окрім того трофеями будьонівців стали бронепоезд, 19 гармат (з них 11 справних), 43 кулемети [4, с. 329]. Успішний наступ цього дня вели і частини

14-ї армії, які оволоділи Волочиськом, а 41-ша сд зуміла форсувати Збруч.

25 липня 18-та дивізія піхоти витримала ще один бій проти частин Кінармії в районі м. Броди і в ніч з 25 на 26 липня, аби уникнути оточення, стала відступати в західному напрямку.

Тим часом на півночі Волині в районі дій 12-ї армії 25 липня 391-й Таращанський полк у районі Колок замінили 388-й (комполку Кошчєєв), 389-й і 390-й полки 130-ї Богунської бригади, якою командував Казимир Фрацевич Квятек.

Кінна група О. Г. Голікова в районі с. Навіз форсувала Стир, де в ході бою її частини полонили 300 польських солдат, захопили 4 гармати і до вечора вийшла в район с. Кашівка. Розвідкою було встановлено, що польські підрозділи зайняли старі німецькі окопи на західному березі Стоходу на рубежі Сильно, Арсеневичі, Угли, Янівка.

Башкавбригада М. Л. Муртазіна отримала завдання форсувати річку Стохід в районі с. Угли. У ніч з 26 на 27 липня 26-й і 27-й полки бригади потайки переправились через річку і зайняли Угли. Тієї ж ночі поляки штурмом відкинули підрозділи 27-го полку на східний берег Стоходу. Муса Муртазін, побоюючись удару у правий фланг, залишив у районі с. Угли невелике прикриття і наказав 1-му і 28-му полкам переправитись через Стохід в районі Янівки і атакувати поляків з тилу, що дало б змогу відкинути противника від місця прориву на північ.

Перша спроба форсувати річку була невдалою – поляки відбили башкирські полки кулеметним і гарматним вогнем. Після перегрупування 1-й ескадрон 27-го полку демонстративно пішов в атаку в районі с. Літогощі, а 1-й і 27-й (без одного ескадрону) полки тим часом форсували Стохід біля Янівки і відразу атакували поляків, які вимушені були відступити до с. Мельниця. Введений у бій 28-й полк зайняв с. Велицьк. Поляки відступили на північ. На кінець дня Башкавбригада зайняла с. Мельниця. В ході боїв Башкавбригадою було захоплено до батальйону польських піхотинців, декілька кулеметів і санітарний обоз [1, с. 165–167].

На крайньому правому фланзі 12-ї армії 25-та і 58-ма стрілецькі дивізії отримали наказ в ніч з 26 на 27 липня форсувати Стир, прорвати оборону противника і в найкоротші терміни вийти до р. Стохід на рубежі Боровно – Стобихів (25-та сд), Нижня Черевіця – Боровно (58-ма сд).

На виконання цього наказу 73-тя і 75-та бригади 25-ї сд форсували Стир в районі с. Гута Сопачівська і перейшли в наступ. У другому ешелоні 25-ї сд рухались полки 74-ї бригади. Після форсування Стиру 217-й стрілецький полк Петрова з ходу штурмував Більську Волю. В ході атаки відзначились комісар полку Кратт, командир роти Іонов, які хоча й були поранені в бою, але продовжували вести бійців за собою. При переслідуванні відступаючого проти-

вника відзначились бійці кавескадрону 217-го сп під командуванням Павла Щеннікова [6, с. 211].

Успіх 25-ї сд був вирішений раніше самими поляками. Оскільки Кінармія стала загрожувати Львову, командувач Південно-Східним фронтом генерал Ридз-Смігли 26 липня віддав оперативний наказ, в якому вимагалось від 3-ї польської армії (7-ма піхотна, 3-тя піхотна легіонерів, 157-й, 132-й полки піхоти і 6-та січова дивізія УНР) протягом 26–27 липня відійти на р. Стохід, звідки передати частину своїх в розпорядження 2-ї армії.

Отже, проти бригад 25-ї і 58-ї дивізій бились лише ар'єргардні загопи об'єднаних польсько-український військ. Під натиском ворога польські підрозділи і частини 6-ї січової стрілецької дивізії стали відходити на захід. 6-та ссд отримала наказ від командування 3-ї польської армії через Серехово, Красин, Лешнівку, Набруска, Малий і Великий Обвір, Карпилівка, Черемошно відійти до 29 липня на рубіж с. Грив'ятки, Козлиничі [7, с. 13]. Дивізійники отримали завдання обороняти підходи до станції Маневичі.

У районі с. Красин підрозділи 6-ї дивізії Безручка вели ар'єргардний бій проти 217-го і 218-го полків 25-ї «чапаєвської» дивізії. «Чапаєвці» завзято атакували українські і польські підрозділи.

У бою в районі с. Красин вміло діяли 5-та рота 217-го полку під командуванням Якова Злобіна, батальйони Петрова, Сидорова, взвод Смагіна з 218-го полку. Ворожу оборону рішучим ударом прорвали кіннотники ескадрону Павла Щеннікова, а після його загибелі під командуванням Степанова. За мужність і вмілі дії комбат Смирнов і комвзводу Смагін були нагороджені орденами Червоного Прапора. Ескадрон Степанова з 217-го сп переслідував підрозділи 6-ї ссд аж до Лешнівки [6, с. 212]. Тим не менше частини 6-ї дивізії полковника Безручка зуміли відірватись від противника і на 29 липня зайняли рубіж Грив'ятки – Козлиничі, де ще добу стримували наступ «червоних».

У ході боїв кінця липня 6-та ссд зазнала чималих втрат. У донесенні-проханні від 1 серпня про відведення дивізії на перепочинок та доукомплектування полковник Марко Безручко зазначав, що боєздатними залишилось не більше 300 старшин і козаків, інші або поранені, або хворі; в дивізії не залишилось жодного коня, і як тяглову силу для чотирьох гармат приходиться використовувати волів. Також полковник Безручко скаржився на те, що його відділ завжди отримує для оборони територію, призначену для дивізії повного складу, у той час як його дивізія по силі відповідала батальйону. Саме тому він також просив відвести дивізію з фронту для її підсилення [11, с. 33].

2-га польська армія (1-ша дивізія піхоти легіонерів, 6-та дивізія піхоти, зведена кавалерійська група – 1-ша кавдивізія та 4-та кавбригада, 7-й уланський полк) в цей час виконувала завдання стримування

військ Південно-Західного фронту Червоної Армії по річці Стир від Луцька до Торговиці і підготовки головними своїми силами удару в напрямі на Радивилів – Броди. З переходом 2-ї армії в наступ 6-та армія повинна була нанести зустрічний удар у напрямку на Броди – Радивилів. Для посилення ударного угруповання рішенням Ридз-Смігли зі складу 3-ї польської армії її сусідці 19 липня були передані і направлені в район Берестечка 7-й і 8-й полки піхоти 3-ї дивізії піхоти легіонів, які до цього часу стримували наступ частин 12-ї армії в районі Чорторийськ – Колки, а також із району Олики в район на південь від Луцька – 65-й Старогардський полк піхоти (65 Starogardzki Pułk Piechoty) під командуванням підполковника Францішека Корево (Franciszek Korewo). Окрім того, в район Луцька заданими більшовицької розвідки прибули 132-й і 157-й резервні полки та 2-й Познанський полк піхоти. На Ковельському напрямку польська оборона також була посилена бронепоездами «Галерчик», «Пілсудчик», «Смерть більшовикам», «Стілець кресовий» [10, с. 325–326].

Відведення польських сил полегшило виконання завдання з'єднанням 12-ї армії. 27 липня частини 25-ї і 58-ї стрілецьких дивізій, які переправилися на лівий берег р. Стир, зустріли дуже слабкий супротив противника.

Станом на 28 липня дивізії 12-ї армії, були розкидані на фронті від с. Погост-Зарічний до Рожищ, що складало понад 200 км, причому найбільш щільне угруповання військ було вздовж залізниці Київ – Ковель. На цьому напрямку було зосереджено три дивізії (25-та, 7-ма і 44-та стрілецькі). Зваживши на це, своїм наказом командарм 12-ї поставив не пізніше 24 години 28 липня на всіх ділянках перейти Стир, а до 1 серпня вийти на фронт Ратне – Ковель – Турійськ – Киселин.

Передові частини армії (Кінна група О. Г. Голікова) 28 липня вийшли на ближні підступи до Ковеля і вели бої в районі Воля Любитівська – Хобот. За свідченнями М. Л. Муртазіна противник завзято оборонявся і стягував свої основні сили до Ковеля [1, с. 167].

У числі останніх була і українська 6-та січова стрілецька дивізія, частини якої 30 липня залишили рубіж Грив'ятки – Козлиничі і через Уховецьк, Стебли, Білин, Колодницю вирушили до Ковеля, де мали бути в резерві 3-ї армії.

29 липня до Стоходу в районі с. Боровно вийшли 217-й і 218-й стрілецькі полки 25-ї стрілецької дивізії. Одночасно 224-й полк Шафранюка і 22-й Решетникова форсували Сто хід, вибили противника з села Рудка і зайняли оборону в старих окопах від Березниці до Тулевичів. 74-та бригада, яка рухалась в резерві, розташувалась в районі містечка Троянівка.

Оскільки польські війська на всій ділянці 25-ї сд вийшли за лінію Стоходу, командуванням дивізії

було вирішено зайняти з ходу плацдарм на його правому березі, для чого з двох батальйонів 223-го і 224-го полків був сформований зведений загін під загальним командуванням помічника командира 22-го сп Матвієнка. Загін переправився через Стохід в районі Черська і атакував противника. Поляки відповіли шквальним кулеметним вогнем, що змусило червоноармійців залагти. Для підтримки передового загону через Стохід були переправлені батальйон 22-го і два батальйони 225-го полків, якими командував командир 75-ї бригади Аксьонов. Після декількох невдалих атак комбриг-75 віддав наказ під покровом ночі повернутись на східний берег Стоходу.

Цього ж дня 25-та сд вийшла з оперативного підпорядкування начальнику 58-ї сд і отримала завдання форсувати Стохід на ділянці Стобихів – Янівка [6, с. 212].

30 липня командарм 12-ої наказав головним силам армії форсувати цього дня Стохід, а до кінця доби 3 серпня вийти до Західного Бугу і форсувати його. Однак дії частин 7-ї дивізії піхоти поляків, 6-ї січової стрілецької дивізії українців і білорусько-українсько-російської групи Станіслава Булак-Балаховича, які були передані до складу 3-ї польської армії 29 липня 1920 р., дещо зруйнували ці плани.

Ще 24 липня до штабу групи Балаховича, який знаходився в с. Борове (нині Зарічненський район Рівненської області) прибув в якості офіцера зв'язку від II відділу штабу 3-ї армії підпоручик Станіслав Ліс-Блонський, а разом з ним взвод польової жан-дармерії на чолі з вахмістром Кроляком [11, с. 75].

Група Балаховича спеціалізувалась на методах, характерних для партизанської боротьби. Виконуючи бойові рейди тилами противника, білоруські повстанці нищили лінії зв'язку червоних, засоби постачання, дезорганізували запілля. У такий спосіб балаховці також здобували інформацію про противника і забезпечували себе амуніцією, якої їм бракувало з моменту появи на радянсько-польському фронті на початку травня 1920 р. Балаховці з боями відійшли на Любешів, потім до Каменя-Каширського, Ратного, а 4 серпня дістались с. Кримне. Після нетривалого перепочинку група Балаховича 6 серпня відійшла в район Шацька. Під час цього відходу загони групи неодноразово зазнавали нападів червоногвардійських загонів, сформованих з місцевої єврейської молоді. Особливо дошкуляли балаховцям такі загони в районі Каменя-Каширського та Шацька, за що згодом, у вересні 1920 р., поплатилось єврейське населення цих містечок. 8 серпня загони Булак-Балаховича переправилась через Буг і вийшла в район Влодави, де отримала завдання обороняти ділянку Кодень – Приборово. Однак із-за неможливості виконання цієї задачі (група налічувала всього 1300–1400 особового складу, в т.ч. до 400 кіннотників, 55 кулеметів, 4 гармати)

на 11–12 серпня була відведена в район Парчев, Любартів [11, с. 73, 75, 77].

Внаслідок супротиву українських, білоруських і польських формувань 58-ма сд досягла р. Стохід лише 31 липня. Успішнішими були дії 25-ї стрілецької дивізії, які дозволили командуванню 12-ї армії зосередити на південному напрямку між Стирем і Стоходом 7-му і 44-ту сд.

На світанку 31 липня ударна група 44-ї стрілецької дивізії (132-га Пластунська, 130-га Богунська, частина сил 131-ї Таращанської бригад) були зосереджені в районі Грузятин – Боровичі – Незвір – Луків. Ударна група отримала завдання прорвати лінію оборони противника в районі с. Навіз і зайняти рубіж Урочище – Маковиця – Духче – Сокіл – Смердин. Бої на цій ділянці тривали до 2 серпня. 130-га Богунська бригада під прикриттям батареї Хомиченка перейшла в наступ. 2-й батальйон 389-го Богунського полку в багнетну атаку підняв помполіт Б. А. Ноторін. Під його командуванням бійці досягли ворожих траншей, однак були відкинуті поляками назад. В бою за село Навіз Б. А. Ноторін і комбат Хомиченко загинули [5, с. 94]. Лише коли на штурм ворожих позицій пішли полки 132-ї Пластунської бригади, червоноармійці у багнетній атаці зуміли прорватись до польських окопів 1-ї лінії і зайняти їх [5, с. 14].

Поляки декілька разів контратакували. Лише близько 15 год. пластунам і богунцям вдалось переламати хід бою і на плечах польських вояків увірватись в с. Навіз, де були захоплені 300 полонених і гармата [5, с. 15].

З огляду на ситуацію, що склалась, основні зусилля в наступі на Ковель були зосереджені на ділянці наступу 7-ї стрілецької дивізії, для чого в оперативне підпорядкування начальнику 7-ї сд передавались 73-тя стрілецька і кавалерійська бригади з 25-ї сд. Ударне угруповання за наказом командувача 12-ю армією Г. К. Восканова повинне було прорвати укріплену смугу оборони поляків на рубежі Янівка – Арсеновичі і розвивати наступ до Ковеля. Водночас 74-та і 75-та бригади 25-ї сд мали з початком наступу ударного угруповання провести відволікаючі дії на переправах через Стохід, а за можливості прорвати оборону противника.

Останні дні боїв липня 1920 р. на території Західної Волині стисло і точно були охарактеризовані в двотижневому зведенні розвідувального управління ПЗФ станом на 1 серпня 1920 р.: «2-а і 3-я польські армії, що діяли на зазначеному (Львівському – авт.) напрямку, в середніх числах липня були противником зведені в одну армію – другу під командуванням генерала Бербецького. До неї увійшли 7-а піхотна дивізія, 1-а дивізія легіонів, 11-а бригада 6-ї піхотної дивізії і 3-я дивізія легіонів, які діяли в районі р. Прип'яті. 6-а Українська дивізія і загін Булак-Балаховича увійшли, мабуть, до складу Поліської групи противника, що базувалася

на залізниці Пінськ – Брест-Литовський. Запеклі оборонні бої на річках Стир та Іква завершилися відходом противника, вимушеного до цього нашим ударом у Кременецькому районі; 25 липня розпочався відступ з р. Стир 7-ої польської дивізії і частин Поліської групи на оборонну лінію р. Стохід. Прагнучи замаскувати початок відходу, противник на р. Стир у дні, що передували відходу, широко розвинув діяльність великими розвідувальними партіями, демонструючи на деяких ділянках р. Стир намір переправитися через нього. Збитий з позицій на р. Іква, правий фланг противника до кінця звітного періоду відійшов на р. Стир, зайнявши позиції на лівому березі останньої на ділянці Торговиця – Михайлівка – Берестечко; центр 2-ї армії продовжував наполегливо обороняти Ковельський напрямок, займаючи позиції по р. Стир на ділянці Сокіл – Луцьк – Торговиця» [10, с. 325–326].

На світанку 1 серпня 218-й і 219-й полки 73-ї бригади форсували Стохід в районі Кашівки. Спроби 218-го полку Радюшкіна і 219-го полку Антонова прорватись до ворожої лінії оборони успіхом не увінчались. У зв'язку з великими втратами, особливо в командно-політичному складі (важке поранення отримав командир бригади Іван Бубінець) надвечір вирішено було атаки припинити, бригаду повернути на висхідну позицію [6, с. 213].

До кінця дня 1 серпня 7-ма і 44 сд відтіснили поляків за р. Стохід, а в ніч з 1 на 2 серпня 12-та армія форсувала Стохід у всій смузі та розпочала наступ у напрямку до Бугу. Стохід, який став перепоною в розвитку Луцького або Брусилівського прориву, цього разу не допоміг польським військам стримати противника. Поляки вимушені були зважати на падіння Бреста і можливість обхідного маневру лівого флангу Західного фронту «червоних».

2 серпня частини групи О. Г. Голікова прорвали оборону польських військ у районі с. Ігнатівка, 58-ма сд успішно форсувала Стохід в районі с. Стобихів, 73-тя бригада 25-ї сд після форсування Стоходу виїшла в район с. Мельниця. При форсуванні річки і прориві оборони противника вміло діяли бійці батальйону Михайла Чекулаєва, рот під командуванням Федора Івашева та Івана Анохіна зі складу 217-го сп. Вогонь кулеметної команди під командуванням Василя Рикова із цього ж полку дозволив успішно форсувати Стохід частинам бригади. Невдовзі річку форсували 220-й полк під командуванням Семічева, 221-й Пухова, 222-й Отраднава зі складу 74-ї бригади. В районі с. Ситовичі поляки артилерійським та рушнично-кулеметним вогнем намагались стримати наступ 220-го полку, однак вміло дії батальйонів під командуванням Дмитра Бобилева, Дмитра Власюкова і Володимира Кузнецова в багнетній атаці переломили хід бою і вибили противника з населеного пункту. Невдовзі роти Брюханова, Попелявського, Чухніна і Бабкіна

спільно з підрозділами 222-го полку вибили поляків з сіл Пісочне і Рудка Маріїнська [6, с. 213–214].

Надвечір 2 серпня частини Кінної групи Голікова підійшли до околиць Ковеля. Місто обороняли польські (з 7-ї дивізії піхоти) і українські (з 6-ї січової стрілецької дивізії) підрозділи силами до двох полків з артилерією.

Вранці 3 серпня три полки Башкирської кавалерійської бригади розпочали наступ у напрямі Волошки – Будише – Зелена. Поляки з боєм відступили за Турію. По обіді полки бригади форсували Турію в районі села Городелець, перетнули залізницю і почали наступ на Ковель з південного заходу. У цей же час 25-та кавалерійська бригада, яка вела наступ через Волошки – Колодяжне, переправилася через Турію і атакувала польський гарнізон з північного заходу. Вздовж шосе Луцьк-Ковель наступав 7-й кавалерійський полк. 1-й Уральський козачий полк 25-ї стрілецької дивізії знаходився в резерві. Не дивлячись на масований артилерійський і рушнично-кулеметний вогонь противника, близько 22 год. 27-й полк Башкавбригади одночасно з 1-м Уральським козачим полком 25-ї кавбригади увірвалися до міста. Гарнізон Ковеля продовжував опиратись. Атаку підтримав 2-й Донкубанський полк О. В. Горбатова. Лише в нічних сутінках польські і українські підрозділи спочатку відійшли до лінії залізниці, а згодом, залишивши заслони, відірвалися від червоних військ і відступили в напрямку на Мацеїв.

6-та січова дивізія відходила в напрямку до Бугу двома колонами. Перша – через Рудню, Скиби, Любомль, Теремішки, Римачі; друга – через Хворостів – Вишів, Коцюри – Теремішки – Римачі. На західному березі Бугу обидві колони в районі Березниці об'єдналися і через Дорохуськ до 5 серпня вийшли в район Серебрища [7, с. 13–14].

Свої спогади про бій у Ковелі залишив Герой Радянського Союзу генерал-полковник Олександр Васильович Горбатов, котрий в ту пору командував 2-м Донкубанським полком:

«Ми підійшли до міста Ковель, з околиць якого нас зустріли сильним вогнем. Подумали і вирішили – залишити кавалерійський і кулеметний ескадрони для наступу зі сходу, а головними силами полку обійти місто з півночі і північного заходу. Подолавши слабкий опір, увірвалися в місто. На чолі одного з ескадронів я скавав у напрямку до центру і побачив, що білополяки поспішають покинути місто, але одна з груп затрималася, виставила чотири станкових кулемети і почала стріляти уздовж головної вулиці. На наше щастя, поблизу виявився провулок, і ми сховалися в ньому, залишивши лише двох поранених. Погано довелось б нам, якби не цей провулок! На площу ми увірвалися вже іншою вулицею разом з іншим ескадроном. Найбільші втрати противник зазнав від вогню спішеного ескадрону, який ми залишили на західній околиці міста, на шляхах відходу противника. Ми оволоділи містом,

великим залізничним вузлом, втративши всього трьох чоловік убитими. От що означає обхідний рух» [12, с. 72].

У боях за Ковель було взято значну кількість полонених, майже всі польські гармати, які знаходились у місті. Втрати наступаючих червоних частин були незначні.

Вранці 4 серпня до міста вступили полки 73-ї бригади 25-ї стрілецької дивізії. Цього ж дня 25-та сд продовжила наступ і на 6 серпня вийшла до Західного Бугу. Ударом з ходу 217-й і 219-й полки вибили польські заслони на правому березі Бугу. 74-та бригада зайняла рубіж Сверже – Галендри – Вовчий Перевіз; 73-тя – Вовчий Перевіз – Дорохуськ. Скориставшись успіхом, 1/219 сп, 2/217 сп і піші розвідка 217-го сп захопила міст через Буг в районі с. Вовчий Переїзд, згодом і невеликий плацдарм на західному березі річки [6, с. 214]. 7-ма стрілецька дивізія вийшла до Західного Бугу в районі Коритниці.

У боях за Ковель у серпні 1920 р. брали участь такі відомі особистості, як один з перших Героїв Радянського Союзу льотчик Маврикій Іванович Слєпньов, знаменита Анка-кулеметниця – Марія Андріївна Попова, генерал-лейтенант Ігнатій Іванович Карпезо, Герої Радянського Союзу генерал армії Олександр Васильович Горбатов і генерал-майор Іван Васильович Панфілов і багато інших знаменитостей радянської пори.

Ковельська операція 12-ї армії в роки Громадянської війни стала зразком для планування Поліської наступальної операції військ 2-го Білоруського фронту в березні 1944 року. Щоправда, якщо операція 1920 року виявилась на тому етапі вдалою, то Поліська своїх завдань в 1944 у повному обсязі не виконала.

Тим часом два полки Таращанської бригади 44-ї сд 2 серпня форсували Стир в районі Рожища, залишеного польськими військами. 391-й Таращанський полк 3 серпня, після двогодинного бою зайняв колонію Чебені, оволодів переправою і повів переслідування противника, що став відступати в напрямку на Рожище [5, с. 50].

392-й Таращанський полк під командуванням Миколи Андрійовича Прокопчука зайняв Рожище і забезпечив, за допомоги місцевих жителів, переправу через Стир інших підрозділів бригади.

Відповідно до вказівок Головного командування за № 4592/оп від 03.08.1920 командування ПЗФ віддало розпорядження РВР 12-ї армії про виділення сил для наступу в напрямку на Володимир-Волинський, що мало б полегшити виконання завдань 1-ю Кінною армією на півдні Волині і Львівщині [13, с. 707].

У свою чергу, командарм 12-ї Восканов 4 серпня наказом № 0190 поставив підпорядкованим з'єднанням завдання щодо подальшого розгрому противника в західних повітах Волині, виходу до Бугу і його форсування. В наказі констатувався

факт форсування Турії в районі Ковеля і на правому фланзі 25-ї сд, уточнювались завдання з'єднанням і частинам армії, зокрема: «Групі Голікова завдання колишнє, але після зайняття бригадою (мається на увазі Башкавбригада – авт.) Устилуга направити її на Грубешів і, після зайняття цього міста, залишатися в старому районі для забезпечення і освітлення свого лівого флангу і для зв'язку з частинами Конармії... Начдиву 44-му – у міру оволодіння м. Володимир-Волинський, зосередити дивізію в названому районі, вести енергійну розвідку в південно-західному і південному напрямках і надати всебічне сприяння правофланговим частинам Конармії в її пересуваннях. Вжити всіх заходів для приведення частин дивізій в порядок... Польове управління армії перевести у Рівне... Розмежувальні лінії з Західним фронтом між 58-ю дивізією і 25-ю колишні. Між 25-ю і групою т. Голікова – Ковель – Милановичі – Вишнів – Холм, всі пункти для 25-ї включно. Між 7-ю і 44-ю дивізіями – Турійськ – Устилуг – Мірче. І далі між 7-ю і Конармією – Мірче – Лабунне – Рудник, всі пункти для групи Голікова включно... При оволодінні м. Холм з розмежувальними лініями не рахуватися... Начснабарм 12-ї виділити артилерійську і продовольчу летючки на ст. Рожище, а начсанчастині головний евакуаційний пункт негайно направити на ст. Ківерці» [10, с. 338–339].

На Володимир-Волинському напрямку після прориву оборони противника на Стоході продовжували наступ частини 44-ї стрілецької дивізії І. Н. Дубового.

Протягом 3–6 серпня дивізія переслідувала відступаючого противника в напрямку Озютичі – Війниця – Володимир-Волинський. Полки 132-ї Пластунської бригади вже 3 серпня досягли с. Невільне, 4 серпня – Ворончина, а надвечір 5 серпня вийшли на підступи до Володимира-Волинського. 6 серпня пластуни в ході бою змогли досягти околиці міста і там закріпитись [5, с. 59].

Поляки на околицях Володимира обладнали укріплені лінії оборони, для взяття яких 7 серпня Пластунська бригада і 390-й Богунський полк 44-ї сд п'ять разів атакували противника. Ще півтори години бій ішов на вулицях древнього княжого міста. У вуличних боях вміло діяли бійці кавполку 44-ї сд під командуванням В. М. Васича. Особливо відзначився ескадрон під командуванням Івана Глазунова, а також Ф. І. Павловський (згодом заступник командира полку), І. М. Бондаренко, А. А. Чеснюк, М. Є. Кравченко, С. М. Синозацький та інші [5, с. 126–127]. Лише по обіді залишки польських військ залишили місто і переправились через Буг у районі Устилуга [5, с. 15]. У ході боїв за Володимир тільки 390-м Богунським полком, окрім полонених, були захоплені 80 гвинтівок, 7000 патронів, 25 підвод з обмундируванням і продовольством, 6 голів худоби і санітарна летючка [5, с. 43]. Поки йшли бої за Володимир 388-й Богунський полк зайняв

містечко Крилів і повів наступ у напрямку на Модринь – Сагринь. [14, с. 38] Згодом, під натиском поляків, 388-й полк відійшов до с. Джарди (нині с. Заставне Іваничівського району), а потім знову атакою зайняв Крилів.

Таращанська бригада 44-ї сд, коли до Володимира залишилось близько 20 кілометрів, отримала завдання повернути на північний схід і наступати в напрямку Порицьк – Сокаль. Села Чесний Хрест і Порицьк були взяті без бою, а от у районі станції Іваничі поляки намагались тримати оборону. Після двогодинного бою, польські підрозділи відійшли до Бугу, переправились на західний берег і спалили мости. Переслідуючи противника, 391-й, 392-й і 393-й Таращанські полки 12 серпня вийшли до м. Сокаль, де протягом трьох діб вели бої з противником. Внаслідок цих боїв 392-й і 393-й Таращанські полки 14 серпня були відкинуті поляками за Буг [5, с. 53–54]. Після нетривалого відпочинку в районі Ковеля Кінна група 12-ї армії виступила 6 серпня в напрямі на Холм через села Милянвочі – Відюті – Комарів – Машів – Вишнів.

7 серпня в районі Дорохуська, де плацдарм зайняли передові загони 25-ї «чапаєвської» дивізії, розгорілись запеклі бої. Щоб вибити «червоних» з плацдарму поляки направили 2 бронепоезди і загін бронемашин. 217-й і 218-й полки 25-ї сд ціною значних втрат утримали зайнятий плацдарм, що дозволило перейти полкам 73-ї бригади в наступ вздовж залізниці Ковель – Хелм.

Кінна група Голікова, зазнавши вранці невдачі в районі с. Вовчий Перевіз, згодом здійснила спробу переправи в районі с. Сверже. Втративши до 20 чол. Вбитими, передові загони Башкавбригади відійшли назад. Врешті решт 27-й і 28-й кавполки переправились через Буг в районі Опалина, але й тут далеко просунутись не змогли – польські підрозділи вперто оборонялись, вміло використовуючи панівні височини. Червона кіннота повернулася на східний берег прикордонної ріки. Увечері Башкавбригада отримала наказ від командування 12-ї армії здійснити нічний марш до Володимира, звідки вести наступ на Грубешів.

Для надання допомоги частинам 7-ї сд у штурмі Холму і прориву оборони противника начдивом-25 Олександром Бахтіним було створене ударне угруповання в складі 74-ї бригади, 223-го сп 75-ї бригади і 1-го Уральського козачого кавалерійського полку. Ударна група під командуванням командира 74-ї бригади Олексія Карповича Рязанцева після прориву оборони противника повинна була вийти до Холма з півночі і ударом по польських позиціях допомогти групі начальника 7-ї сд Голікова оволодіти містом. Одночасно з ударним угрупованням на правому його фланзі з району с. Гуща повинна була наступати 75-та бригада Єфрема Ілліча Аксьонова.

Тим часом польське командування укріплювало оборону Холма, для чого, зокрема, в район Серебри-

ще – Ігнатово – Страхослав були виведені бригади 6-ї січової стрілецької дивізії із завданням прикрити місто від нальотів червоної кінноти [7, с. 14]. Також сюди була перекинута 3-тя дивізія піхоти легіонів.

Увечері 7 серпня 220-й, 222-й і 223-й полки 25-ї стрілецької дивізії розпочали переправу через Західний Буг в районі с. Сверже. Поляки відкрили по місцях переправ ураганний артилерійський вогонь, який, однак, невдовзі був придушений вогнем арти-

лерійської групи 25-ї сд під командуванням Миколи Михайловича Хлебнікова (в травні 1945 р. – генерал-полковник артилерії, командувач військами 1-го Прибалтійського фронту). 223-й полк зумів прорватись до позицій поляків і зав'язав там бій, у ході якого важке поранення отримав командир 223-го сп Майоров. Командування полком взяв на себе помічник комполку Єлін. За підтримки 220-го і 222-го полків оборона на ділянці наступу 74-ї бригади була прорвана [6, с. 215].

Джерела та література:

1. Муртазин М. Л. Башкирия и башкирские войска в гражданскую войну. – М.: Издание военной типографии Упр. делами Наркомвоенмор и РВС СССР, 1927. – 214 с.
2. Jerzy Pawlak. Polskie eskadry w latach 1918–1939. – Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1989. – 423 s.
3. Будённый С. М. Пройденный путь. Кн. 2. – М.: Воениздат, 1965. – 392 с.
4. Какурин Н. Е., Меликов В. А. Гражданская война в России: Война с белополяками. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с.
5. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918–1920 гг. – К.: Издание Киевского губисполкома, 1923. – 177 с.
6. Хлебников Н. М., Евлампиев П. С., Володихин Я. А. Легендарная чапаевская. – М.: Знание, 1968. – 291 с.
7. Самутін П. VI-а Січова Стрілецька Дивізія // Вісті Комбатанта, Нью-Йорк. – 1970. – № 5.
8. 7-я Черниговская (Владимирская) имени Юго-Сталь стрелковая Краснознаменная дивизия. – Чернигов: Издание Политотдела, 1928. – 162 с.
9. Павлов И. Н. Легендарная Железная: боевой путь мотострелковой Самаро-Ульяновской дивизии. – М.: Воениздат, 1987. – 224 с.
10. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. док. и м-лов. В 3 т. – К., 1967.
11. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919–1920 рр. – Торунь: Видавництво Університету Миколи Коперніка, 1999. – 246 с.
12. Горбатов А. В. Годы и войны. – М.: Воениздат, 1965. – 384 с.
13. Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). – М.: Воениздат, 1969.
14. История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир: Издание Политического Отдела 44-й Киевской стрелковой дивизии, 1928. – 64 с.

Василь Гудзій

ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ У РІВНОМУ В КВІТНІ 1920 Р.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ ЗА КІНО ТА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

17 квітня Верховний Головнокомандуючий маршал Юзеф Пілсудський видав таємний наказ про наступальну операцію на Київ. Вказаний її початок – 25 квітня.

20 квітня у «Моніторі Польському» надруковано спільний маніфест Ю. Пілсудського та С. Петлюри.

21 квітня Урядами Польщі та Української Народної Республіки підписано Варшавський договір.

24 квітня між Ю. Пілсудським та С. Петлюрою укладено військову угоду, на основі якої на польсько-радянський фронт було передислоковано дві українські стрілецькі дивізії, що були сформовані у Польщі з військовополонених українців.

25 квітня почався наступ польських військ на Київ.

Як відзначає Владислав Верстюк, «Варшавська угода, чи як її ще називають «договір Пілсудський-Петлюра», відкрила можливість до об'єднаного походу польсько-українських армій на схід. 25 квітня, перейшовши Збруч, союзники вже 7 травня захопили Київ. Це був найбільший успіх походу» [1].

Події, що передували об'єднаному наступу, та його початок відбувались на теренах сучасної Рівненщини. Про це оповідають і відповідні джерела.

У квітні 1920 р. з польського боку на фронті було розміщено (з півночі на південь): від Мозиря до

Ю. Пілсудський обходить стрій почесної варти у супроводі генералів П. Генрися та А. Лістовського

Олевська Поліську оперативну групу полковника Рибак (гірська бригада, 41-й піхотний полк). На північному заході від Сарн у оперативному резерві – 4-у піхотну дивізію генерала Л. Скерського. Від Олевська до Полонного – ударну оперативну групу генерала Е. Ридз-Сміглого (3-я бригада кавалерії, 1-а піхотна дивізія Легіонів); у районі Корця – 1-у кавалерійську дивізію генерала Я. Ромера, на південь від Корця знаходилась 7-а бригада кавалерії. Всі оперативні групи та резерв були у складі 3-ї армії. Від Полонного до Проскурова знаходилась 2-а армія генерала А. Лістовського (6-а українська Стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка у складі 4-ї та 5-ї бригад кінного взводу, інженерний батальйон, спеціалізовані служби та 15-а і 13-а піхотні дивізії. Остання формувалась на базі гарнізону міста Рівне. Від Проскурова до румунського кордону розміщувались 6-а армія генерала В. Івашкевича (5, 12, 18-ті піхотні дивізії, 2-а Стрілецька дивізія полковника М. Безручка у складі 16 та 17-ої бригад морської піхоти, полку офіцерів, роти саперів, штурмового дивізіону, спеціальних служб).

23 квітня Головнокомандуючий маршал Юзеф Пілсудський приїхав до Рівного на нараду з командуючими 2-ю і 6-ю арміями – генералами Антонієм Лісовським і Вацлавом Івашкевичем, з командиром ударної групи 3-ї армії генералом Едвардом

Ридз-Сміглим і командиром 1-ю кавалерійською дивізією генералом Яном Ромером [2, с. 87]. На фрагментах кадрів польської кінохроніки 1920 р., що були показані на польському історичному телеканалі TVPHISTORIA під назвою JOZEF PILSUDSKI – DOKUMENT, знятому у 1937 р. до роковин смерті маршала Юзефа Пілсудського, видно, як потяг з штабними вагонами прибуває у Рівне на другу колію лівої сторони залізничного вокзалу зі сторони Сарн [3]. Покадровим детальним переглядом стрічки видно, як Пілсудський обійшов стрій вояків почесної варти, що вишикувались на пероні перед будівлею вокзалу, у супроводі генерала Антонія Лістовського, начальника французької військової місії генерала Поля Генрися та свого ад'ютанта – полковника Болеслава Веняви-Длугошовського. На жаль, ні якість стрічки, ні інші параметри не дозволили ідентифікувати решту супроводжуючих.

На пероні, перед початком наради, маршал мав особисту розмову з командуючим 1-ю кавалерійською дивізією генералом Яном Ромером, оскільки надавав їй особливого значення під час наступу, та особисто збирався очолити командування 3-ю армією. У Рівне маршал прибув у супроводі генерала Станіслава Халлера та начальника оперативного відділу польського генерального штабу підполковника Юліана Стахевича. У штабному вагоні потяга відбу-

лася нарада з командуючими арміями та підрозділів, що мали виконувати найбільш важливі завдання, так як план наступу на Київ під кодовою назвою «Меч хоробрих» розроблявся у цілковитій таємниці офіцерами особистого штабу Пілсудського підполковником Ю. Стахевичем, полковником Б. Венявою-Длугошовським та ротмістром С. Радзивіллом. Командуючі змогли ознайомитися з його деталями тільки перед самим початком операції. Після закінчення наради маршал обійшов залізничну станцію, оглянувши стан вагонів рухомого складу, та дав вказівки офіцерам свого штабу, а також провів інспекцію військових підрозділів, що вирушали на фронт.

З самого ранку 24 квітня Пілсудський відбув до військових частин ударної оперативної групи генерала Ридз-Сміглого та мав розмову з ним і командуючим 1-ю дивізією Легіонів полковником Стафаном Домб-Бернадським. А також повторно зустрівся з командуючим 1-ю кавалерійською дивізією генералом Я. Ромером, оскільки саме ці військові частини мали відігравати вирішальне значення при наступі у напрямку на Звягель – Житомир – Коростишів – Київ. За наслідками зустріч 1-а кавалерійська дивізія була зосереджена у районі Рогачова. Ось що побачив і записав Юліуш Каден-Бандровський, військовий кореспондент, що супроводжував Пілсудського під час наступу на Київ: «Ми приїхали до Рівного. Тут краще, ніж будь-де, видно на що воно заноситься... На станції зброя всіх родів військ, з під усіх прапорів видно, що вантажиться кавалерія, бо у вагонах з строкатими чудернацькими написами угорськими, австрійськими, німецькими, французькими, польськими, українськими, більшовицькими – суцільна штовханина коней. Сірий багатовагонний потяг Верховного командування справляє враження цілого ряду залізних вуликів. Офіцери оперативного відділу увиваються, як дзиги. Телефони дзвонять, телеграф стрекоче та хурчить, у відділах канцелярії карти і папери перекочуються хрусткою хвилею... Папери, папери! Скільки ж їх повинно пропахитися щодня через усі канцелярії, через всі ті кишки військового організму! Далекі на рейках, під тонкою основою плащ-накидки з'являється генерал Лістовський. Через кілька хвилин після того в'їжджає якийсь автомобіль, заповнений аж до верху звивцями ременів, шкіряних торочків, поясів, ковдр, вуздечок, мундштуків, недоузків...

Нарешті вискакує з цієї шкіряної купи малий, понад міру рухливий клубок сухожилля і жил, що тримається на великих чорних американських чоботах. Цей клубок надимається на вітрі в темну гумову кулю, на якій коливається коричнева від сонця голова. Це відважний генерал Ромер у своєму історичному гумовому плащі. Ми обступаємо генерала. Він аж пінітимся від злості через затримку транспортів. Ні їх там три старих поважних генерали: Лістовський, Ромер, Івашкевич. Чи буде вітання генералів та їх виступ? Насправді назву «старий» заслуговує

Ю. Пілсудський розмовляє на пероні з генералом Я. Ромером

тільки Івашкевич, складається враження, що він як скеля, рухається повільно але напористо. Через кілька хвилин потяг з Головнокомандуючим та його штабом на чолі з генералом Халлером та офіцерами, що їх супроводжують, в'їжджає на станцію. Довгий і чорний, так ніби розміри всіх цих вагонів потрібні для того, щоб вмістити розлеглу волю, котра протягається, певно, через усю її довжину, напружена як блискавка. Пілсудський сходить. Поволі іде перед вишикуванням генералів і рот. Він одразу збирає штаб, і вони сідають у салони на нараду. Фіранки засунути забули, і добре видно все, що там відбувається. Солдати вихиляються з сусідніх вагонів так, що з кожного вікна виглядають цілі оберемки голів. Зауважують. – Сумний він... Та де тобі сумний? – Сумний, дивись, як сидить... – Комендант сидить, схилившись на спинку канапи, генерали передають з рук у руки зеленувату карту» [4, с. 14].

Продовження спогадів Ю. Каден-Бандровського: «Сьогодні, у перший день наступу, 25 квітня, поринули вперед великі групи кавалерії, роїться кіннота Ромера, 4-та піхотна дивізія генерала Скерського. А з півночі до Овруча готуються просуватися дві колони групи Рибак, що мають рушити на південь... підрозділи 1-ї дивізії Легіонів чекають, згідно з планом, у районі села Кропивиного наказу виступати. Наближається світанок.

Генерал Ридз-Сміглий стоїть на пагорбі та чекає відповідної години. Звідси, з цього Кропивиного, має кинутись у бій бригада полковника Домб-Бернадського. Вся піхота бригади пересувається на машинах, разом з нею моторизовані батареї. 25 квітня об 4 годині ранку почався наступ польського війська». В цей час Ю. Пілсудський з'явився на мосту через річку Случ, щоб своєю присутністю підняти бойовий дух передових загонів.

Ударним групам без зусиль вдалося прорвати фронт 12 армії червоних. Група Рибак в той же день зайняла Овруч. Група Ридз-Сміглого, розвиваючи енергійний наступ, на вантажних автомобілях

Від ліва: генерали Л. Скерський, П. Генрис, Маршал Ю. Пілсудський.

протягом доби покрила 80 кілометровий перехід, минаючи Звягель, вже на світанку 26 квітня опанувала без бою Житомиром.

Таким чином, задум головнокомандуючого щодо реалізації плану наступу на Київ приніс свої плоди вже 26 квітня: «Пілсудський носить по всьому фронту, як грім. Сьогодні він оглядає кавалерію, після полудня – артилерію, завтра – піхоту. Завтра знову радиться з генералами. Командири наполягають, щоб він не їхав далі, бо дороги непевні, банди противника нишпорять по лісах. Маршал посміхається – дороги певні, і летить далі, а за ним машини, як гедзі» [4, с. 14]. Ось що через багато років згадував командир ескадрону, а згодом 8-го полку уланів ротмістр Корнель Кшечунович: «Гарний був ранок 25 квітня 1920 року. Сонце зішло у легкому серпанку, заповідаючи тривку погоду. Після кількох днів дощу, в середині квітня, весна вибухнула раптово, так, як це буває тільки

в Україні. Свіжа зелень вкрила землю і навіть лісові пасма, що чорніли над обрієм, почали покриватись білим цвітом диких вишень і кущів враз з зеленню молодого листя. Головнокомандуючий на мосту через Случ оглядав полки, що вирушили у бій. ... Важко описати ентузіазм війська, котре переходило Случ цього весняного ранку – воно проходило перед очима свого Головнокомандуючого, йшло у глиб України» [5].

У представленому матеріалі висвітлюються лиш окремі епізоди, що пов'язані з постаттю Ю. Пілсудського під час його спільних дій з армією, очолюваною С. Петлюрою. Подальший пошук та оприлюднення нових джерел, що стосуються Української революції 1917–1921 рр., допоможе осмислити тогочасні події та дати їм історичну оцінку. Окремі з них пов'язані з територією Волині, яка була задіяна до спільного польсько-українського походу 1920 р. на схід.

Джерела та література:

1. Верстюк В. Ф. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. – [Режим доступу]: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/41/verstyuk.pdf>
2. Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К., 1997.
3. Кінохроніка. – [Режим доступу]: [https://wn.com/józef-piłsudski_dokument_\(1937_r.\)](https://wn.com/józef-piłsudski_dokument_(1937_r.))
4. Kaden-Bandrowski J. Wiosna 1920 // Instytut Wud. Biblioteka Polska. – Warszawa, 1921.
5. Krzeczunowicz K. Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw armii konnej Budionnego. – Londun, 1971.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ, РЕЛІГІЙНЕ, КУЛЬТУРНЕ СТАНОВИЩЕ ВОЛИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Олександр Дем'янюк

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ЛУЦЬКОМУ ТА РІВНЕНЬКОМУ ПОВІТАХ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Доба Української революції, зокрема й період діяльності Української Центральної Ради, мали як загальнодержавні тенденції, так і теренові особливості. Не стала винятком Волинська губернія. Через цілу низку обставин цей край відчув на собі жахіття Першої світової війни, боротьбу між політичними силами й державними інституціями в період протистояння між УЦР і Тимчасовим урядом Росії, перебування на території губернії урядів УНР, Директорії. Звісно, що кожен із населених пунктів Волинського краю мав свої особливості. Отож, спробуємо визначити загальні аспекти й особливості перебігу військово-політичних подій на території Луцького й Рівненського повіту в 1917–1918 рр.

Напередодні Лютневої революції в Росії населення прифронтового Луцька і тилового Рівного відчуло на собі суспільно-політичні зміни, які відбувалися як в Російській імперії. Армія, через млявий перебіг війни та агітацію у військах різних політичних сил, поступово втрачала дисципліну, а відтак і боездатність. Це у свою чергу радикально впливало на зміни у прифронтових повітах, з російської сторони.

Із розгортанням Української революції ситуація в українських губерніях дедалі більше загострювалася. У волостях Рівненського і Луцького повітів розгорнулася найбільша на Західній Волині робота по підпорядкуванню собі місцевих органів влади політичними силами УЦР, ТУ Росії, а також більшовиків. Натомість у багатьох селах цих та інших повітів Волинської губернії селяни не визнавали розпоряджень місцевих органів влади. Вони, під-

бурювані загальнополітичними процесами в російській армії, усували волосних старшин і сільських старост, обираючи на їх місце сільські та волосні комітети. Стихійне обрання персонального складу зазначених місцевих органів нерідко приводило до поширення анархії в селах, захоплення та поділу поміщицької землі, реманенту і майна. Так, вже 14 березня 1917 р. в районі с. Дідовичі Луцького повіту місцевими селянами було спалено 6 поміщицьких маєтків [14, с. 72].

Незважаючи на згадане протистояння уже 8 березня у прифронтовому Луцьку міську раду було перейменовано у громадську раду, збільшивши її кількість з 25 до 40 членів шляхом довиборів (трое від духовенства і дванадцяттеро від громадян міста) [11]. 17 квітня збори уповноважених таємним голосуванням обрали 12 членів громадської ради. Луцький повітовий комітет УЦР одним з перших своїх документів визначив необхідність формування збройного загону з кількох тисяч українських військових для боротьби з саботажем, мародерством, антидержавною агітацією; наведення порядку в місті та повіті.

Цікавим епізодом життя рівнян цього періоду стала діяльність курсів допризовної підготовки молоді. Передумовами цього стали події на фронті, зростання чисельності військових (поранених) у місті, потреба у набутті елементарних знань майбутніми призовниками. У Рівному відзначався інтерес до військової підготовки та значно вищий рівень довіри і співчуття до військових, ніж у інших прифронтових повітах.

За ініціативою представників навчальних закладів Рівного, державних, військових і громадських кіл міста у 1917 р. відбулося створення Рівненського військово-спортивного комітету, метою якого було поширення військово-підготовчих знань та вмінь серед учнівської та гімназійної молоді м. Рівного. За сприяння Рівненського повітового комісаріату організовано курси допризовної підготовки молоді. 26 квітня 1917 р. в комісії Рівненського ВСК із допризовної підготовки успішно склали іспити і пройшли випробування 18 учнів 7-го додаткового класу Рівненського реального училища. Це був перший і єдиний випуск слухачів місцевих курсів допризовної підготовки [2, с. 277].

Незважаючи на певні досягнення в культурній сфері життя волинян, вкрай незадовільною залишалася система освіти. Так, комісар народної освіти Рівненського повіту в доповідній записці на ім'я генерального секретаря освітніх справ І. Стешенка зазначав, що незважаючи на те, що населення повіту на 75% складається з українців вони не мають жодної державної середньої школи, тоді як російських шкіл на 7% російського населення аж п'ять. Задля покращення становища пропонувалося заборонити антиукраїнську агітацію в межах школи, забезпечити навчальні заклади українськими підручниками, перевести початкові класи на українську мову навчання [21, арк. 10].

Політичні зміни в Російській державі не могли обійти стороною солдатські маси, які без сумніву були найбільш активним прошарком населення тогочасної Волині, зокрема прифронтових Рівненського і Луцького повітів. Солдати російської армії безпосередньо впливали на перебіг суспільно-політичних змін у краї. Гасла, навіювані більшовицькими агітаторами, опановували солдатські маси та перекочовували у свідомість місцевого населення. У травні-червні 1917 р. на ім'я губернського комісара, а також у губернський виконавчий комітет постуило повідомлення про те, що в Луцькому, Рівненському, Острозькому повітах селяни проганяють варту, рубають панські ліси, захоплюють поміщицькі сіножаті. Влітку селяни прифронтових повітів Волині, підбурювані революційною пропагандою солдатів, а подекуди й ними очолені, завдали збитків місцевим поміщикам. Так, селяни с. Городець Луцького повіту захопили в поміщика землі і викосили сіножаті, у с. Бистриці Рівненського повіту селяни захопили банківський маєток у 5 тис. десятин землі та поділили її між собою [14, с. 78].

Волинський губернський комісар А. В'язлов у жовтні 1917 р. констатував зростання рівня злочинності в повітах губернії, збільшення випадків саботажу та поширення анархії. Звіти комісарів Луцького, Рівненського, Дубенського повітів показували жахливу картину зростання протиправних дій місцевого населення та солдатів Південно-Західного фронту, анархію та дезертирство в російському

війську, озлоблення сільських жителів на більш заможних своїх односельців, поширення серед місцевого населення недоброякісного та контрабандного товару. Так, 23 липня в с. Квасилів Рівненського повіту у торговому закладі Ширжиків було виявлено значну кількість тютюнових виробів без необхідних на те документів [7, арк. 3].

29 жовтня 1917 р. в Луцьку відбулися спільні збори ради солдатських, робітничих і селянських депутатів та представників місцевого гарнізону. Ініційовані більшовиками, збори розглянули питання про відношення до подій у Петрограді. Під їх впливом було прийнято рішення про неможливість застосування збройних сил гарнізону для придушення антидержавного перевороту в Росії [6, с. 20]. Луцька міська дума на своєму засіданні 30 жовтня, скликаному по питанню про політичну ситуацію в країні прийняла резолюцію, де зазначала: «Рішуче засуджуючи захоплення влади меншістю демократії, демократична дума м. Луцька, рахуючись з тим, що коаліційний Тимчасовий Уряд перестав існувати, вважає, що необхідно прийняти самі невідкладні міри до створення нової влади» [3, арк. 37].

Вже 2 листопада 1917 р. на вимогу більшовиків було обрано військово-революційний комітет при Луцькій Раді солдатських, робітничих і селянських депутатів. До очолюваного більшовиком О. Дмитрієвим органу увійшли представники етапного батальйону, три депутати Луцької Ради, два члени від інженерного полку, один від 13-го драгунського полку.

1 листопада 1917 р. спільне засідання Рівненської ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, Рівненських військових комітетів, Рівненського комітету порятунку революції, представників соціалістичної партійної організації та делегатів Українського армійського з'їзду Особливої армії постановило створити об'єднаний комітет порятунку революції, який в своїй роботі повинен «спиратися на авторитет Української Центральної Ради та всієї Російської революційної демократії» [3, арк. 61]. Такі дії частково дозволили місцевій українській адміністрації здійснювати контроль за державними надбаннями в губернії та запобігати спробам більшовиків по встановленню влади солдатських, робітничих і селянських рад.

Проти засилля більшовизму на Волині виступили як представники Української Центральної Ради, так і ставка верховного головнокомандувача армії. Зокрема, командир Особливої армії генерал від інфантерії С. Стельницький задля запобігання анархії, мародерства та порушення військових статутів дозволив коменданту Луцького гарнізону видати 600 гвинтівок для озброєння спеціальних рот порядку та відділу міліції, сформованих восени 1917 р. Луцьким повітовим комісаром.

На початку листопада в Рівному відбувся з'їзд українських військових рад. Він висловив цілко-

виту підтримку курсу УЦР та прийняв рішення про призначення в армії, корпуси та дивізії своїх комісарів. З'їзд обрав армійську військову раду в складі 25 чоловік.

12 листопада 1917 р. в Луцьку зібрався IV надзвичайний з'їзд виборних Особливої армії. З'їзд, який продовжив свою роботу у Рівному, де розташовувався штаб армії, прийняв резолюцію про створення військово-революційного комітету в армії та передачі йому командування. З'їзд обрав військово-революційний комітет, який проголосив себе вищою владою в районі розташування Особливої армії та визнав радянський уряд Росії [11, с. 21]. Разом з тим, у резолюції з'їзду було наголошено на виборності начальників і командирів, чим, по суті, визнано військово-революційний комітет вищим органом місцевої влади.

Під впливом більшовицької агітації та наростаючого в армії безладу й дезертирства наприкінці осені – на початку зими 1917 р. збільшуються випадки захоплення селянами поміщицького майна та землі. 6 грудня 1917 р. селяни с. Яновичі Рівненського повіту за допомогою солдат 6-го драгунського Глухівського полку захопили та розподілили між собою майно поміщиці Богуш. 19 грудня селяни с. Баймаки Кременецького повіту захопили млин, який перебував в оренді Є. Мотельницької [9, арк. 12]. Далі більше. Підбурювані солдатами-більшовиками селяни волинських сіл взялися самостійно ділити панське майно. Восени-взимку 1917 р. спільні солдатсько-селянські групи нищили поміщицькі маєтки, грабували та палили панські садиби, ділили землю та сіножаті у Рівненському, Кременецькому, Дубенському, Луцькому повітах. Так, селяни сіл Кічкарівка та Омеляники Луцького повіту, с. Дубровиця Рівненського повіту на своїх зборах та засіданнях сільських комітетів створювали комісії та переходили до розподілу поміщицьких земель, сінокосів, майна, споруд.

Щоб якимось чином взяти під контроль ситуацію в селі, рада Волинського губернського земельного комітету постановила взяти на облік усі наявні в губернії землі нетрудових господарств, що й зафіксувала відповідним документом: «Всі землі нетрудових господарств більше 50 десятин придатної з наявними на них культурами, лісами, водами і розташованими в них надрах переходять у відання губернських і повітових земельних комітетів до вирішення земельного питання Установчими зборами» [8, арк. 3]. Окрім того, у відання земельних комітетів переходили будівлі, живий і неживий інвентар, різного роду сільсько-господарські та промислові підприємства.

Ведення військових операцій вздовж залізничних колій привело до збільшення правопорушень та злочинів на залізничних станціях та вздовж залізниць. Так, завідувач Ямпільським етапно-харчувальним пунктом М. Ровінський повідомляв про крадіжку соломи поблизу станції Ямпіль [4, арк. 2], на станції

Рівне 19 січня було виявлено пограбований вагон, в якому знаходилося військово-обмундирування [5, арк. 5] і т.д.

Після Жовтневого перевороту в Росії впродовж листопада-грудня 1917 р. під впливом більшовиків (через систему перевиборів) опинилося більшість Рад солдатських, робітничих і селянських депутатів. У Волинській губернії більшовики контролювали Коростенську, Луцьку, Староконстантинівську, Рівненську, Дубенську ради.

У Рівненська рада робітничих і солдатських депутатів була коаліційною. Жодна з політичних сил не мала в ній переваги. Впливав на переділ влади й штаб Особливої армії, який тоді розміщувався в місті. На початку листопада в Рівному, крім ради, діяли об'єднаний комітет захисту країни і порятунку революції (створений меншовиками та есерами) і рада Рівненського гарнізону (перебувала під впливом прибічників УЦР). Кожна з цих громадсько-політичних структур заявляла про свої претензії на владу в місті. Більше місяця тривала боротьба за неї [1, с. 143].

27 грудня 1917 р. на заклик військово-революційного комітету Особливої армії з Луцька до Рівного прибув загін солдатів 126-ї дивізії, який захопив місто та арештував Рівненську українську гарнізонну раду і раду Особливої армії, щоб мінімізувати вплив на делегатів з'їзду представників національних організацій [20, арк. 14]. Хоча й так персональний склад делегатів зібрання був більшовицьким. З 202 осіб, уповноважених для участі в з'їзді, 152 ухвальних голоси належали більшовикам та «лівим» есерам [10, с. 147].

Щоб визначити майбутні шляхи розвитку держави, 4 грудня 1917 р. в Києві скликано I Всеукраїнський з'їзд рад. На з'їзді було репрезентовано практично усі регіони України. Зокрема від Рівненського повіту делегатами були: В. Рикун, Ф. Шкулета, І. Веремієнко, М. Безуглий, П. Середа та інші [12, с. 26]. Наміри більшовиків переобрати Центральну Раду, а заодно і владу в країні потерпіли фіаско. Більшість делегатів (за різними оцінками їх було 2000–2500 чоловік) підтримали політику, висловили довіру УЦР та взяли курс на проведення Всеукраїнських Установчих зборів.

Для утвердження влади Центральної Ради на території Волинської губернії в Здолбунів, Коростень, Козятин було введено вірні українському уряду війська, роззброєно найбільш бунтівні військові формування у прифронтовій смузі Південно-Західного фронту. Так, на станції Рівне було роззброєно два ешелони російських солдат, на станції Здолбунів – 27-й Вітебський полк, на станції Шепетівка захоплено 100 гармат, 400 кулеметів, 14 тис. гвинтівок [13, с. 95–96]. Однак більшовики продовжували поширювати свій вплив на повітові міста Волинської губернії. До кінця 1917 р. під владою більшовиків та підконтрольних їм рад опинилися: Ізяслав

(19 листопада), Луцьк (4 грудня), Рівне (26 грудня). На початок 1918 р. лише влада губернського міста залишалася вірною УЦР.

Відтак, 13 січня 1918 р. 2-га бригада 1-ї українізованої дивізії з-під Шепетівки та Староконстантинова під командою комісара Південно-Західного фронту А. Певного вирушила на Західну Волинь та зайняла Рівне. Було розпущено більшовицькі органи влади та поновлено повноцінну роботу місцевих органів самоврядування в місті. Як зазначав у донесенні А. Певний: «Усі солдати-більшовики передаються суду за збройне повстання. Комісаром Південно-Західного фронту сформовано низку загонів з усіх видів зброї для захисту України та її Установчих зборів» [19, арк. 4].

У ніч на 20 січня загін на чолі з В. Кіквідзе роззброїв українську залoгу Здолбунова та захопив Рівне. А. Певний на той час відійшов до Сарн, де створив систему укріплень та готувався до наступу більшовиків. Чого зрештою не сталося через те, що відступаючи з Києва українські частини змусили В. Кіквідзе зайнятися вирішенням інших бойових завдань. Спроби української влади нейтралізувати впливи більшовиків на армію не мали позитивного результату. Хоча 16 січня фронтова рада Південно-Західного фронту запровадила посаду революційного головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, однак обіцянки провести демократизацію армії привели лише до фактичного розпаду частини фронту.

У ту пору на Волині військово-політична ситуація для УЦР склалася неприваблива: район Луцьк – Рівне контролювали підрозділи збільшовиченого I Туркестанського армійського корпусу, район Рівне – Шепетівка – Староконстантинів контролювали 415-й і 416-й полки 1-ї дивізії [16].

Військово-революційні комітети окрім агітаційної діяльності здійснювали цілеспрямовану роботу по скликанню повітових з'їздів селян та налаштування їх проти Центральної Ради. 26 січня 1918 р. розпочав роботу повітовий селянський з'їзд у Луцьку. Не дивно, що у ході роботи зібрання було висловлено підтримку раді робітничих, солдатських і селянських депутатів та засуджено політику Центральної ради. З'їзд обрав селянську секцію повітового виконавчого комітету у складі 35 осіб, зобов'язавши їх відстоювати інтереси селян повіту.

27 січня 1918 р. розпочав свою роботу селянський форум у Рівному, а 8 лютого в Дубно [14, с. 112]. Рішення селянських з'їздів Рівненського і Дубенського повітів перегукувалися з рішеннями повітового селянського з'їзду, який відбувався в Луцьку, що підтверджує наявність контролю за їх роботою певною політичною силою (в даному випадку – більшовиками).

18 лютого 1918 р. німецькі війська ввійшли на територію Західної Волині. Військові частини під командуванням генерала А. Лізінгена почали просуватися залізницями Луцьк – Бердичів, Сарни – Коростень та шляхом Луцьк – Житомир [22, с. 261]. Напрямки руху союзницьких колон суходільними шляхами: Луцьк – Рівне – Козятин – Бердичів та Ковель – Сарни – Коростень.

Наступного дня союзницькі війська зайняли Луцьк, 20 лютого було захоплене Рівне [14, с. 114]. Через тиждень уся територія Волинської губернії була звільнена від більшовицьких військ. Для більшості населення Волинської губернії поява німецьких військ стала несподіванкою. О. Удовиченко вказує на донесення рівненського коменданта про те, що «через Рівне в напрямку Житомир – Бердичів уже перейшло не менше одного корпусу німецької піхоти. Військо увесь час прибуває і відходить на схід. На запитання українського коменданта Рівного про завдання і наміри німецьких військ німецьке командування відповідало, що вони мають «мирні наміри» [17, с. 30].

Частини колишньої російської царської армії майже не чинили перешкод наступаючим іноземним підрозділам. Тому відстань у 250–300 км ними була подолана за три-чотири дні, практично у маршовому режимі. Лише поодинокі сутички відбувалися зі збільшовиченими військами в Луцькому, Дубенському, Сарненському, Рівненському повітах. До кінця квітня переважна більшість території, претензії на яку висловлювала УНР, виявилася під контролем німецької та австро-угорської армії.

Вкажемо й на те, що інколи німецькі вояки ставали учасниками та ініціаторами беззаконних дій місцевого населення в Житомирі, Луцьку, Рівному та інших населених пунктах Волині [18, с. 223]. Однак відповідної ноти ні командуванню, ні керівництву Німеччини українською стороною направлено не було. Така позиція німецької адміністрації йшла у розріз з декларованою політичною та економічною платформами УЦР. На місцях почали відбуватися акції протесту проти свавілля союзників-окупантів. Упродовж квітня 1918 р. поодинокі антинімецькі виступи відбулися в Рівненському, Ізяславському, Луцькому повітах Волинської губернії.

Таким чином, аналіз перебігу військово-політичних процесів на території Луцького і Рівненського повітів Волинської губернії дозволяє стверджувати, що більшість подій тут відбувалися у загальнодержавному контексті, однак були й певні особливості, викликані специфікою географічного розташування цих теренів, політизацією російської армії, насиченням військовиками різного політичного забарвлення, контролем більшовиків над частиною органів місцевої влади.

Джерела та література:

1. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.
2. Дем'янюк О. Допризовна військова підготовка випускників навчальних закладів м. Рівне (1916–1917 рр.) / Олександр Дем'янюк // Перша світова війна: історія та уроки. 1914–1915 рр.: зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. військ.-істор. конф. (м. Київ, 4–5 вересня 2014 р.) / Нац. військово-історичний муз. України. – К., 2014. – С. 275–277.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1629.
4. Держархів Волинської обл., ф. 49, оп. 1, спр. 140.
5. Держархів Волинської обл., ф. 49, оп. 1, спр. 339.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 118.
7. Державний архів Рівненської області, ф. 5, оп. 1, спр. 15.
8. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. 241, оп. 1, спр. 26.
9. Держархів Тернопільської обл., ф. 241, оп. 1, спр. 49.
10. Дещинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині / Л. Є. Дещинський. – Львів: Вища школа, 1977. – 183 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Волинська область / Голова редкол. І. С. Клімаш. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1970. – 748 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Рівненська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – 656 с.
13. Кичий І. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И. В. Кичий. – Львов: Вища школа, 1986. – 152 с.
14. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1970. – 276 с.
15. Пясецький В. Вибори в луцьке самоврядування: рік 1917-й / В. Пясецький // Волинські губернські відомості. – 2006. – 11 травня.
16. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Режим доступу: <http://vijsko.milua.org/Tinchenko-1UBV.htm>.
17. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко. – К.: Вид-во «Україна», 1995. – 206 с.
18. Українська Центральна Рада: док. і м-ли: у 2 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 2.: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 424 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 23.
20. ЦДАВО України, ф. 1194, оп. 1, спр. 6.
21. ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 49.
22. Яневський Д. Б. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Д. Б. Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.

Петро Савчук

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І БІЛЬШОВИКИ НА ДУБЕНЩИНІ

Після Лютневої революції в Росії 1917 р. розгорнулася народна боротьба за самовизначення і в Україні. Тут створюється український парламент в особі Центральної Ради, яку очолив академік Михайло Грушевський. Незважаючи на падіння Московського царату, українська еліта розгубилася. На арену політичної боротьби виступають політичні партії різних спрямувань, ідеологій.

17 квітня 1917 р. Українська Центральна Рада скликає Всеукраїнський Національний Конгрес, який прошов у атмосфері великого національного ентузіазму. Центральну Раду було проголошено найвищою владою в Україні.

23 квітня 1917 р. Центральна Рада на загальних зборах прийняла Постанову в справі організацій губернських, повітових і міських українських рад. Вони створювалися для оборони національних

і політичних прав українського народу і проведення в життя постанов. Засновуються українські ради трьох рівнів. Повітові українські ради складаються з представників: волосних комітетів – по 2; партій та політичних організацій, які працюють у повіті – по 4; від просвітніх, економічних та професійних повітових організацій – по 2; разом 70–80 чоловік. Для поточних справ обираються комітети. У червні проголошується Перший універсал, який супроводжується великими урочистостями. Утворено 29 червня перший автономний уряд України – Генеральний секретаріат.

Після одержання звістки про падіння царизму і створення Центральної Ради, її поступово почали визнавати і підтримувати у повітових центрах, містах і селах.

Політичні партії, що підтримували Центральну Раду, розпочали агітаційно-пропагандистську роботу в армії, намагаючись повернути солдатів і офіцерів на її українізацію. Окрема військова група з українських частин була створена у Рівному. Вона визнала владу Центральної Ради. По-іншому розгорнулись справи у Дубенському гарнізоні, де більшовиків підтримав Луцький РВК і надіслав їм броневий автомобіль і військовий загін. 29 листопада в Дубно більшовики оголосили свою владу і відмовилися підкорятися уряду Української Народної Республіки.

Більшовицькі агітатори, організатори, комісари діяли в багатьох випадках енергійніше, на упередження з військовими і місцевими органами української влади. Так, Військово-революційний комітет Особливої та 11 армій за наказом більшовицького главноверха Криленка першими розпочали воєнні дії проти українських військових частин і встановили свою владу в Дубно та інших містах Рівненщини. Арештовували українські військові органи в армії.

Ще 24 листопада 1917 р. розпочалися бойові дії між українськими і російськими вояками. Бої розпочалися в районі Здолбунова. Небезпека для Української Народної Республіки була вищою, оскільки на Волині у низці корпусів були сильні прошки військових колишньої російської армії [2, с. 99].

В свою чергу Перша українська дивізія на чолі з підполковником М. Капустянським визволила від збільшовичених військ вузлові станції Здолбунів і Шепетівку та інші міста. Частина населених пунктів, військових частин, що дислокувались на Волині, були надійною опорою і тилом Центральної Ради.

Комісари Центральної Ради намагалися утримати владу в своїх руках, присікаючи спроби Ради солдатських депутатів узурпувати владу. У грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат УНР вимагав від владних органів на місцях, повітових комісарів припинити анархічний розподіл земель церкви і великих землевласників, зберегти маєтки від розкрадання і знищення. В той же час російські солдати і матроси за намовою більшовиків спонукали селян на негайне захоплення земель і знищення маєтків. З'їзд селян Дубенського повіту під проводом більшовиків ухвалив декрет про розподіл земель великих землевласників [8, с. 111–113].

Так більшовики руйнували тил УНР, перешкоджали створити новий апарат управління. У повітовому центрі Дубно, селах відчували неоперативність керівництва Центральної Ради, давати відсіч нападам ворогів, зрадників, дворушників. Вона лише в кінці січня 1918 р. проголосила земельний закон, а більшовики уже розподіляли землі, йшла руйнація армії, у містах велася боротьба за вплив на різні політичні, релігійні, національні сили. У державі не вистачало патріотичної, національно налаштованої еліти.

В умовах війни військ УНР з більшовицькими військовими силами міська управа не встигала слідкувати за подіями, задоволенням потреб воюючих сторін. Село вирувало в обіймах анархії в управлінні, житті, розподілі влади. Більшовицькі гасла у багатьох випадках активно сприймали малограмотні селяни і міщани. Анархія зростала від часу до часу. Син волинського селянина губернський комісар Волині А. Вязлов у грудні 1917 р. зобов'язав повітових комісарів припинити вакханалію із землею, реагуючи на повідомлення з місць про грабунки майна, худоби, хлібів, які призначались для продовольчого забезпечення армії [8, с. 110].

В 1918 р., у весняний період, селян, що намагалися заволодіти землею, карали. На Волині у повітах створювалися спеціальні «карні відділи» для боротьби з самочинними захопленнями земель. Польські землевласники проти непокірних селян використовували і австрійських вояків.

Відповідно до конвенції від 25 березня 1918 р. Німеччина і Австро-Угорщина розмежували між собою зони впливу, після окупації краю після Брестського миру. Австрійські війська зайняли південно-західну частину Волинської губернії. В австрійську зону потрапила частина Дубенського повіту і місто. Окупанти – австрійці і німці – грубо втручалися в місцеве самоврядування [3, с. 49–50].

Голова уряду В. Голубович, повертаючись з Бреста, пояснив, що австрійсько-німецькі дивізії йдуть на допомогу українцям. Мала Рада звернулася з відозвою до громадян УНР, де ще раз роз'яснювала причини запрошення іноземних військ і закликала до будівництва «самостійної Української Народної Республіки». Крім того, лише декілька повітів Волині виконували вказівки Центральної Ради, зокрема Дубенського повіту.

Разом з тим Центральна Рада тільки на початку 1918 р. розпочала активно формувати армію з військовою дисципліною, вишколом, старшинським складом, національно свідому. На Волині у районі Ковеля було сформовано регулярну українську дивізію синьожупанників. Розміщені у Дубно, повітах, містах і містечках вони налагоджували порядок, контролювали дії ворожих сил. Синьожупанники, гайдамаки, січові стрільці стають основою нових українських військових з'єднань.

Дубенське повітове самоуправління намагалося підтримати землевласників і вирішити земельне питання. Рішення Центральної Ради про націоналізацію землі залишилось до кінця не доведеним. Більшість селян повіту були малоземельні, поміщицькі землі не оброблялися. В багатьох селян не вистачало тяглової сили, коней, плугів, борін, а також насіння, не розводилась худоба через відсутність кормів та ін. В 11-ти волостях Дубенського повіту люди голодували навесні і влітку 1918 р. В багатьох селах Волині поширюються хвороби, такі як епідемія тифу та інші. В деяких селах у період

бойових дій у роки війни хати були спалені, і люди жили у викопаних землянках [8, с. 120].

Земельна реформа, що призвела до націоналізації землі, ліквідувала приватну власність на землю. Більшість поміщиків тримали в своїх руках ліси, сінокоси, пасовиська, але стали мало приділяти уваги орним землям. Центральна Рада усвідомила негаразди у аграрній політиці, проте спроба виправити помилку на місцях, в селі, виявилась запізнілою. Зміни до земельного закону не ліквідували негативних наслідків. Не вистачало провіанту і харчів для армії. Створені у повіті, волостях земельні комітети для проведення земельної реформи працювали не ефективно, а тому процес продажу, купівлі землі проходив мляво.

4 березня 1919 р. солдати місцевого гарнізону виступили проти військ С. Петлюри. Завдяки зусиллям отамана Оскілка, штаб якого знаходився у Рівне, з фронту на Дубно було направлено кілька куренів смерті і бронепотягів. На підтримку військ С. Петлюри стали і галицькі січові стрільці. Внаслідок раптового шаленого обстрілу військам Директорії вдалося витіснити більшовиків з Дубно. Повстанці захищалися завзято, багатогодинний бій тривав на укріпленій залізничній станції Дубна. Війська Директорії, використавши тактику обхідного маневру, 15 березня остаточно зруйнували оборону повсталих, але вони відступили в район передмістя Сурмичі, де після непересічного бою, який характеризувався шквальним вогнем з обох сторін, звільнили Дубно від більшовиків.

Проте більшовики не змирилися з поразкою, і 17 травня Дубенський революційний комітет знову підняв своїх прихильників проти місцевої влади, захопив центр міста, але владні війська закріпилися в районі залізничної станції. Голова Дубенського ревкому В. П. Рикун звернувся за підтримкою до радянських військ, що дислокувалися в Здолбунові. На допомогу повстанцям була направлена Таращанська бригада, очолювана комбригом В. М. Боженком. На озброєнні бригади були броньовики і бронепоезд, які були також направлені у Дубно разом з військами.

Урядові війська вчинили жорсткий супротив таращанцям. Їм перекрив дорогу броньований поїзд «Стрелець», біля села Озеряни, а на 6 кілометрі – бронепоезд «Запорожець». Урядовці шквального нападу не витримали і відступили. У бою біля села Ульбарів таращанці з бронепоезда розстріляли військовиків Директорії.

У червні 1919 р. Дубенщина знаходилася знову під радянською владою. У місті діяв ревком. Більшовицька влада намагалася реанімувати господарське життя повіту, міста. На першому Волинському губернському з'їзді Рад робітничих, селянських, солдатських депутатів, який відбувся 12–16 червня 1919 р. в Житомирі, виступив голова Дубенського ревкому депутат Р. П. Рикун, який розповів про налагодження політичного

і господарського життя повіту. Він був обраний до складу губвиконкому. Враховуючи значущість Дубна як стратегічного пункту і такого, що мав господарську вагу як в сільському виробництві, так і промисловості, у червні 1919 р. в місто прибув спецпоїздом нарком з військових і морських справ України М. І. Подвойський. Було вжито заходів до налагодження інфраструктури краю. Повстанські партизанські загони, зокрема М. А. Прокопчука, підпорядкувалися командуванню Таращанської бригади. Створюються волосні і сільські революційні комітети, комітети бідноти [6, с. 209].

Тепер аграрну політику проводив уряд гетьмана Павла Скоропадського. Було створено нову земельну комісію, а в листопаді була затверджена програма земельної реформи, яка не влаштувала селянство. В деяких селах повіту селяни виявляли непокору гетьманським властям, в селах Дермань і Кунин вчинили опір жандармерії і не віддавали зброї [3, с. 10].

Гетьман П. Скоропадський в таких умовах проводить адміністративну реформу. У травні 1918 р. на місце губернських і повітових комісарів УНР поставлені старости. Дубенським повітовим старостою був призначений Дмитро Прибиловський. В окремих населених пунктах відбувалися зіткнення селян з гетьманською вартою в Дубенському повіті (село Велика Мощаниця – нині Здолбунівський район), спровокованих більшовиками.

Селяни села Повчі почали рубати для своїх потреб графський ліс. На скаргу власника Дубенський староста вислав кінних гайдамаків та команду німецьких солдатів. Інцидент було вгамовано, деякі селяни понесли покарання. Гетьманській варті у місті не завжди вдавалося втихомирити бунтівників.

Перший з'їзд КП(б)У, що відбувся у липні 1918 р. у Москві, проголосив курс на збройне повстання і знищення Української Держави. В Дубно, низці інших міст повіту почали створюватися підпільні більшовицькі ревкоми, партизанські загони. Повітовий Союз земельних власників намагається вгамувати пристрасті в селах повіту, але деякі заходи, вжиті разом з гетьманською вартою, не мали успіху. Більшовики розширювали підпільну сітку організацій, проте викликати масовий рух селян влітку 1918 р. не вдалося. Тоді з Москви більшовицька партія присилає своїх активістів – пропагандистів-організаторів. В село Черешнівку прибув балтійський моряк Фотій Яндолін. У селі Малі Сади організаторську роботу проводив Микола Прокопчук, колишній член дивізійного солдатського комітету, у 1919 р. обраний головою виконкому Дубенської повітової Ради робітничих, солдатських, червоноармійських депутатів.

У Дубенському повіті активно діяла партійна організація «Бунд», особливо серед єврейського населення. Спільно з союзом членів партії Поалей – Ціон («Робітники Сіону») проводили роботу серед

селян Дубенського повіту [9, с. 180–181]. У жовтні 1918 р. Волинський губком КП(б)У підпільно провів нараду з комуністами, які працювали у Дубенському та інших повітах губернії. Поставлені завдання передбачали організацію повстанських загонів і підготовку збройних виступів. Гетьманська влада в той же час розпочала розпускати повітові земельні управи, проводилися репресії проти селян, карні відділи застосовують фізичну силу, палять села, поміщики немилосердно мстять селянам [3, с. 62–63].

Національно-визвольний рух наштовхується на різні політичні, військові, економічні, побутові, національні перепони. У революційному русі задіяно чимало політичних партій, які намагаються вирішити свої проблеми за рахунок народу. Після зречення гетьмана Павла Скоропадського 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто переїхала до Києва, а через чотири дні загоны українського війська Головного отамана Симона Петлюри вступили на Волинь, зайняли Дубно та низку великих міст краю. Частина гетьманських національно налаштованих військ приєдналася до Директорії. Уряд розробив екстрені заходи до утвердження української державності. В місті і селах було проведено рекрутування населення до лав свіжоствореної національної армії.

В Універсалі в заяві Директорія повідомляє громадянам, що влада в Українській Народній Республіці належить лише працюючим класам. 23 січня 1919 р. скликається зібрання Трудового Конгресу, яке складається з селян, робітників, трудової інтелігенції і представників західноукраїнських земель. У цей же день під урочисті звуки дзвонів на Софіївській площі було проголошено Акт Злуки – Універсал Соборності.

Ця звістка незабаром дійшла до Волині, де вже довгий час агітаційно-пропагандистську роботу проводили більшовики. Вони поширювали чутки про успіхи Червоної армії, земельної реформи, здобутки робітників. А тому в Дубенському повіті, зокрема в населених пунктах навколо Дубно, вступили селяни проти Директорії. У селах Великі і Малі Сади, Повчі, Будеражі, Черешнівці, Сморгдві, Мильчі, Тараканові, Страклові більшовики під керівництвом В. Рикуня, Ф. Яндолина, М. Прокопчука, П. Бондарчука, Й. Давидюка підготували збройний виступ проти Директорії. Селянські партизанські загоны нараховували до трьох з половиною тисяч повстанців.

На початку травня 1919 р. частини армії Української Народної Республіки розташувалися на різних визначених напрямках боротьби проти польських військ. 9 залізнична дивізія зайняла позиції в районі Рівне – Здолбунів – Дубно з південного сходу. Формування дивізії проходило повільно, розтягнуто в часі. Після прибуття на станцію Озеряни її частини розмістились у цьому ж районі. Вони повільно готувалися до переходу на фронт. Командування корпусу вживає заходів до

рекогносцировки залізничної дивізії. Штаб корпусу розташувався на станції Здолбуново.

Ситуація, яка склалася 20 травня у Кременці, змушує січових стрільців вжити заходів для стабілізації обстановки. Після короткого, але жорстокого бою кіш січових стрільців залишає Кременець і пробивається з частиною особового складу з броньовиками на Дубно. Для ліквідації ворога з боку Дубна командування корпусу направляє броньовик і старшинську школу. Завдяки вдало скомбінованій атаці ворога розбили.

Одночасно поляки захопили Луцьк, полонили багато стрільців, а тому рештки відступали на Дубно. Разом з тим польські війська перервали комунікації армії УНР на Львів. А тому ешелони з бойовим майном, постачаннями, майстернями, що евакуювалися з Рівного, Здолбунова, Дубно на захід, застрягли на станціях, у тому числі Дубно. Військо змушене було саме шукати вихід із скрутного становища. Командування Корпусу приймає рішення перейти до рішучого наступу [7, с. 228–232]. Штаб корпусу від'їжджав на станцію Дубно, не маючи жодного зв'язку із військовими частинами. Вже 24 жовтня командування корпусу зосереджує частину в різні райони і наказує «бронепотягом прикрити евакуацію станції Здолбунів, пізніше Озеряни, й відходити на Крем'янець; при неможливості відійти – бронепотяги підірвати, а їхнім загонам долучитися до корпусу» [7, с. 230–231]. 27 травня штаб корпусу прибув у Крем'янець. Поляки наступ припинили, що дало можливість більшовикам наступати на корпус січовиків через Дубно на Кременець.

Надвечір 27 травня поляки перекрили залізницю на Львів. «Через це мало ешелонів із різним військовим майном північної й холмської групи та корпусу СС запрудили лінію залізниці від станції, Верба до станції Броди і від станції Камениця до станції Крем'янець. Вивезти це майно не було ніякої можливості. Москвини зайняли Рівне і енергійно вели дальший наступ на Дубно. Москвинів стримують стрілецькі броньовики, які біля станції Озеряни були відтяти від свого війська і, щоби не здатися ворогові, висадили себе в повітря» [7, с. 232]. Так подає події «Історія січових стрільців». На ранок 28 травня січові стрільці залишають Дубно і займають фронт село Переросля – Верба.

14 липня 1920 р. польська дивізія генерала Крайовського на лінії сіл Микитичі – Гірники затримала більшовицькі бойові підрозділи і залишила форт і Дубно. Поляки застосували проти С. М. Будьонного артилерію і авіацію. Бої тривали з перемінним успіхом. Поляки двічі вибивали підрозділи Першої кінної армії з Дубно. І лише 21 липня польська піхота залишила Дубно. С. М. Будьонний так описує бої навколо міста: «У першій половині липня війська Західного і Південно-Західного фронтів, тривало утримуючи ініціативу, переслідували відступаючого ворога... До полудня

11-а Кавалерійська вибила ворога із Дубно, потім форсувала Ікву і повела наступ на форт Тараканів... Спроба взяти його з ходу не увінчалась успіхом...» [1, с. 207–208]. І далі: «Хоч стомлені з'єднання стримували натиск ворога... на лівому фланзі, де поляки оволоділи містами Дубно і Кременець, біля двох годин ночі після декількох годин штурму, 11 Кавдивізія увірвалась на околиці Дубно. Ворог, не рахуючись з втратами, уперто чинив опір, ...втрапи понесли великі, ...24 липня...перед світанком 18-а піхотна дивізія перейшла у наступ на Дубно. Кровопротитний бій тривав 20 годин. Врешті-решт ворогу, що переважав нас у силі і вогню, вдалося знову оволодіти Дубно. Не витримавши наших наполегливих атак, ворог залишив Хорупань і Дубно... 20 липня полештарм перейшов у Дубно. Звідси ми виїхали до форту Тараканів. Ворог переконався, що сидіти в ньому даремно». Полонені показали, що генерал Крайовський змушений був відвести свої полки для прикриття бродського напрямку [1, с. 220].

У своїй книзі «Пройденный путь» С. М. Будьонний продовжив розповідь про бої навколо Дубно: «На кінець 21 липня Дубно – Кременецький район був повністю очищений від ворога. 18-а піхотна дивізія генерала Крайовського, групи генерала Шиманського і полковника Ясинського, зазнавши поразки, в безпорядку відійшли до Радивилова і Бродів». В телеграмі командуванню фронту С. Будьонний так охарактеризував сили поляків: «Не менше чотирьох піхотних і трьох кавалерійських дивізій» [1, с. 282].

В умовах громадянської війни, воєнної інтервенції українці-державці, лідери політичних партій переконалися в необхідності створення міцної армії. І лише з другої половини лютого 1920 р. активно розпочалося формування українських військових частин. Уряд спрямував зусилля на відновлення української державності, розпочався селянський антибільшовицький рух, що суттєво вплинуло на польську владу. На польсько-українській конференції про визнання УНР поляки ультимативно вимагали передати їм 7 повітів Волині, в тому числі Дубенський. Україна поступилась. Польща визнала Директорію і незалежність УНР і Симона Петлюру як керівника.

Після захоплення міста влітку 1920 р. вищою владою в повіті стає ревком – трійка, затверджена Реввійськрадою Першої Кінармії. Всі розпорядження інших органів влади подаються в ревком на затвердження. Повітовий військовий комісар одночасно виконував функції начальника гарнізону військ. У його розпорядженні знаходилась караульна служба. В серпні 1920 р. в її складі нараховувалося 95 військовослужбовців, у тому числі 9 командного складу. 10 серпня в Дубно прибув представник Волинської губвійськінженерної дистанції, який мав завдання завідувати військовими казармами і сформувати дільницю залізниці Дубно – Кременець.

Всі військові частини, які прибували у Дубно, реєструвалися у коменданта. А на території повіту дислокувалося 11 військових частин, в тому числі 133 конвойний етап, який нараховував 239 чоловік. Він конвоював військовополонених і розміщався у маєтку графині К. Шувалової на Сурмичах. А у казармах була 45 окрема дорожньо-мостова рота, бойова ланка повітряного флоту Першої кінармії, окремий взводний важкогаубичний дивізіон у складі 221 чол. А професійна комісія знаходилась у готелі «Ермітаж» на вулиці Твердій. У місті при штабі Першої кінної армії був окремий кінно-артилерійський дивізіон. Армія не мала обмундирування, багато зброї було несправної. Червоноармійці були недисциplinовані. На діючій гауптвахті постійно перебувало до 29 чоловік [5, арк. 1–110].

У 1921 р. польська влада за підтримки західних держав домоглася приєднання західних земель до Польщі і розпочала посилено їх освоювати політично, економічно, соціально, духовно. За Ризьким мирним договором польська влада знайшла підтримку і в радянській. В Дубно стали розміщатися армійські частини. В казармах дислокувались підрозділи польського 43 піхотного полку та другий кінно-артилерійський дивізіон. Вони становили військовий гарнізон.

Польський уряд розселяв назавжди по Волині військових і цивільних осадників. Для них створювались сприятливі умови ведення сільського господарства від надання кредитів до захоплення найкращих земельних ділянок. Незважаючи на те, що жили порізно, але мали свою відповідну інфраструктуру. Осадники розміщуються як колоніями, так і одиничними господарствами. Так, у селі Здовбиця на сході села біля урочища «Казенний ліс» жив лише один осадник, таке ж господарство осадника знаходилось біля села Злинець в урочищі «Скарбово». Щодо цивільних осадників, то вони жили в повіті колоніями в трьох населених пунктах. Було 77 дворів, які володіли 771,4 га землі [4, арк. 7–9].

Відносно військових осадників, то вони також розміщалися в різних місцях Дубенщини. В осадницькому військовому поселенні Бобин-Красниця нараховувалося 78 господарств, які володіли 1082 га землі, з них 1038 га орної. Тут був споруджений костел, училище, ділянка-розсадник придорожніх дерев. В селі Кривуха військові поселення мали 7 господарств, займали 107 га землі, селі Погорільці – 5 господарств на 61 га, Велика Полянка – 16 господарств на 234 га, фільварок Івана Ястрембичського – 25 господарств на 406 га [4, арк. 13–14].

З метою проведення підривної роботи в радянському тилу еміграційний уряд УНР у Польщі створив у 1921 р. Повстансько-партизанський штаб (ППШ). Контрольний пункт ППШ знаходився у Дубно. Він готував і переправляв через кордон на територію радянської України агентуру,

приймав кур'єрів, опитував їх. Зусиллями колишнього офіцера армії УНР І. Волошина було засновано Волинський Кіш Українського національного козацького товариства (УНАКОТО), центр якого знаходився у Мюнхені. Він особисто побував у Дубно, провів значну організаторську роботу, в повітах виникають підпільні станиці, хутори. Вони мали сприяти підготовці майбутніх повстанців.

Чотирирічні національно-визвольні змагання українців за відродження своєї державності закінчилися трагічно. Причиною було вороже оточення, агресивні сусідні держави, деякі з них століттями

ворогували з Україною. Але, мабуть, найголовніше була відсутність єдності політичних сил нації, роз'єднання – важка рана нації і по цей день. Хибна орієнтація еліти на колишніх братів завжди приносила українцям страждання і біль. Через десятиріччя українці досягли незалежності. Тепер у роки самостійності ще раз намагаємося закріпити здобутки. Сьогодні у боротьбі за національну ідею українці проявляють мужність, героїзм. Незламну волю за здійснення вічного завіту – незалежності, самостійності демонструють українці на початку ХХІ ст.

Джерела та література:

1. Буденный С. М. Пройденный путь. – М.: Воениздат, 1965. – Кн. II – 391 с.
2. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Наукова думка, 1987, – 210 с.
3. Власюк О. В., Цятко В. М. Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918). – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 96 с.
4. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. Р-635, оп. 1, спр. 9.
5. ДАРО, ф. Р-348, оп. 1, спр. 1.
6. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К.: Наукова думка, 1973. – 655 с.
7. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.; іл.
8. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. – Л.: Каменярь, 1970. – 160 с.
9. Панасенко О. Рівненщина. Сторінки минулого. – Рівне, 2001. – 225 с.

Іван Касянчук

ПОДІЇ НА ДУБЕНЩИНІ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 рр.

Історію національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. можна характеризувати як один із найуспішніших, чи ж бо як один із найприкріших, епізодів в історії України. Безперечно, це один із кращих прикладів військової історії нашого народу, хоч він і закінчився поразкою. Це – спроба об'єднання етнічних українських земель, сплеск емоцій і патріотичного духу. І до сьогоднішнього дня ми черпаємо з цього уроки, але чомусь не хочемо вчитися.

Це питання як ніколи актуальне у час війни з Росією. Цьогоріч у багатьох історичних музеях та інститутах проводять круглі столи та конференції до 100-річчя революції, аби допомогти українцям розібратися у цих вкрай складних подіях. Аби мати чітке уявлення про загальний плин буремних подій, зосередимося на подіях на Дубенщині у 1917–1921 рр.

Лютнева революція 1917 р. змела російське самодержавство. Перед поневоленими народами імперської Росії з'явилась можливість створення власних національних держав. Широкий національно-визвольний рух розгорнувся з перших днів березня 1917 р. і в Україні. Влада перейшла до Тимчасового

уряду – тимчасового органу, що діяв до визначення форм державного ладу у новій Росії і прийняття Конституції.

1917 рік

Про Лютневу революцію у Дубні дізналися на початку березня 1917 р. Трудящі Дубна вітали повалення імперії. Більшовики Рівненщини вийшли із підпілля. Вони організували мітинги робітників і солдатів, закликали створювати ради робітничих і солдатських депутатів. Уже у березні 1917 р. у частинах Дубенського гарнізону, який налічував 5 тис. осіб, почала діяти армійська більшовицька група під керівництвом Т. М. Мартиненка, а у місті під впливом більшовиків була створена Рада робітничих і солдатських депутатів.

У цей час більшовики Дубенської групи разом з солдатськими комітетами військових частин добилися об'єднання широких мас трудящих, підготували їх до повалення Тимчасового уряду.

10 листопада 1917 р. солдати Дубенського гарнізону послали у Петроград свою делегацію. Один із 11 учасників, П. М. Рибалко, пригадавав, що коли він прибув у Петроград, то не тільки бачив В. І. Леніна,

Рис. 1. Рикун
Володимир Пилипович

Рис. 2. Шумовський
Арсен Федорович

Рис. 3. Шумовський
Петро Федорович

Рис. 4. Ткачук
Сергій Маркович

а й слухав його промову про заклики до революційної боротьби у тяжких умовах.

У другій половині листопада 1917 р. більшовиками була зроблена спроба створення більшовицької ради. Був утворений повітовий військово-революційний комітет, але до лютого 1918 р. в раді була більшість меншовиків і есерів.

З появою у повіті прибулих додому колишніх матросів Балтійського флоту В. Ф. Рикун, Ф. Є. Яндолина та інших помітно поживалась діяльність більшовиків.

В. Ф. Рикун (рис. 1) – уродженець села Повча, Дубенського повіту, служив матросом, воєнфельдшером на Балтійському флоті, учасник штурму Зимового палацу у Петрограді. З початком грудня 1917 р. очолив Дубенський повітовий військово-революційний комітет. Був присутній, як представник від Дубенщини, на I-му Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові, на якому Україна була проголошена Республікою Рад. Поряд із організованими діями військревкому за утвердження радянської влади у повіті відзначаються і поширюються масові виступи населення. «Так, солдати 6-го драгунського Глухівського полку спільно з селянами розгромили і спалили маєток поміщиці А. В. Богущ в с. Сатиїв. Поміщицьке майно розділили між собою, коней розпродав сільський комітет» [5, арк. 44].

Попри завербованих і прихильників більшовицької влади, серед місцевих багато було проукраїнських налаштованих патріотів. Зокрема родина Шумовських із с. Мирогоща.

Арсен Шумовський (рис. 2) у 1917 р. брав участь в українізації 10 армійського корпусу царської армії. Служив у Генеральному секретаріаті військових справ УНР у Києві в ранзі поручника. Був урядовцем при Головному комісаріаті уряду УНР у Житомирі. Особисто знайомий з О. Шувльгіним – генеральним секретарем міжнаціональних справ УНР. Завдяки Арсенові Шумовському у Мирогощі побувало чимало видатних людей того часу – учених, громадських діячів, політиків.

Петро Шумовський (рис. 3) закінчив Острозьку гімназію. У 1917 р. заснував при гімназії спортивно-військове товариство «Січ ім. Івана Богуна». Після закінчення гімназії переїхав до Києва, де учився в університеті і мешкав у міністра УНР, проф. Д. Дорошенка. Повернувшись у Мирогощу в 1921 р., брав участь у громадському та культурному житті.

В грудні 1917 р. розпочалося вторгнення російських червоних військ на Лівобережну Україну. Їхня чисельність сягала близько 100 тисяч. Оскільки Центральна Рада так і не змогла сформувати регулярну боездатну армію, єдиною опорою для неї були підрозділи Вільного козацтва, добровольчі формування. Одним з кращих з них був Галицький курінь Січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця.

1918 рік

1 січня в Рівному відбувся 3-й Надзвичайний з'їзд делегатів Південно-Західного фронту, який призначив В. С. Кіквідзе командиром партизанського загону. Цей загін вів бої з військами Центральної Ради у Дубні, Здолбунові і Сарнах. Пізніше Кіквідзе очолив польовий штаб по координації дій революційних сил у смузі Південно-Західного фронту.

У кінці січня влада на Волині перейшла до Центральної Ради. 27 січня Рада укладає сепаратний мир (Брест-Литовський договір) з кайзерівською Німеччиною, що дало їй змогу залучитися підтримкою німецьких військ у боротьбі проти більшовиків. Відповідно 4 лютого Дубенський повітовий ревком виступив з відозвою, в якій засудив договір з Німеччиною.

29 січня 1918 р. студентські курені прийняли бій під Крутами, боронячи Київ перед московською 3-тисячною навалою Муравйова. У тому смертельному бою побував колишній телеграфіст з Дубна, а потім київський гімназист, уродженець с. Липа – С. М. Ткачук (рис. 4). Який дивом врятувався, змішавшись із селянами, які зганяли худобу до гурту – це стало відомо з розповіді Ткачука аж у 1943 р. [7, с. 216].

Місцевий краєзнавець Марія Солдатюк також назвала як учасника бою під Крутами уродженця с. Липа Дубенського повіту Павлюка. Невідомо, яким чином він врятувався, але у міжвоєнний період займав активну громадську позицію у Дубні.

8 лютого – опублікована відозва військово-революційного комітету Дубенського повіту про перехід влади до рук робітників і селян, у якій лунає заклик: «Допомогти нам утвердити владу трудового народу, для чого скликається 8 лютого в м. Дубно з'їзд селян Дубнівського повіту» [3].

19 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська вступили на територію України в тому числі зайняли і Дубно. 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському з'їзді проголошено монархічну форму правління – Гетьманат. Гетьманом України було обрано Павла Скоропадського. Резонанс від перевороту поширився і на Дубенський повіт.

11 травня 1918 р., за повідомленням Дубенського повітового начальника міліції Вознюка, Мізоцька волостьна сходка вирішила не визнавати владу німецького ставленика Гетьмана Скоропадського: «Мізоцькі сільські збори постановили не визнавати влади гетьмана Скоропадського. Проти нової влади і німецьких військ ведуть агітацію понад 40 матросів Балтійського флоту. Заходи вжиті, виїжджаю особисто» [6, арк. 43].

21 травня 1918 р., із рапорту начальника гетьманської міліції в Дубні губернському старості про масову вирубку селянами села Повча, Вербівської волості лісу у помісті графині Шувалової і про направлення проти них карального загону: «У селі Повча, у маєтку графині Шувалової, місцевими християнами проводилась самовільна масова вирубка лісу. Для запобігання цього у Вербу були послані кінний резерв і команда німецьких солдат у розпорядження начальника міліції 1-ої дільниці, вирубка лісу була припинена» [8].

У вересні 1918 р. у Житомирі нелегально проходила Перша Волинська губернська партійна конференція, яка поставила перед більшовиками мету збройної боротьби проти гетьманщини та німецької окупації. Більшовики направляли своїх агентів у німецькі військові частини і створювали там солдатські комітети. Із вищенаведених повідомлень і рапортів зрозуміло – більшовики проводили агітацію і серед селян – робили усе самовільно аби підірвати авторитет гетьманату і зміцнити свою владу.

Падіння авторитету Гетьманату, затримки поставок продовольства союзникам, не вирішене питання з землею, а найголовніший фактор недовіри населення – це грамота Скоропадського про федералізацію України з не більшовицькою Росією. Ця подія викликала невдоволення серед провідних українських політичних кіл, які вбачали у цьому зраду національних інтересів України. На протигагу Гетьманату 13–14 листопада 1918 р. була утворена Директорія, яку очолив В. Винниченко.

Ще перед падінням Гетьманату є досить цікаве архівне повідомлення від 6 листопада 1918 р. начальника варту Шуліна міністерству внутрішніх справ Української Держави про розклад австрійських військ, про продаж ними зброї селянам Кременецького і Дубенського повітів: «Австрійці на шляху слідування на батьківщину кидають, продають державне майно, зброю і кулемети, які збирають і скуповують селяни. За зведеннями, що маються Кременецький і Дубенський повіти скупили масу зброї і кулеметів. Повітовим старостам повідомлено по станціях. Заходи вжиті» [10, арк. 231]. Австрійці ще на початку листопада, розуміючи, що гряде зміна влади в Україні, продавали майно і зброю, аби отримати хоч якісь дивіденди.

На західноукраїнських землях майже паралельно з приходом до влади Директорії, було утворено Західноукраїнську народну республіку – 1 листопада 1918 р. 22 січня 1919 р. ЗУНР та УНР урочисто об'єдналися в єдину державу. Однак ЗУНР довелося вести самостійну боротьбу проти Польщі, яку підтримувала Франція.

1919 рік

З початком 1919 р. навколо Дубна, на базі сіл Малі і Великі Сади, Повча, Будераж, Черешнівка, Сморгва, Мильча, Страклів, Тараканів, Панталія більшовицький ревком на чолі з Рикунном і Яндоліним підготували 3,5 тисячі селян для виступу проти військ Петлюри. У загонів майже не було зброї, але її здобули ціною зради Р. Метельського, колишнього царського офіцера, який служив у петлюрівському війську начальником складу зброї. Зброя знаходилась у Дубенській фортеці, і однієї ночі Р. Метельський відчинив в'їзну браму для більшовиків. Тоді вивезли 12 кулеметів і 2 гармати.

Повітовий петлюрівський комендант м. Дубна повідомляв штаб армії, «що партизанські загони облягли з усіх сторін місто, сподіваючись приходу радянських частин. Ніяка робота в цих обставинах неможлива» [9].

14 березня 1919 р. повстанці розпочали наступ на Дубно, яке тримали петлюрівські війська. В результаті боїв місто перейшло до більшовиків разом із дев'ятьма волостями із п'ятнадцяти (рис. 5).

Петлюрівський отаман Оскілко, штаб якого знаходився у Рівному, зрозумівши, що червоні повстанці перерізують зв'язок з Галичиною, направив з фронту на Дубно кілька «куренив смерті» і бронепотягів. З Радивилова на підтримку «петлюрівцям» пішли галицькі «січовики». Шалений артилерійський обстріл витиснув більшовицькі загони з міста. Декілька годин повсталі утримували станцію Дубно, паралізуювавши залізничну лінію Здолбунів-Броди, але війська Директорії 15 березня розбили їх оборону. Після жорстокого бою на Сурмичах місто остаточно звільнили від більшовиків.

17 травня Дубенський ревком знову підняв повстання у Дубні, захопивши місто. Проте за-

Рис. 5. Вступ Червоної армії у Дубно з боку передмістя Сурмичі. Березень 1919 р. (?).

лізнична станція була ще у руках петлюрівців. Рикун, дізнавшись, що в Здолбунові вже Червона армія, послав туди людей з проханням про підтримку. На Дубно вирушила Таращанська бригада В. Н. Боженка (рис. 6) з броньовиками і бронепотягом ім. К. Лібкнехта. Цього разу війська Директорії не витримали натиску і станцію Дубно зайняли бронепотяги більшовиків. У бою біля села Ульбарів кількох петлюрівських вояків більшовики впритул розстріляли з броньовика. Після бою їх селяни поховали на місцевому кладовищі. У травні-червні 1919 р. більшовики встановили у Дубні радянську владу [7, с. 218].

Про повстання більшовиків 17 травня у повідомленні командуючого збройними силами України про становище на фронтах говориться: «До 13 години 17 травня (1919 р.) в штабі отримані наступні відомості: Рівненський напрямок – в м. Дубно відбулось повстання робітників, солдат і селян. Виник військово-революційний комітет. Радянські війська Рівненського напрямку увійшли в безпосередній зв'язок з повсталими. Дубенські товариші передають достовірні відомості про те, що в петлюрівських військах після шепетівської і ермолинської невдачі сильний розклад. Петлюра втратив всякий престиж, владу він утримує лише механічно» [4].

У серпні 1919 р. почався наступ поляків. Опір полякам на Дубенщині чинила Таращанська бригада і 6-й Волинський полк, сформований у Дубні. Місто декілька разів переходило із рук в руки.

1920 рік

Про перебіг воєнних дій між польськими та більшовицькими військами у районі Дубна

в 1919–1920 рр. повідомляють архівні документи, які зберігаються у Варшаві. Цей перебіг подій подає Т. Дмитренко у книзі «Земля Дубенська. Вічний поклик історії»:

9.07.1920 р. Крем'янець і Дубно зайняли поляки. Більшовики відступили за Стублу.

10.07.1920 р. Між Луцьком і Дубном польські роз'їзди мали сутички з кінними патрулями більшовиків.

11.07.1920 р. Дубно з півдня і заходу атакували більшовики. Невеликі польські частини з успіхом їх відбивали.

12.07.1920 р. Наступні ворожі атаки відбито.

13.07.1920 р. Польські війська залишили Дубно і відступили на захід і південь. Більшовики оточили ту місцевість значними силами і посилають кінні патрулі на захід.

13.07.1920 р. Наступ генерала Краєвського на Дубно. Форт Загорці утримує запасний відділ 50-го полку – загін майора Матчинського (400 багнетів, 100 шабель і 2 гармати). На світанку надійшла 18-а дивізія піхоти і звільнила Матчинського, а після зтяжних боїв і Дубно.

14.07.1920 р. Польським командуванням вирішено провести контракцію для звільнення Дубна. 18-а дивізія генерала Краєвського затримала на лінії сіл Микитичі і Гірники більшовицькі підрозділи, які просувались до Радивилова, зайняла форт Загорці і Дубно. Більшовики відступили і сконцентрувались у районі Підгаєць і Млинова, де їх успішно бомбардувала польська авіація.

15.07.1920 р. Бої в районі Дубна і Крем'янця тривали. Поляки змушені залишити Дубно.

Рис. 6. Боженко Василь Назарович

Рис. 7. Семен Будьонний і Клим Ворошилов

Рис. 8. Майор Віктор Матчинський

16.07.1920 р. Відділи 18-ї польської дивізії в районі Дубна форсували міст на річці Ікві і змусили більшовиків відступити на схід.

17.07.1920 р. Бої в районі Дубна успішні для поляків. Більшовицьку кавалерію, яка відступала на північний схід, бомбардувала польська авіація.

19.07. 1920 р. Бої в районі Дубна і Млинова тривають. Відзначено відвагу польської піхоти, яка за десять днів двічі вибивала кінноту Будьонного (рис. 7) з Дубна, та повітряну ескадру ім. Костюшка, яка своїми атаками сіяла переполох в рядах неприятеля.

20.07.1920 р. Бої в районі Дубна загострюються. Польська піхота вибила неприятеля з Млинова, натомість більшовицька кавалерія напала на обози і шпиталі поляків біля Радивилова.

21.07.1920 р. Польська піхота залишила Дубно, і його зайняла кавалерія Будьонного, підтримана сильними відділами піхоти з півночі під селом Торговицею і з заходу під Козином.

Ісаак Емануїлович Бабель – радянський російськомовний письменник єврейського походження. Як боєць більшовицької 1-ї Кінної армії в липні 1920 р. воював на півночі Тернопільщини, про що залишив спогади у своєму найвідомішому збірнику оповідань «Кінармія». Від 21.07.1920 р. згадував наступне: «Нами взято Дубно. Спротив, не дивлячись на те, що ми кажемо – нікчемний. У чому справа? Полонені кажуть і видно – революція маленьких людей». Далі згадки від 23.07.1920 р. про єврейські храми: «Дубенські синагоги. Все розгромлено. Залишилось два маленьких притвори, століття, дві маленькі кімнатки, все повне спогадів, поряд чотири синагоги, а там вигін, поля і західне сонце. Синагоги приземисті старовинні зелені і сині будиночки, хасидська, всередині – архітектури ніякої. Йду в хасидську. П'ятниця. Які знівечені фігурки, які зморені обличчя, все воскресло для мене, що було

300 років, старі бігають по синагозі – виття немає, чомусь всі ходять з кутка в куток, молитва найневишуканіша. Ймовірно, тут скупчилися найвідразливіші на вигляд євреї Дубна. Я молюсь, вірніше, майже молюсь і думаю про Гершеля, ось як би описати. Тихий вечір в синагозі, це завжди чарівно на мене діє, чотири синагожки поряд. Релігія? Ніяких прикрас у будівлі, все біле і вигладжене до аскетизму, все безплотне, безкровне, до жахливих розмірів, для того, щоб уловити, потрібно мати душу єврея. А в чому душа полягає? Невже саме в наше століття вони гинуть?» [1, с. 251, 258]. Звідси стає відомо про плачевне становище місцевих євреїв Дубна.

22.07.1920 р. На південь від Луцька тривають сильні бої в районі Торговиці і на залізниці Радивилів-Дубно. Відзначено героїзм загону майора Віктора Матчинського, який залишався на Дубенському форту після відходу основних частин, а потім, оточений будьонівцями, відступив під шквальним вогнем артилерії, пробиваючи шлях до відступу багнетами. Більшовики, після затяжних боїв, оволоділи Крем'янцем.

С. М. Будьонний у своїй книзі «Пройденный путь» так описав опір польського війська у форту у липні 1920 р.: «Опівдні II-а кавалерійська вибила противника з Дубна, згодом форсувала Ікву і повела наступ на форт Тараканів за п'ять кілометрів південно-західніше Дубна. Спроба взяти його наскоком успіху не мала... Вночі бої продовжувались з попередньою жорстокістю. 134-а стрілецька бригада оволоділа фортом Тараканів, полонивши близько двох батальйонів противника і захопивши 4 гармати і 40 кулеметів. В темноті вдалося втекти лише коменданту форту з невеликою групою солдатів» [2, с. 207, 208, 221].

Доволі цікавими є спогади о. Юрія Шумовського з Мирогощі про події 1920 р. на Дубенщині: «... Власники польських маєтків у паніці тікали на

Львів, а в цей час майор Матчинський (рис. 8), за дорученням самого маршала Ю. Пілсудського, засів у Дубенському форту і стримував натиск I-ї Кінної Армії». Пізніше Матчинський оповідав: «Мені, як солдатів, жаль було дивитися, коли вишколену донську кавалерію кидали на неприступні мурі форту, а ми картеччю впритул розстрілювали їх».

«...Кожної ночі Матчинський робив вилазки з форту і пробивався до поближких сіл за харчами, вчиняючи паніку серед червоноармійців, які їздили зі своїми жінками і нагробованим добром. Знали б вони, що це наш найкращий приятель наганяє їм страху, то відразу б усіх перестріляли».

«...На вигоні стояла вишикувана кавалерія. Вояки привітали командира і вирушили шляхом у напрямку Дубна. Звідти була чутна канонада. Незабаром дивізія пішла в наступ на форт. Комбриг Патолічев був тяжко поранений і невдовзі помер. Тата попросили здійснити поховальний обряд. Я йшов поруч із гармагою, на якій стояла домовина з тілом Патолічева. Поруч вели його коня, оркестр проводжав сумну процесію» [11].

За героїчну оборону форту маршал Пілсудський нагородив Матчинського найвищою військовою нагородою Польщі – орденом «Virtuti Militari», а вулиця у Дубні, що нині називається Замковою носила ім'я майора Віктора Матчинського.

Затримка окремих частин I-ої Кінної армії в районі Дубна сприяла Війску Польському без особливих перешкод сконцентруватися біля Львова, щоб

розпочати рішучий наступ на ворога. Згодом відбулася Львівська операція, «Диво на Віслі», відступ Червоної армії. 19 вересня 1920 р. після зтяжних боїв польські підрозділи взяли Дубно, почалися перемовини про перемир'я.

Ризький мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р. у Ризі представниками Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Української Соціалістичної Радянської республіки, з одного боку, та Польщі, з другого, закінчив польсько-радянську війну 1919–1921 рр., санкціонував поділ українських та білоруських земель між Польщею та Радянською Росією. Україна поділена згідно умов Ризького договору між Польщею та РСФРР по р. Збруч.

Можливо, завдяки запеклій боротьбі УНР проти більшовиків змогли утвердити свою самостійність прибалтійські держави: Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва. Завдяки тому, що більшовики були ослаблені війною з УНР та повстаннями в Україні, змогла відродити свою державність і Польща, а Україна, на жаль, зазнала поразки.

Історія національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр. переконливо доводить, що єдиним гарантом збереження власної державності та запорукою її існування є власні національні збройні сили. Цього повчального історичного уроку ми не повинні забувати ніколи і не залишати віри у велике майбуття нашої України.

Джерела та література:

1. Бабель І. Конармия. Статті из «Красного Кавалериста». Плани и наброски. – Москва, 2005. – 409 с.
2. Буденный С. Пройденный путь. Кн. II. – М.: Воениздат, 1965. – 392 с.
3. Волинь. – 1918. – 29 березня.
4. Красная армия. – 1919. – № 44. – 18 мая.
5. Державний архів Житомирської області, ф. 1644, оп.1, од. зб. 17.
6. Там само, ф. 1585, оп. 1, од. зб. 64
7. Дмитренко Т. Б. Вічний поклик історії. Земля Дубенська. – Рівне: Дятлик М., 2015. – 416 с.
8. Боротьба трудящих Волині за владу більшовиків. – Житомир: Житомирське обласне видавництво, 1957. – № 168.
9. Селедець В. Йшов на Дубнівщині 1919 рік // Червона Зірка. – 1967. – 6 квітня.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 216, оп.1, од. зб. 95.
11. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо: [Машинопис]. – Т. 1–2 // Наукова бібліотека ДІКЗ м. Дубно. – Інв. № 4811. – Саванна, Джорджія, США, 1994.

Валентина Данілічева

РІВНЕ У 1917 р.

Події 1917 року, які збурили Російську імперію, вплинули на життя населення Рівного. Деякий досвід революційних виступів був здобутий рівненськими залізничниками та меблярами з єврейського середовища в попередню революцію 1905–1906 рр.

Відомий військовий російський діяч О. Брусилов у книзі спогадів писав про те, що саме та революція була «...першим і дуже важливим попередженням Провидіння, що в державі неладно і що потрібно вжити серйозних радикальних заходів для відвернення подальших актів революції... Обіцяні реформи були змазані і набули надто потворного вигляду» [1, с. 280]. Полководець, згадуючи ті часи, писав, що треба було думати не про нову військову форму у військовому відомстві, а про те, що революція показала, що селянство, (а саме військо складалось переважно з його представників) вже стало іншим, що усі верстви суспільства вкрай невдоволені, інтелігенція майже уся революційна.

І от у лютому 1917 р. відбувся суспільно-політичний вибух: буржуазно-демократична революція. Події у Петрограді вплинули на розгортання національно-визвольного руху на всій території Російської імперії, в тому числі й Волинській губернії.

Рівне, можливо, так би й залишалось відносно спокійним, провінційним, якщо би не війська рівненського гарнізону. Саме в армії відбувалось «бродіння», а подалі більшовизація військових частин, а також позитивне явище для майбутньої української держави – українізація частини російської армії.

Населення Волині вітало повалення самодержавства: відбувались мітинги, зібрання. 1 травня 1917 року в Рівному в районі гарнізонного плацу військового містечка відбулась багатолюдна маніфестація. Звучали вимоги передачі влади до рук народу. Маніфестанти виступили з демократичними гаслами. Ту подію відтворюють оригінальні світліни,

що зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею [2].

Навесні 1917 р. у Волинській губернії, як майже й на всій території України, спостерігалось тривладдя.

Одну владу представляв Тимчасовий уряд (губернські та повітові комісари, громадські комітети та Ради громадських організацій). Ці структури ігнорували українське національне питання, прагнули зберегти консервативно-російську систему. У березні 1917 р. у Києві була створена Рада об'єднаних громадських організацій, яка була вірна Тимчасовому уряду. До її Виконавчого комітету входив голова Союзу міст барон Ф. Р. Штейнгель, у 1918 р. – посол від України в Німеччині. Відбулась деяка демократизація суспільства, свідченням якої було зростання свободи слова і друку. У Житомирі видавались газети: «Волинь», «Волинская речь», «Трудовая Волинь», «Робочее дело». З'явилась перша україномовна газета «Громадянин» [3, с. 72]. Ці видання доходили і до населення Рівного. У місті починають діяти профспілки.

Друга влада – Ради робітничих та солдатських депутатів. Рівненська Рада була утворена у червні 1917 р. й виявляла волю найбільш радикальних верств населення, а саме солдатів рівненського гарнізону, адже робітники складали меншість населення Рівного. За національною ознакою у місті більшість складали євреї, українці та поляки. Останні жили в очікуванні наступних подій, а євреї й українці розділились у своїх політичних підтримках. Під впливом більшовиків влітку 1917 р. селяни почали палити поміщицькі маєтки, вирубувати панські ліси, захоплювати сіножаті. О. Брусилов так описав стан тогочасної політичної боротьби: «Я бачив, що жодна партія не обіцяє народів того, що обіцяють більшовики: негайний мир і негайний розподіл землі. Для мене було очевидно, що вся солдатська маса стане за більшовиків і всяка спроба диктатури

Першотравнева маніфестація в Рівному 1917 р.

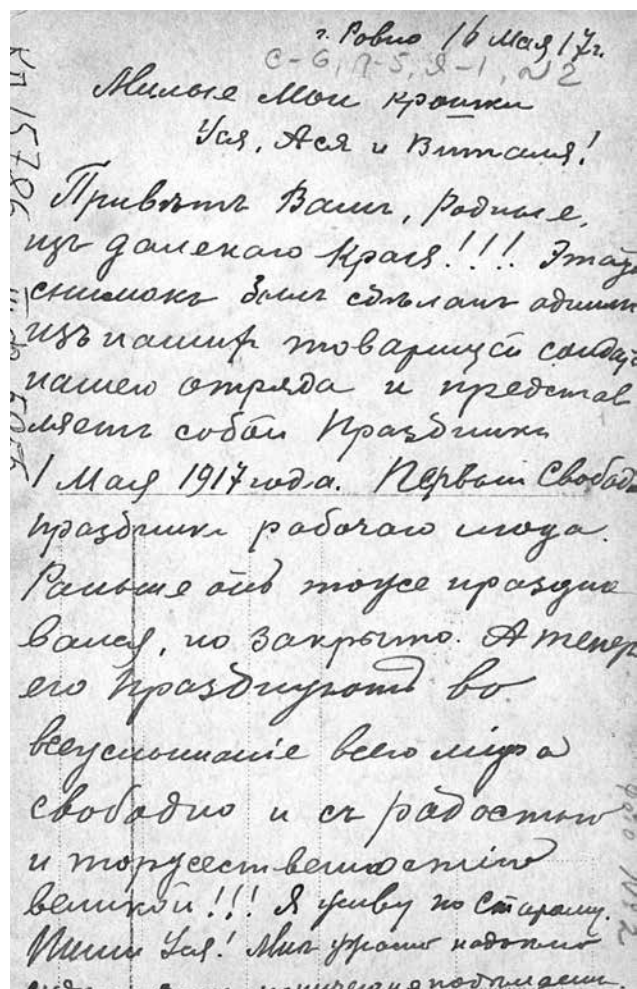

(попередження про майбутні події! – авт.) лише полегшить їх торжество» [1, с. 288].

Третьою владою стає українство, яке групувалось навколо створеної 4 березня в Києві Української Центральної Ради. Саме вона стала виразником ідей більшої частини українського народу, лідером розгортання національного руху в Україні. Події того часу на Рівненщині, в Рівному потребують ґрунтовного дослідження. Надзвичайно цікаві документальні джерела виявив у 1992 р. відомий рівненський краєзнавець Г. Дем'янчук, у яких на противагу факту з радянських джерел про проголошення радянської влади в грудні 1917 р. йдеться про засідання Рівненської повітової народної ради 6–8 (19–21) грудня 1917 р., яке відбулося в Рівному та підтримало Центральну Раду. Ще влітку на основі демократичних виборів було обрано 68 гласних, які представляли інтереси селян, робітників, представників різних політичних партій, й в грудні зібрались на перше засідання. Головою ради було обрано Іларіона Коваленка. У своєму виступі він назвав жовтневий переворот «більшовицькою авантюрою». Привітав Раду повітовий комісар, представник Генерального секретаріату Центральної Ради Федір Сумневич, від єврейської партії Бунд – Чаповський, від селян – Григорій Денисенко. Була надіслана телеграма до Києва голові Генерального секретаріату В. Винниченку: «Рівненська повітова Народна Рада, зібравшись на першу сесію вітає найвищий орган влади УНР – Центральну Раду, висловлюючи Генеральному секретаріату як соціалістичному правительству цілковите довір'я» [4].

Подальші події Української революції не обійшли осторонь і наше місто. Прихильники Центральної Ради серед військових підтримали українізацію армії. У рівненському гарнізоні була заснована громадська українська організація «Просвіта», яка на той час вже мала чимало надбань у справі національного відродження у Галичині.

У Рівному дислокувався штаб Особливої армії Південно-Західного фронту. Більшовики намагалися взяти під свій контроль солдатів гарнізону. Ще влітку 1917 р. у місті перебували М. Подвойський та М. Криленко. 12 серпня в рівненських казармах було розміщено тисячу солдатів, які сприяли піднесенню більшовицького революційного руху. 27 листопада в Рівному відбувся IV з'їзд Особливої армії, більшість якого склали більшовики. 16 грудня з сусіднього Луцька прибув більшовицький військо-

Зворотна сторона однієї з фотографій

вий ешелон. 29–31 грудня в Рівному було скликано III надзвичайний з'їзд армій Південно-Західного фронту, який пройшов під більшовицькими гаслами. Українські сили ще не були готові чинити опір, лише 31 грудня за підтримки січових стрільців зважились на арешт більшовицьких агітаторів, серед яких було 40 учасників з'їзду. Натомість 1 січня більшовики відновили радянську владу [5, с. 100–101].

Події 1917 р. на прикладі лише Рівного свідчать про складний політичний, військовий, соціальний перебіг тих подій. Більшість місцевого населення були спостерігачами за тим, що відбувалось, намагаючись зорієнтуватись і визначитись. Серед значної частини рівнян саме в цей буремний рік почала формуватись національна свідомість.

Джерела та література:

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания. – Минск: Харвест, 2003.
2. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КН 15786, III Д 5955; КН 966, III Д 1165.
3. Гайналій В. М. Формування нових органів влади на Волині після Лютневої революції 1917 р. в Росії (Березень-червень 1917 р.) // Науковий збірник МЕНУ. – Рівне, 2007.
4. Дем'янчук Г. Рівне, 1917 рік: підтримуємо Центральну Раду // Рівне вечірне. – 1992. – 18 грудня.
5. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. – Рівне, 1998.

Василь Романич, Андрій Корчак

СЕЛО СУХОВОЛЯ ТА ЇЇ ЖИТЕЛІ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1918-1920 рр.

Ця стаття представляє собою поєднання трьох нарисів про с. Суховолю та її жителів на Брідщині, що охоплюють період національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. Ці нариси у чорновому варіанті були підготовлені кілька років тому нині вже покійним суховільським краєзнавцем Василем Михайловичем Романичем (1949–2014). При їх написанні автор в основному опирався на спогади колишніх жителів Суховолі – учасників національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. Василя Нечуйвітра, Ілька Купчинського, Ф. Збавдня, Андруха Романича та ін., що в свій час були записані ще одним, покійним нині, суховільським краєзнавцем Євгеном Броніславовичем Булишиним (1936–2002), а після його смерті передані його родиною В. Романичеві. Крім цього, автор використав такі опубліковані матеріали: Литвин М. Р., Науменко К. Е. Історія ЗУНР. – Львів, 1995 та Онищук Я. І. Брідщина на початку ХХ ст. // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. – № 1. – Броди, 1993. – С. 2–11 та ін. Після смерті В. Романича його оцифрований архів зберігається в родині, Телерадіокомпанії «Броди» та Бродівському історико-краєзнавчому музеї. Публікована у даному збірнику стаття була скомпонована старшим науковим співробітником Бродівського історико-краєзнавчого музею Андрієм Михайловичем Корчаком.

І. «Ой у лузі червона калина...»

З моменту більшовицького перевороту в Петрограді революційна хвиля покотилася по всій Російській імперії, відгукнулася в стольному Києві, докотилася і до княжого Львова. В ніч на 1 листопада 1918 р. у Львові українцями було здійснено військове встановлення влади, а за декілька днів проголошено ЗУНР (Західноукраїнську народну республіку). Події у Львові не були цілковитою несподіванкою для українського населення Східної Галичини. За день до перевороту в повіті було направлено посланців з конкретними розпорядженнями Військового комітету та Національної Ради за підписом Дмитра Вітовського. В ньому писалося: «Українська Національна Рада переймає державну владу в свої руки. Вночі з 31 жовтня на 1 листопада українська залога Львова займає місто. В кожному повіті Східної Галичини слід перейняти державну владу власними силами. Зібрати якнайбільше бездатних селян, а якби сусідній повіт потребував допомоги, вислати їх до того повіту. Всі уряди обсадити новими людьми...» [2, с. 2].

Напередодні в Бродях було утворено Українське представництво, яке утримувало тісні зв'язки з ЦВК. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада при допо-

мози старшин-українців і стрільців 30-го полку були роззброєні всі армійські підрозділи, що склалися з представників інших національностей [2, с. 2].

Цей момент одержав історичну назву Листопадовий здвиг, чин. Так на теренах Східної Галичини реально проявилася нова нація: не хлопи, не русини, а українці. В той період, коли в строю рекрутів з Галичини викликали: «українці» – виступало пару людей; «малороси» – ще приблизно стільки ж (хто наслухався пропаганди т-ва ім. М. Качковського); «русини» – виходили всі інші.

Першим народним комісаром Брідського повіту було призначено поштового урядника українця Северина Левицького. Військовим комендантом м. Броди було наставлено надпоручика Ярослава Олексичина, сина пароха з Суховолі. Почалася розбудова повітових органів виконавчої влади: повітової поліції, шкільної ради, сирітського захисту, господарської і торгівельної колегії. 9 грудня відкрито гімназію, правда 18 грудня її закрили, так як значна частина професорів відказалася прийняти присягу Україні. Спеціальним указом переведено діловодство, рекламу, вивіски на українську. Окремим указом вимагалось створити шпиталь для поранених старшин і стрільців УГА [2, с. 2].

Опорою в місті і в повіті повинна була стати (і стала) Народна поліція, в яку входили свідомі селяни віком до 40 років і більше, які затверджувалися селянами. До останку Народна поліція організовувала життя і спокій в місті та в селах, несла варту, боролася з мародерством і контрреволюцією. На селах утворювалися українські уряди: вибори в'їтів, писарів і народних поліціантів.

Справою державної ваги стало забезпечення населення новими українськими грошми, так як ні Австро-Угорщини, ні Росії вже не існувало. У квітні 1919 р. в м. Броди видрукувано банкноти вартістю 1; 2; 5; 10; 20 грн. По селах проводилася мобілізація в УГА (Українську Галицьку армію) українців, які вже повернулися з війни і тих, які осталися нездійнятими австрійцями віком від 19 до 36 років для ведення крайової служби, та від 17 до 19 років для повітової служби [2, с. 3, 5]. (Основна маса УГА набиралася з вояків, які на даний час ще перебували на службі в австрійській армії на території України чи за її межами. В переважній більшості українських вояків ніхто і не запитував згоди, в УГА просто переходили (переписувалися цілі військові одиниці: полки, батальйони, окремі військові одиниці).

Із розповіді Василя Нечуйвітра про свого дядька Івана Нечуйвітра, підстаршину австрійської армії. Військове з'єднання, в якому служив Іван, при поверненні з Італійського фронту затримали на одній

із станцій урядовці румунської влади. Роззброїли, поділили кому в Україну, кому в Словаччину чи Польщу, посадовили на поїзди і додому [3]. (Те ж саме відбулося з австрійськими вояками у Бродях. Нікому не потрібні лишні роти, чужоземці.) На границі, вже в Україні, всіх українців мобілізували, видали зброю – конфіскації, забрану в таких же демобілізованих і під присягу.

Для суховільців, мабуть, буде цікаво взнати, що представником при уряді ЗУНР від Брідщини був Кость Назаревич (з Залісся) свідомий українець, брав найактивнішу участь в роботі суховільської громади «Просвіти». К. Назаревича, господарського референта повітового комісаріату, було призначено делегатом на Загальні Збори у Станіславові (сучасний Івано-Франківськ). Ерудованого хлопця помітили і до кінця оставили для праці при уряді [2, с. 3].

Зі середини грудня в Суховолі розпочала роботу школа. На посаду вчителя повітовий комітет призначив людину з м. Броди. Його прізвище нам невідоме. В селі його запам'ятали, як «Безрукого» – не мав кисті однієї руки. Відомо, що він так і не закінчив гімназію у Бережанах за браком грошей на оплату за навчання. Яка програма навчання була тоді в сільських школах невідомо. Як проходило навчання теж не знаємо, але відомо, що воно провадилося українською мовою. Селянам «Безрукий» допомагав писати листи до фронтників, а ще запам'ятався тим, що знав багато віршів з «Кобзаря», книжки, яка в Суховолі щойно приживалася. Невдовзі вірші Шевченка в Суховолі декламувалися не тільки дітьми і не тільки в школі. По неділях разом з о. М. Олексиним відкрили школу для дорослих. В переповнених класах не стільки вчили грамоту, як вчитель і о. М. Олексин проводили бесіди про Україну, про право жити і трудитися нарівні з іншими народами, про обов'язок боротися за Україну, за своє майбутнє. В час першого вторгнення поляків у Броди суховільський вчитель не пішов з відступаючим українським військом, а залишився в Суховолі, мабуть мав відповідне завдання. Польська контррозвідка його спіймала. Подальша доля «Безрукого» невідома.

В Суховолі за довгі роки нарешті встановилося нормальне, спокійне життя, без військової залоги, без бомбардувань і авралів.

Тим часом, з місць боїв надходили новини, які все більше турбували колишніх русинів – новоявлених українців і із задоволенням сприймалися поляками. Добре озброєні, керовані професіоналами офіцерами поляками, маючи підтримку західних держав, особливо Франції, польські війська планомірно тиснули війська ЗУНР. З півдня на Буковині тиснули румуни, на південному заході, на Закарпатті – угорці. Уряд УНР з центром у Києві, попри Злуку двох українських держав, суттєвої допомоги надати не міг. Фронт все більше наближався до Брідського повіту.

Ще весною 1919 р. почалася додаткова мобілізація населення в українське військо за рахунок осіб, які повернулися з війни, яким підійшов призовний вік і тих, які мали відтермінування через незначні фізичні вади. Якщо в час відступу російської армії і повернення австро-угорської проводилася додаткова мобілізація, то населення прикривало і переховувало дезертирів і відказників. У 1919 р. склалася протилежна ситуація.

Із записів Євгена Броніславовича Булишина про спілкування з стрільцями УГА Василем Нечуйвітром та Ільком Купчинським, яких юнаками призвали на військову службу у 1919 р. Хлопці могли ухилитися від служби, так як їм це дозволяв вік, але юнаки, як і десятки інших записалися в рекрути. Про свою службу в УГА вони не афішували в часи Польщі, а при Радянській владі старалися скривати цей факт, щоб не бути переслідуваними за «буржуазний націоналізм». Місцеві партійці як вогню, боялися навіть згадки про «усусусів» [3].

Тих новобранців, що вже служили у війську відправили на фронт, а молодь залишили на військову підготовку в армійському «Вишколі. I, II, III корпусів».

Із окремих розповідей можна уявити про стан справ у вишколі. Команди I і II корпусів, які склалися з юнаків і мужчин старших 18 років після нетривалого навчання одну за одною відправили на фронт. В місті осталася команда III-го корпусу вишколу, яка повністю складалася з юнаків-українців зі всього повіту, молодших 18 років, поділених на сотні. Розміщався вишкіл в австрійських касарнях у м. Броди. Суховільці були розподілені по різних сотнях, у різні чоти. З неписьменними і малописьменними проводилася окрема наука. Про сотню Коцана та четаря Вешняка з Бродів більш як через 70 років пригадував В. Нечуйвітер. Вийшло так, що Василь Нечуйвітер, Ілько Купчинський, житель с. Бучина Андрух Романіч, с. Черниці Семен Кутняк були в однім рою. Іван Купчинський був направлений на фронт в районі Львова, де отримав поранення. Його відходили від ран люди із с. Дідилів, а до Суховолі він повернувся лише в кінці 1920 р. [3].

Сотня Коцана мала готувати ройових та помічників чотарів і була підібрана з рекрутів, що закінчили трьохкласні австрійські школи, а тому була неповна і готувалася за окремою програмою. Багато часу і значення надавалося політнавчанню, історії. Новобранці проходили військове навчання і одночасно несли патрульну службу. З неписьменними і малописьменними проводилася окрема наука. Із окремих розповідей можна уявити про стан справ у вишколі [3].

Молодих вояків годували по армійських стандартах, деяким, на початках, це було незвично. Один з вояків вдаввся до розбою і пограбував сусідського міщанина. В результаті розслідування його засудили до смертного покарання, запам'яталося, що його

брат попросив смерті і собі. Екзекуцію відмінили. Жодного випадку мародерства більше не було [3].

Проблемою Вишколу була нестача зброї та амуніції, але згодом і це виправили, правда одяг зі складів декому прийшлося перешивати і нагадував він форму мадярських вояків (гонведів). За час навчання курсанти мали змогу зробити три вистріли у мішень, решту стріляли «буцім», зате вправно володіли багнетом, вчилися тактики бою в наступі та в обороні [3].

З кожним днем бої наближалися до Бродів. Погано озброєна Галицька армія в запеклих боях була вимушена залишати місто за містом. Поляки, підтримувані країнами Антанти, посилювали дивізіями сформованими з польських вояків, які в складі австро-угорських військ воювали проти Франції, нею ж (Францією) і США були укомплектовані, озброєні і направлені на Схід, щоб убезпечити себе від більшовицької Росії. Армія під командуванням генерала Ю. Галлера внесла основний вклад в поразку галицького війська. Лінія фронту невпинно підповзала до меж Брідщини.

22 травня 1919 р. українські військові підрозділи залишили м. Броди. Відхід частин мав прикривати загін в 200 чол. під командуванням сотника Королевича [2, с. 7], плюс за межею міста, після його здачі, її мала підтримати сотня вишколу Коцана [3].

Після бойових дій, які дозволили закінчити евакуацію Бродів, за містом сотня Королевича з'єдналася з сотнею Коцана і контролюючи дорогу Броди – Тернопіль та Гостинець продовжували відступ в напрямку Тернополя. В районі Залізців в одну бойову одиницю об'єднали курсантів Брідського і Золочівського вишколів [3].

Польські частини пішли в наступ по всьому фронту, штурмом взяли Суховолю і пішли на Схід. Під час бою за Суховолю в крайнім обійсті села (Патінових – втікачів від царської влади, які в 1860–1870 рр. оселилися в Суховолі, викупили частинку церковної землі під забудову, а решту ґрунту викупили на Тарасівці та Довгій і успішно господарювали, жили поруч з сільським цвинтарем), командування оставило рій бійців, які мали б прикривати відхід основних сил у напрямі Гостинця та Соснини. Обійстя Патінових стояло на тому місці, де зараз кар'єр біля цвинтаря і було відокремлено від села. (Величезна яма (кар'єр) виникла за Польщі, а особливо у 1960 рр., внаслідок побудови насипів під дорогу на цвинтар і дорогу вздовж селом). В такім тактично вигіднім місці українські вояки, озброєні кулеметом, затримали поляків на декілька годин, до настання темноти і повного відходу своїх військ, успішно зникли в полях. Загинуло до 15 польських вояків. Розлючені поляки значними силами пішли на штурм господарки, але застали там лише стареньку бабцю (в селі її називали «Москаліха») та невістку з дівчиною підлітком. Велику господарку спалили

до тла, а її жителів покидали у вогонь, бабцю повісили на яблуні коло хати (з розповіді Г. Зьомбри).

Польське військо увійшло в Суховолю. Без усяких виборів повітовий уряд призначив війтом Суховолі Казимира Галандюка, якого через контузію демобілізували з війська, ярого поляка, людину невірноважену, зі спотвореною війною психікою. На посаді війта Галандюк пробув до приходу більшовиків. Навіть самі суховільські поляки їздили в Броди з проханням провести перевибори війта.

З приходом поляків почалися репресії проти українців. Вояки з підрозділів створених з галицьких поляків, були дуже жорстокі по відношенню до активніших українців і принципово не брали їх в полон, а розстрілювали, в той час як польські жовніри, уродженці з Великопольщі та бійці армії Ю. Галлера, завжди проявляли великодушність. Польська залога, залишена в селі, почала репресії проти окремих українців. Арешту зазнали батько двох бійців УГА Федько Павлюк та Іван Громляк за переховування зброї. Дорогою в Броди, на Корчунку, їх розстріляли, нібито при спробі втечі. З десятків активних українців тримали під арештом, де допитували та катували.

Стараннями свідомих поляків, корінних суховільців, які за віком не призивалися у військо, Грудецького, Янчина та інших, повітове військове командування призупинило репресії, але ці події вбили страшний іржавий клин у відносини між суховільськими «русинами» та «мазурами». На Бучині було вбито 5 українців (згідно розповідей А. Романича, М. Романича та І. Романича – їхнього дядька Дмитра Романича та його дружину Дашку (Одарку?) та ін.), згідно інших даних (Г. Рип'янський, Ю. Демчук) шість українців. (За Австро-Угорщини на Бучині жила лише одна сім'я римо-католицького віросповідання).

Війська УГА зайняли оборону в т. зв. Борщівському трикутнику: Збруч, Дністер, Серет. Переможним боєм під Ягільником 7 червня 1919 р. почалася відома Чортківська офензива. 20 червня українські війська знову вступили на територію Брідського повіту їм протистояли 4 та 5 польські піхотні полки, а вже 23 червня частини Першого корпусу О. Микитки знову увійшли в Броди. Велися безперервні бої, людський потенціал, як і боеприпаси галичан зменшувалися, тоді коли поляки одержували підтримку як в людях, так і в зброї. 28 червня частини УГА займали оборону на лінії – Літовище – Черниця – Суховоля – Гаї-Дітковецькі – Броди. Тут проти (9-ої Белзької бригади сотника Фещука було зосереджено польську армійську групу полковника Мінкевича) [2, с. 7–8].

30 червня польські частини пішли в наступ по всьому фронту, штурмом взяли Суховолю. З сльозами на очах і з одним-двома набоями на гвинтівку січовики в безсилій люті були змушені залишати село за селом. Фронт пішов на схід.

Від початку Першої світової війни це вже ввосьме лінія фронту перетнула наше село. Війна покоти-

лася на схід. 25 червня 1919 р. Верховна Рада країн Антанти в Парижі остаточно поставила хрест на існуванні Західноукраїнської Народної Республіки. У своїй постанові верховоди Заходу зазначили: «Щоб боронити особи і місцеве населення проти небезпеки, які їм грозять від більшовицьких банд, Найвища Рада союзних і прийнятих до союзу держав вирішила уповноваженим силам Польської республіки ввести свої осередки аж по Збруч» [1, с. 95].

З благословення Антанти польські загарбники перейшли в наступ. 16–18 липня 1919 р. частини Галицької армії вели останні бої з противником на рідній землі. Під ударами поляків УГА перейшла річку Збруч і вступила на територію Директорії. Друга, менша частина війська УГА перейшла на терени Чехословаччини, де була інтернована [2, с. 9].

Галичани відступили на територію УНР, а Галичина, загарбна поляками, стала «Східними кресами» Польської держави. При переході війська за Збруч, прийшло розпорядження відправити назад у Галичину наймолодших і найстарших учасників походу. Вже обстріляну, поріділу в боях, об'єднану сотню Брідського та Золочівського вишколу, роззброїли і окремими групами відправили по домівках, в напрямі Почаєва, застерігши, що далі треба буде пробиратися з пересторогою – обходити села, де проживають поляки.

Основна маса суховільських мужчин, розкидана війною по всій Галичині перебувала ще на війні по різні сторони фронтів, хто на польській стороні, хто на українській.

Після 16–18 липня галицьке військо перейшло Збруч, щоб разом з військами УНР протистояти більшовикам, встановити Українську державу з центром в Києві і згодом відвоювати Галичину. Військо УГА приймало участь в Наддніпрянському поході, допомагало відвоювати Київ.

Суховілець контррозвідник Григорій Гуляйгородський (Міхасишин) – учасник Наддніпрянського походу, захворів на тиф, лікувався, як він жартував, водою з Дніпра, відстав від своєї частини. Одужавши, вже при Радянській владі, одружився з дівчиною з Естонії. Додому повернувся у 1925 р. з дружиною та двома дітьми. Залишився в Росії брат дружини Хомича. В Суховолі він з'явився знову лише у 1950 р. в званні полковника Радянської Армії і зразу-ж виїхав в невідомому напрямку (родина Хомичів на той час освоювала необмежені простори сталінського ГУЛАГу). Частина вояків була інтернована в Чехословаччині і повернулася в Польщу у 1922–1923 рр., інші виїхали у США (Крук, Демчук), в Бельгію (В. Паньковецький). Петро Острий не пішов з командою вишколу до домівки, а брав участь у визволенні Києва, згодом не признав союзу з поляками, воював в ЧУГА, звідти і його подальші просоціалістичні погляди та участь в «Сельробі». З групою бійців ЧУГА він з великими труднощами

добрався до Відня, навчався в торговій школі, не закінчивши навчання, виїхав на Батьківщину.

Довший час, різними маршрутами, обходячи пастки патрулів, проходячи фільтрацію в концтаборах, поверталися вояки УГА в окуповану поляками рідну Суховолю. Тернистим і невдячним був їхній шлях до рідної домівки. Руїна і зневага нової влади чекала їх вдома. Свою участь у визвольних змаганнях вони приховували, або не афішували.

II. «Даём Європу»

26 липня 1920 р. передові частини 402 полку 45 стрілецької дивізії Червоної Армії з наскоку захопили м. Броди та навколишні села. Ще пару днів тому хвацькі польські «офіцери» торочили про «вельку і потенжну Ржечь Посполіту од можа і до можа». Про важливість цього стратегічного населеного пункту свідчать подальші бої за Броди і його околиці, які були затяжними і кровопролитними і мали перемінний успіх. Докладніше про те, як обірване, різношерсте червоне вояцтво погнало їх як отару овець на Захід, «понесло полум'я революції в Європу», можна прочитати в спогадах С. Будьонного «Пройдённий путь», або в збірнику І. Бабеля «Конармия».

Суховоля не входила в зону активних бойових дій. Бій за Суховолю між польським і більшовицьким військами носив епізодичний характер: поляки відступали розрізненими групами, більшовики, не маючи значно переважаючих сил, повільно їх витісняли. Значніші бойові дії розгорталися на Підкамінеччині.

У Бродях негайно було створено повітовий Ревком. Головою Ревкому був «обраний» виходець з Галичини, помічник комісара 2-го батальйону Матвійків, секретарем – колишній військовопозначений австрійської армії, уродженець с. Літовище, червоноармієць Ілляшук. В кожне із сіл розподілено залоги з представників нової влади – агітаторів, а фактично напівкримінальний прощарок Червоної Армії, бо піхота і кіннота, яка на той час була неперевірена, вела запеклі бої з поляками. У селах, поряд з ревкомом, як гриби після дощу, почали виростати комбідни (комбід – комітет бідноти).

Ревком розмістився у зведеному із опоки будинку колишньої жандармерії (біля сучасної господарки сім'ї І. Булишин), там же знайшлося місце і для Комбїду, гарнізон вибрав за місце перебування плебанію. Проблемним питанням стало обрання керівництва ревкомом. Голову ревкому за першим разом обрати не вдалося з об'єктивних причин: в селі не було жодної особи, яка б могла стати на чолі громади, багаторічний вїйт села Хомич брати правління в свої руки навідріз відмовився, мотивуючи таке своє рішення віком та станом здоров'я (багаторічний досвід праці вїйтом за часів Австро-Угорщини). Дезертири і ті, що відстали від російської армії, старалися не попадатися «землякам» на очі, очевидно були добре ознайомлені з більшовизмом (Рябов, Філіпов, Удов, Чуль).

За таких обставин вдалося вговорити шістдесятирічного Яна Дворкевича до приходу з війни молодших, активних односельців бути головою Ревкому. Дворкевич попросив призначити писарем (секретарем) Ревкому П. Хомича. Головою комбіву назначили Йосипа Процика. Максим Стасюк, Василь Степанюк, Бараневич і Андрух Збавдєнь становили робітничо-селянську міліцію. За словами Ілька Купчинського після відходу червоних в Суховолі ще довго підсміхувалися з «дідівського» уряду. (В Галичині слово «дід» можна трактувати, як старший в родині і як бідний господар-невдаха.) Чи не вперше в Суховолі голова села не мав, що говорити до громади після недільної відправи у церкві, воно і зрозуміло, що керівництво села не мало певної програми дій, та і що і як робити (світ перевернувся).

Другим вже звичним фактом стало переховування священика о. М. Олексишина від представників військового гарнізону. З приходом більшовиків приміщення плебанії зайняв військовий гарнізон, устпивши одну кімнатку сім'ї священика. Безперестанні п'яні оргії, постійні атеїстичні провокації, випадки в адресу сина – старшини УГА, змусили відпровадити сім'ю до батьків дружини. Згодом відносини загострилися до того, що о. М. Олексишин переховувався в сім'ях П. Чижа (Ліскового), Г. Онищука (на Долинках) і спілкувався з прихожанами лише для виконання духовних треб та безперестанних бесід на захист Віри. Церква була єдиним місцем, де більшовики ще побоювалися відверто висловлювати свою ідеологію і де слово священика мало вагу.

Напівзруйноване село, позбавлене основної дієвої маси – молодих мужчин призовного віку, українців розкиданих війною по польських військових таборах полонених, інтернованих в Чехії, розпоршених війною по території Галичини, тих, хто заліковував рани після розвалу ЗУНР, а також поляків, які відступили разом з військом в напрямі Львова, потрапило в залежність від купки пришельців, які просто і довго вмівли говорити про те, про що всі мріяли чи не все життя – про землю. Володіеш землею – маєш все. А вона – мрія – вже так близько. Мітинги, збори, засідання. От закінчатся жнива будемо робити переділ графської землі. Всім, а в першу чергу безземельним, бери користуйся.

Багато обнадійливого, багато незвичного: «Ну як то буде без цісаря? Та може й буде. А як же то без Бога? Та може й так. Та хто ж найбагатший в селі – батюшка. Ет, не слухай москаля!».

Жнива в той рік не були дуже напруженими, мало сів, мало і пожнеш. З ініціативи військових, вечорами то в одному кутку, то в іншому, грає гармошка, збираються дівчата, хлопці, та тут же і вояки, вдовиці. Дивись то тут, то там від гурту відділилася парочка, згодом друга. По селі пішли чутки одна від одної незвичніші в тихому галицькому селі: «А чи чули ви?...», «А, кажут Маринка Павлова з москалем...», «Та хто б про Ксеню таке

міг подумати...». Вже і священик на проповіді гудив подружню невірність. Та далі більше: там москалі одну «злапали», там другу. Вже і з дому жінки без супроводу виходити боялися. Маючи кричущі факти місцевий «уряд» звернувся до штабу, та там тільки насміхалися: що робити з застояними жеребцями? Бойові отці-командири (насправді тилові щурі) не могли суттєво вплинути на ситуацію. В селі встановилося правило: кожна жінка, дівчина чи молодиця не виходила із дому без супроводу. Пізніше в селі ходив сумний жарт, що «за перших совітів наша Мариня, гульнула ек можна грабиня (графиня)». (Коли в кінці 1960-х рр. одиноку суховільську бабуню питали: «Цьоцю, а коли вам найкраще жилося?». Та неодмінно відказувала: «Ше за тамитих совітів, було найкраще, наймиліше!»).

Тим часом в село масово почали повертатися з полів програних боїв вимучені, озлоблені фронтовики УГА. Не старалися показуватися, хоч і не ховалися. Жнива підходили до кінця. В стодолах загунали ціпи. Урожай, хоч який, треба рятувати.

З початком вересня повітовий ревком направив у село вчителя. Зібраних дітей вчив один вчитель, з червоноармійців, читати і писати. З повіту запевняли, що з жовтня налаштується справжня школа з двома вчителями, а поки-що хай діти освоюють те, що є.

Та наступна новина потрясла Суховолі і навколишні села. Десь на Поволжі страшний голод. Треба рятувати. По селах направлено червоноармійців збирати «продналог». Який? Скільки? Брала все, що вже було змолочене, навіть не провіяне. Решту урожаю домолочували за принципом: змолотив – надійно сховав, знову змолотив, знову сховав. «Продотряд» вмів шукати і те.

Поки в Суховолі ішли «революційні перемини», Червона Армія, після декількох гучних перемог (командарм М. Тухачевський мало не захопив Варшаву), в вирішальному бою зазнала поразки. В кінці вересня польські вояки, як стада овець гнали на схід більшовицькі залоги. Вже в котрий раз нова влада.

Несподівано стало відомо, що деякі з суховільців подалися за «москалями». Насамперед – брати Патіни, адже матір, жінку і дочку старшого з них спалили поляки в їхній стодолі. Виїхали, щоб мститися полякам. Дві родини з фільваркових, які в Суховолі не мали де притулитися: «Там дают землю задурно». Як склалася їх доля невідомо.

III. «Коли ви вмیرали, вам дзвони не грали...»

Збереглися списки воїнів УГА, які встиг в свій час записати з уст останніх січових стрільців, які тоді ще жили, св. п. палкий патріот і краєзнавець села Євген Броніславович Булишин. Списків було чотири від: В. Нечуйвітра (найбільш повний), І. Купчинського, Ф. Збавдєня і невідомий. (Списки для опрацювання люб'язно надали з домашнього архіву син Є. Б. Булишина – Віктор та невістка Надія) [3]. Пропонується список зібраний в одне, без

повторень. Звичайно на точність і достовірність, а особливо на повноту розраховувати ми не в змозі. За умов в яких вони склалися це вже і так багато: в той час визнавати себе «усусусом» було вкрай небезпечно, бо «тодішні» ставилися до них, як до «бандьорів», з усіма звідси належними наслідками, і тому свою причетність варто було конспірувати як слід, на час запису автори списків були людьми похилого віку, оскільки від згадуваних подій пройшло 60–80 років.

Прізвища подаються в залежності від частоти попадання в спадній послідовності, офіцери (старшини) і підстаршини виділені в окремий список: Гриць Онищук, Максим Демчук, Іван Козодій, Пилип Гутняк, Михайло Юрчук, Кость Громляк, Микита Громляк, Юрко Чиж, Іван Чиж, Іван Фещук, Мартин Гуляйгродський, Іван Панковецький, Федь Хомич, Федь Гуляйгродський, Василь Крук, Василь Ходоровський, Микола Крук, Андрій Збавдень, Іван Чиж, Ян Декалюк, Василь Семчук, Василь Крук, Семен Гуляйгродський, Ян Павлюк, Данило Яськевич, Іван Булишин, Єгор Патінов, Петро Патінов, Патінов (? батько), Василь Збавдень, Василь Кравчук, Ян Бугай, Василь Сірий, Нікіфор Збавдень, Онопрік Гулягродський, Петро Нутняк, Микола Гладюк, Іван Пушка, Яким Гулягродський, Бертольд Купчинський, Семен Крук, Григор Онищук, Крук (? Німий), Корнило Панковецький, Іван Повшак, Антошко Демчук, Гилько Петришин, Владик Панковецький, Луцко Дарморіс, Я. Степанюк, Іван Матвіїв, Луцко Довбета, Антон Жмур, Грицко Острий, Матвій Шамро, Юрко Шевчук, Євген Дзьомбра, Іван Костюк, Федір Самсанюк, Пилип Мовчан, Іван Мовчан, Павло Острий, Павло Якимів, Максим Чиж.

Список суховільців курсантів армійського «Вишколу I, II, III» за поданням В. Нечуйвітра і І. Купчинського (список неповний): Василь Нечуйвітер, Гилько Купчинський, Іван Яськевич, Петро Острий, Павло Федунець, Василь Крук, Василь Семчук, Василь Козодій, Семен Гуляйгродський, Августин Громляк, Теодор Крук, Іван Гулягродський, Генко Пушка, Іван Козодій, Томко Бараневич, Гилько Яськевич, Василь Степанюк, Лукаш Клим, Міхал Гнатюк.

Список підстаршин (молодший командний склад армії УГА), які вийшли з австро-угорської армії (фюрер – старший солдат, цугсфюрер – десятник, капрал – старшина), або пройшли вишколи в структурі підготовки кадрів УГА (ст. стрілець, вістун, десятник, підхорунжий, булавний): дес. Владислав Онищук, Іван Нечуйвітер, Максим Онищук, Петро Острий, Юрій Тимус, Василь Крук, Іван Крук, Федько Дворкевич, підх. Іван Збавдень, Грицко Гуляйгродський, Іван Ходоровський, бул. Іван Козодій, Патінов (?).

Всі підстаршини УГА були активними учасниками громадського життя села, членами УНДО та громадських товариств: «Просвіта», «Сільський господар», членами кооперативних об'єднань. (Патінов (ім'я не збереглося, батько двох стрільців,

один загинув від тортур поляків) виїхав в СРСР, Дворкевич перейшов в латинництво).

Список старшин (офіцерів) УГА: сотн. Ярослав Олексинин, пор. Ярослав Гриновецький, чет. Йосип Біжецький, підхор. Іван Хомич, Василь Тимусь. Okремо слід сказати про Костя Назаревича – чиновника високого рангу і чет. Степана Назаревича, а також Онищука (?) із Залісся за неперевіреними даними курінного отамана.

До вище сказаного додаємо два некрологи, які у свій час з'явилися в американських часописах.

(США, Гартфорд, «Свобода», субота, 18-го червня 1966. Скороч.).

«Д-р Ярослав Олексинин

9-го грудня 1965 р. в Гартфорді після тривалої хвороби помер бувший сотник УГА, а відтак урядовець Українського Земельного Банку у Львові д-р Ярослав Олексинин.

Нар. 12. 02. 1890 р. у Войнилові в родині о. Михайла Олексинина і Анни з роду Петріна. Дитячі роки провів в Суховолі, повіт Броди де його батько був парохом.

Навчався в українській державній гімназії в Перемишлі, а потім навчався на правничому факультеті Львівського Університету. З початком війни в 1914 р. покійного покликали до військової служби в австрійській армії, де він служив до 18-го року.

По розпаді Австро-Угорщини Ярослав, як Воєнний інвалід повернувся до дому і зголосився вже до своєї української влади про виконання потрібних обов'язків.

Призначено його в грудні 1918 р. на коменданта м. Бродів. Коли Уга змушена була виступати на південний схід, покійний Ярослав разом з своїм батьком о. Олексининим прилучилися до відступаючих. В Борщеві призначено сотником Третьої Групи Армійського вишколу. 24 квітня після бою в лісі села Михайлівка недалеко Рахнів він і його батько, з групою курсантів, попали в полон. При посадці на поїзд, Олексининим вдалося втекти з нього. Як пізніше виявилось, всіх тих, кому не вдалося втекти, більшовики розстріляли біля місцевості Рахни.

Пішки, ночами дісталися Суховолі. Поляки на Ярослава наклали домашній арешт. Будучи під домашнім арештом, Ярослав неодноразово відстоював права суховільських селян. Згодом його направили на адвокатську службу в Стрий. Через який час він продовжував правничі студії на Українському Тайному Університеті, які закінчив докторатом права 13 липня 1924 р. По знесенню бойкоту польських шкіл, студіював у Вищій Торговій Школі, а потім працював в Українським Земельним Банку.

Одружився з вдовою Єлисаветою Косинською, яка з першого подружжя мала двох синів: Богдана й Омеляна. В подружжі мали ще двоє дітей: Анну і Романа.

Крім праці в УЗБ багато часу приділяв громадській діяльності в українських установах Львова.

Часто навідувався в Суховолю. Надавав консультації і приймав участь в обороні прав односельців.

Восени 1939 р. виїхав на захід, де аж до 1944 р. працював в Українській Крамниці в Кракові. Його квартира служила поштовим пунктом, місцем прибутку кур'єрам і агентам ОУН. З наближенням фронту перебрався в Австрію, згодом в Німеччину і закінчив мандри в Скенектеді шт. Нью Йорк і вкінці переселився в Гартфорд Конн.

На початках працював фізично. Пізніше практикував, як юрист в громаді Українського Дому. Включався в працю Об'єднання бувших Українських Вояків і Пласт Принту.»

(Дейтрот, США, «Наш шлях», Ч. 49 за 14.11.1960. Скороч.).

«Інженер Ярослав Гриновецький

8 листопада 1960 р., на 71 році життя помер бл. п. інж., старшина Австро-Угорської армії, пор. УГА Ярослав Гриновецький. Після закінчення гімназії в Бережанах, навчався на технічних студіях (агрономія) в Кракові, після закінчення яких працював управителем в господарстві г-фа Бадені. З початком Першої світової був призваний на службу в артилерії на Італійський фронт. Воював, мав бойові нагороди, підвищення по службі, але, після поранення, пішов у відставку. Служив у Земельній управі. З початком Листопадового Чину, попросився на військову

службу в новостворену УГА. Не будучи повністю спроможним нести військову службу в артилерії, був консультантом і наставником вишколу.

З закінченням війни, не маючи змоги працювати за фахом, закупив ділянку землі (за сприяння Українського Ревізійного Союзу) і руїни фільварку на Брідщині (х. Перейма с. Черниця). Успішно ведучи господарку, був активним членом т-ва «Сільський господар» в с. Суховоля і с. Черниця (фактично її душею, але в керівні органи входити відмовлявся). Надавав селянам обох сіл консультації і практичні поради. Брав найактивнішу участь в житті українських товариств. Довший час очолював комісію по оцінці елементарних шкід нанесених стихіями при скарбовім уряді у Бродях при Рільничій Палаті

В час окупації Союзу німцями був бургомістром с-ща Підкамінь, співпрацював з ОУН і з структурами УПА. Переховував євреїв в час голокосту. Втратив дружину від захворювання на тиф.

З відходом німецького війська емігрував з дочкою Зіною в Німеччину, а згодом в Об'єднані штати. Син Олександр був в боївці УПА, пройшов табори ГУЛАГу і емігрував в Польщу, а потім з'єднався з родиною.

Покійний Ярослав до кінця своїх днів працював робітником в храмі Божому в Дейтроті С. К.»

Джерела та література:

1. Литвин М. Р., Науменко К. Е. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
2. Онищук Я. І. Брідщина на початку ХХ ст. // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. – № 1. – Броди, 1993. – С. 2–11.
3. Спогади колишніх жителів Суховолі – учасників національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. Василя Нечуйвітра, Ілька Купчинського, Ф. Збавдя, Андруха Романича, та ін., записані Євгеном Броніславовичем Булишиним (1936–2002).

Василь Муляр, Олена Журавльова

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРЕНАХ СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНИ

Унікальну добровольчу військову формуцію, що в майбутньому назавжди була пов'язана з назвою «Українські Січові Стрільці», було засновано в серпні 1914 р., з початком Першої світової війни. Формувався Український Легіон на підставі Імператорського патенту 1851 р., згідно якого кожен дворянин габсбургської монархії мав можливість створити добровільне військо, озброїти та спорядити його, особисто очолити та надати для війська свободу.

Українці склали переважно незможне сільськогосподарське населення Східної Галичини Австрійської імперії, тому вони не змогли, на відміну від поляків, створити потужне з'єднання, придбати

найсучаснішу зброю. Але їх завзятий дух, хоробрість та відданість, готовність до самопожертви прихилили до себе наслідника престолу ерцгерцога Карла, й він особисто прилучився до того, щоб українська частина з чисто добровольчої формуції перетворилася на підрозділ на засадах регулярного війська.

Датою створення Легіону Українських Січових Стрільців є 6 серпня 1914 р., коли Головна Українська Рада та Українська Бойова Управа проголосили маніфест, в якому закликали гуртуватися під знаменами Українських Січових Стрільців для створення добровільного військового підрозділу – Легіону. Вони

були першими українськими частинами на фронтах Східної Європи після Полтави 1709 р.

За короткий час було організовано стрілецькі чоти, сотні, курені, фахові офіцерські школи, близько 50 товариств «Січових стрільців».

Українська національна революція 1917 р., що огорнула українські землі, сповнила радістю серця українців та надією на те, що нарешті прийшов кінець ненависній Москві, і Україна встане в огні повстання вільна та незалежна [2, с. 3].

У листопаді 1917р. в Києві сформували Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців (СС), що був поповнений українцями з російської армії під командуванням полковника Корпусу Січових стрільців Євгена Коновальця, який згодом розгорнувся в полк СС, а далі в корпус і групу СС, що були однією з найкращих формацій української армії.

Комендантом куреня піхоти призначено Андрія Мельника, а курінним ад'ютантом Михайла Матчака. Курінь піхоти складався з двох сотень, з яких кожна мала понад 200 стрільців. 1-ою сотнею командував Роман Сушко, 2-ою Іван Чмола. Крім цього була там запасна сотня (100 стрільців) під командуванням Василя Кучабського та сотня скорострілів (150 стрільців) під командуванням Федора Черника. Невеличким відділом гармашів командував Роман Дашкевич. Усі коменданти сотень і відділів – це передвоенні активні члени й провідники Січових Стрільців та майже всі старшини Українських Січових Стрільців.

Їх зустріла рішуча ворожнеча прихильників радянського устрою у війську, які одразу розпочали боротьбу проти прибулих старшин, призиваючи стрільців не приймати їх у стрілецькі, ряди, вважаючи їх контрреволюціонерами, які прибули на вигідні посади.

Та зневажаючи на зневаги, старшини вирішили реорганізувати та створити дисципліноване військо.

Січовики створили Стрілецьку раду, яка перетворилася на дорадчий старшинський орган при командирів.

І що найважливіше – було прийнято виняткове політичне рішення: воювати не за класові інтереси, а за національні.

Тим часом на Київ насувалося більшовицьке військо, яке сподівалося не знайти ніде твердого опору та ліквідувати самостійність України. Ці війська вже зайняли Харків, Полтаву та швидко наступали на Київ, якій, дійсно, не було кому боронити. Центральна Рада пізно отямилася та зрозуміла, що без армії не може існувати жодна держава.

Нашвидкуруч було організовано лівобережний Кіш під проводом Симона Петлюри. Січові стрільці отримали наказ боронити фронт зі сторони Полтави. На оборону Києва уряд вислав сотню квітучої української молоді, ідейного студентства, які, бачачи безпорадність уряду, створили «Студентський полк

Січових Стрільців», які загинули 29 січня 1918 р. в бою під Крутами.

Січовим стрільцям прийшлося воювати і з українськими вояками, які, під впливом більшовиків, разом з ними наступали на українську землю.

Тим часом у Києві відбулося більшовицьке повстання, і січові стрільці дістали наказ негайно повернутися у Київ.

Повстання почалося з того, що Київська рада робітничих депутатів зажадала усунення Центральної Ради та передачі всієї влади більшовикам.

Центральна Рада оголосила воєнний стан у Києві. В цей час можна було розраховувати лише на січових стрільців.

29 січня 1918 р. командир Січового стрілецтва видав наказ виступити у бій проти більшовицьких повстанців. Цей наказ прийняли січові стрільці з захопленням, оперативний план розбиття більшовиків виготовив Андрій Мельник, він і керував цією акцією.

Почалися криваві бої.

Київ не повинен упасти, саме в цей час велися переговори у Бересті з Центральними державами. Більшовики прагнули того, щоб не допустити цих переговорів.

4 лютого 1919 р. відбулася капітуляція більшовиків. Січовим стрільцям вдалося врятувати українську самостійність та український уряд.

Та тільки недовго була вільною столиця. В той самий день під мури столиці підходять війська Муравйова та починають обстріл з важких гармат.

Уряд мусить уступати і Січові стрільці дістають наказ про відступ Центральної Ради до Житомира. 8 лютого більшовики захопили Київ.

Сумна була дорога відступу, але 9 лютого 1918 р. було отримано телефонограму, про підписання Берестейського миру, в якому існування Української Держави було признане іншими державами, вперше за сотні літ.

Знову в Січове стрілецтво повернувся бадьорий настрій.

Після підписання Берестейського миру на короткий час стало спокійніше. Втомлені після боїв Січові стрільці, які мали прихильність Уряду, тепер могли поповнити свої ряди і провести вишкіл добровольців, які стали масово переходити в їх військо [2, с. 18].

Реорганізацію Січового Стрілецтва проводив Штаб корпусу Січових Стрільців, якого провід після різних змін уклався так: Командир – полковник Євген Коновалець, начальник штабу – старшина Генерального штабу – полковник Марко Безручко (один із найвидатніших із усієї Армії УНР керівників боями, що прийшов до стрілецтва в квітні 1919 р., на зміну попередньому начальникові штабу корпусу Січових Стрільців, старшині Генерального штабу полковникові Сулковському).

Рис.1. Симон Петлюра в Старокостянтинові

Нове Січове Стрілецьтво, що починало створюватися в Проскуріві, дуже значно відрізнялося від того одностайного стрілецьтва, що було в Білій Церкві чи в Києві перед Гетьманщиною.

Найбільше регулярним, дисциплінованим і боєздатним був 1-й піший полк Січових Стрільців спершу під командуванням Івана Рогульського, пізніше під проводом молоденького, надзвичайно здібного старшини, колишнього підхорунжого УСС, а тепер сотника Івана Андруха, що в серпні 1921 р. був розстріляний більшовиками в Києві.

Гордістю оновленого Січового Стрілецьтва була артилерія, що остаточно впорядкувалася в Проскуріві.

Командування Корпусу Січових Стрільців завжди звертало пильну увагу на самостійну організацію поповнення. У цьому напрямку зроблено декілька спроб.

У березні 1919 р. засновано в Кременці, що на Волині, «Кіш Січових Стрільців» [1, с. 230].

У травні 1919 р. більшовики здобули несподіваним наскоком Кременець, перестрілявши там багато стрільців коша, вирізали обслугу й хворих у стрілецькому шпиталі.

Згодом засновано новий Кіш Січових Стрільців у Старокостянтинові в казармах колишнього Симферопольського полку російської царської армії. Сталось це в серпні 1919 р. після переходу Української Галицької Армії через ріку Збруч.

Уже з першого дня створення 1-го куреня Січових Стрільців, тобто 19-го січня 1918 р., до Коша Січових Стрільців прибували передусім поранені, вояки, які повернулись з лікування та українці, що втекли з більшовицької армії та перейшли на службу до армії УНР.

Комендантом Коша був назначений полковник Іван Чмола, його заступник був сотник Осип Думін. Ад'ютантом коменданта Коша був назначений поручик Володимир Білоус, що разом з сотником Романом Харамбурою та з сотником Миколою Королуком почали вишкіл новобранців.

На невеликій території мобілізовано понад три тисячі новобранців, з яких утворили два курені

піхоти, і після інтенсивного вишколу доповнено ними обидві дивізії й інші частини групи.

Зваживши на тодішнє дуже тяжке положення, безнадійні настрої та брак одягу, взуття, зброї, ліків й інших припасів, – був це великий успіх наполегливої праці й енергійних зусиль Січових Стрільців, щоб стримати боєздатність Групи СС в той критичний період нашої боротьби.

В казармах Коша Січових Стрільців працював і військовий польовий суд, начальником якого був сотник Іван Цяпка.

Було організовано й робітничі майстерні. Ремісничими майстернями керував головний сотник-інженер Гринів.

Багато сил і праці в справі виховання новобранців у Коші вклав о. Григорій Ковч, родом з Тернопільщини.

У Старокостянтинові перебував і батько полковника Євгена Коновальця – Михайло. В роботі Команди Коша в Старокостянтинові допоміг також полковник Андрій Мельник, який в той час перебував там.

Найкращий день пережили новобранці восени 1919 р., коли Кіш відвідав Головний Отаман Симон Петлюра з міністром Безпалком і зі своїм штабом (рис. 1)

Про цю урочисту подію, що була останнім відраднішим моментом в праці та боротьбі Січового Стрілецьтва, очевидець, старшина СС, писав так:

«Початок жовтня 1919 р. В стрілецьких казармах в Старокостянтинові немов в улюю. За кілька днів має приїхати до нас Головний Отаман на святочне запряження двох тисячів новобранців. Сотні вправляють від ранку до вечора. Треба показатись перед верховодом Української Армії.

В означений день прибув Головний Отаман зі своїм почотом. Присяга й дефілада стрілецьких куренів пройшла справно. Лице Петлюри сяло від вдовolenня.

Після паради обід в старшинській харчівні. І знову Головний Отаман серед Стрілецької братії. Настрій святочний, але відчувається, що його зверхніх форм не пружить колишня бадьорість. В Коші, правда, праця кипить та з фронту повзуть до нас вістки чорні, як крила гайворонія. Гине наша сила від лютих пошестей, від перемоги ворогів, що сунуть із всіх сторін.

Посеред обіду встає Головний Отаман, говорить промову. З запертим віддихом слухає старшинство його слів.

– Видержати! Видержати треба нам за всяку ціну. Я ні на хвилину не сумніваюсь, що наша свята справа побідить. Ми упораємося з червоними і білими москвинами, ворогами-сусідами, які зі всіх боків натискають на нас. Тоді стане тільки один український лан!

Не передбачував Головний Отаман, що це буде його лебедина пісня серед Січового Стрілецьтва, що

не суджено йому буде сповнити свої завітні мрії...» [1, с. 219].

Деякі Січовики бачили тоді Головного Отамана перший раз у житті та були задоволені тим, що Симон Петлюра після обіду відвідав хворих і поранених Січових Стрільців у шпиталі та квартирах, після чого разом із новобранцями, та січовиками, які видужали, співав думу про Нечая і Січово-Стрільцькі пісні.

Одним із найкращих починів Коша Січових Стрільців була організація культурно-освітньої роботи серед новобранців. Пресова Квартира Січових Стрільців видавала навіть окрему газету для фронтових стрілецьких частин та місцевого населення, «Стрільцьку Думку».

До Пресової Квартири належали: головний редактор «Стрільцької Думки» Степан Рудик, Олесь Бабій, Микола Опока (розстріляний більшовиками разом з Андрухом 1921 р. в Києві), Омелян Кучерішка, Олекса Грех і дуже добрий журналіст, один із найактивніших її працівників, старшина при Штабі Корпусу Січових Стрільців, Ярослав Чиж. До «Стрільцької Думки» дописували стрільці-рядовики й старшини фронтових частин. Серед безупинних боїв і матеріальної нужди тогочасних стрілецьких фронтових частин, в яких стрільці боролися в прямому значенні у цього слова босі, обдерті, без плащів, «Стрільцька Думка» (рис. 2) здобувала загальні симпатії стрілецьких бойовиків, підбадьорювала їх, поривала та надавала нові сили в душі виснаженого боями й походами, нуждою й холодом Січового Стрільця.

Санітарне діло Корпусу Січових Стрільців було дуже слабке – не з вини лікарів, які працювали за весь час існування Січового Стрільцтва з величезною самопопеченням, а через брак ліків і шпитального майна.

Заснування постійних шпиталів було дуже важким через брак певної операційної бази Січового Стрільцтва. У вересні 1919 р. в Старокостянтинові, коли серед стрільцтва почав лютувати тиф, створено новий шпиталь (рис. 3). У цьому шпиталі залишили Січові Стрільці в грудні 1919 р., коли розходилися, знеможені борнею, коло тисячі своїх рядовиків і старшин, хворих на тиф. У Січовім Стрільцтві, як зрештою в тогочасній Галицькій і Наддніпрянській Арміях, лікарі працювали з самопопеченням, гідною найкращої згадки. Д-р Іван Рихло (перехворів тифом), д-р Іван Марич (перехворів тифом), д-р Дорошкевич (помер від тифу), д-р Барабаш (зарубаний більшовиками) і лікарські помічники, які самостійно працювали, між ними Христина Скачківська-Сушкова, завідувач шпиталем у Старокостянтинові (два рази ранена, перехворіла тифом) – ось імена людей, які в той час гідно виконували свої важкі обов'язки.

Багато помилок було в Січовому Стрільцтві, але велика заслуга його була в тому, що скрізь, куди Сі-

Рис. 2. Часопис Січових Стрільців «Стрільцька думка»

Рис. 3. Шпиталь у Старокостянтинові

чове Стрільцтво приходило, закріплювало публічну безпеку. Польова жандармерія Корпусу Січових Стрільців під командуванням Миколи Шараневича, складена з доброго й чесного елемента, карала смертю кожного переловленого грабіжника чи злочинця. Слідчим суддею Корпусного Суду був д-р Цяпка. Тому в запіллі Корпусу Січових Стрільців завжди був майже повний лад і спокій. Рішучість Січових Стрільців у подавленні злочинності змушувала бандитські елементи поміж місцевим населенням припинити й терпеливо чекати на зміну обставин.

Не дивно, що, там, де пройшли Січові Стрільці, вони скрізь лишали за собою друзів без різниці національностей та класу.

На таке ставлення населення до Січових Стрільців немало вплинув перелом у його поглядах на більшовиків. Швидко після того, як московські більшовики, зайнявши більшу частину України, виявили свої справжні наміри – нещадну експлуатацію українських багатств, скрізь по всій Україні уже в половині березня 1919 р. почалися селянські повстання проти більшовиків. Тому найбільшу прихильність і допомогу зустрічали Січові Стрільці там, де довше побували більшовики.

Цей перелом настроїв не лише українських мас, але й частин більшовицького війська виявлявся тим,

що вже у кінці березня і в квітні з більшовицьких рядів переходили до Січових Стрільців цілими групами давні українські селянські повстанці проти Директорії і, вліті в ряди стрілецтва, як Миргородський курінь 5-го радянського полку, вони сміливо билися проти своїх недавніх більшовицьких друзів.

Перелому в настроях українських мас на краще вже не вдалося використати Українській Народній Республіці.

Січові стрільці перестали існувати як дійсна військова частина, та не перестали жити, не загинули, вони створили легенду, яка виховує в нас почуття патріотизму.

Джерела та література:

1. Кучабський В. Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1969 рр. – Чикаго, 1969.
2. Січові стрільці. Військо Соборної України. – Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1942.
3. Давний Р. Про Січових стрільців. – Відень, 1921.
4. Олексін Ж. Б. Пісня про червону калину. 1914–1974. Історія УСС-ів для молоді. – Нью-Йорк: В-во «Червона калина», 1974.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен: В-во «Прометей», 1951.

Олександр Булига

ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ (1917-1922 рр.)

Життя Почаївської лаври початку ХХ ст. було пов'язане з революційними подіями, що відбувались в Російській імперії, воєнним лихоліттям та повоєнною добою. Саме тоді Україна виборювала власну державність, яка була представлена Центральною Радою, Гетьманською державою Павла Скоропадського та Директорією. Незважаючи на більш як віковий вплив на монастир великодержавної імперської ідеології, короткочасна доба Української революції 1917–1921 рр. сприяла тому, що почаївські ченці визнали українців учасниками державотворення з власною багатовіковою історією. Про це свідчать тогочасні документальні джерела, аналіз яких представлено у цій статті.

Документи, що вийшли з Почаївського монастиря, в переважній більшості, зберігаються у фонді 258 «Почаївська лавра» Державного архіву Тернопільської області. Посеред інших, вони містять і матеріали про життя Свято-Успенської обителі в період революційного та постреволуційного поступу першої чверті ХХ ст. Важливими в контексті українського державотворення дослідники вважають ті з них, що пов'язані з вирішенням земельного питання. Це – Тимчасовий земельний закон Центральної Ради, протокол

Кременецького повітового земельного комітету та резолюція Кременецького селянського з'їзду, а також листування Духовного Собору з Директорією Української Народної Республіки з приводу збереження за Лаврою її майна, у тому числі монастирських землеволодінь [1, с. 119]. Документи, що мають відношення до тогочасних національних перетворень стосуються і діяльності місцевого навчального закладу та співпраці з ним Почаївської обителі. Саме корпус цих джерел дає можливість осмислити зміни національного змісту, що відбувались у монастирському житті в час Української революції 1917–1921 рр. та подальший період.

Налагодження чернечого життя Свято-Успенської лаври, яке вперше за історію монастиря було перервано на дев'ять місяців (1915–1916), у зв'язку з виселення ченців австрійськими вояками, проходило з великим проблемами, пов'язаними, насамперед, з руйнацією господарського комплексу обителі. Після падіння самодержавного устрою Російської імперії, до складного становища Преславної Гори Почаївської додалися й труднощі у стосунках з представниками державної влади на території Волині, у зв'язку з досить частою її зміною. Лавра поступово та обережно входила до

нової геополітичної реальності, у якій державне управління на теренах розташування обителі вже представляли українці, супроти яких окремі представники Почаївського монастиря раніше активно виступали, існування яких вони заперечували.

Сучасний дослідник В. Ульяновський вважає, що у «період правління Українською Центральною Радою та Гетьманатом Скоропадського Почаївська лавра пережила доволі спокійно» [11, с. 72]. Непорозумінням з новою владою він називає подію 13 червня 1917 р., коли було реквізовано друкарню монастиря. Посередництвом губерніального комісара А. В'язлова її керівник архимандрит Віталій (Максименко) звертався до міністра внутрішніх справ Центральної Ради з проханням повернути друкарню для видання Євангелій і церковних книжок українською мовою. 10 січня 1918 р. він, зокрема, наголошував: «Почаївська Лавра, яка впродовж 300 років служила українському православному народу і вже має в минулому досвід видання церковних книг українською мовою, вважає своїм обов'язком і в сучасний момент потрудитись для задоволення назрілих народних потреб» [11, с. 72]. Архимандрит Віталій слушно зазначав про три століття служіння монастирем «українському православному народу», не поділяючи, як це він робив раніше, його діяльність на православний та уніатський періоди. Також він не уточняв, що попередній «досвід видання церковних книг українською мовою» належав саме уніатам.

Департамент ісповідань, реагуючи на прохання Почаївської лаври, за згодою міністра внутрішніх справ, звернувся до комісара Волині з вимогою віддати Свято-Успенській обителі друкарню. У ній зазначалося, що в монастирі повинні друкуватися «виключно священні та богослужбні книжки українською мовою». Після того, як 5 квітня 1918 р., голова Департаменту ісповідань М. Безсонов повторив цю вимогу друкарня була повернена Лаврі [11, с. 72].

Друкарське братство, що працювало у монастирі з 1909 р., позбувшись у 1914 р. політичного спрямування своєї діяльності, і надалі намагалось діяти при значному фінансуванні власних потреб з боку Лаври [2]. Про це свідчить доповідь Духовного Собору Волинському архієпископу Євлогію від 1 квітня 1918 р., у якій, зокрема, зазначається: «Лавра не знаходить можливим допомогти Братству, тим більше, що о. Віталій має забезпечення для Братства – 40000 капіталу в Почаєво-Волинському Народному Кредиті, що видно з його рапорту від 15 вересня 1917 року. Капіталів, які має Лавра, не вистачає навіть на невідкладний ремонт, до якого Лавра повинна приступити, після закінчення війни» [5, арк. 33].

В період боротьби за владу в Україні, окрім реквізованої друкарні монастир позбувся і частини іншого належного йому майна. Про це свідчать спогади одного з монастирських насельників, який наголошував на стабілізації політичної ситуації на Волині

в добу Гетьманату Скоропадського. «Наступила видимість миру, – згадував сучасник тих подій, член Духовного Собору А. Дамаскин (Малюта), – чим скористалось Лаврське Управління і повернуло все майно в стіни Лаври». «Крах гетьманства, – продовжує тогочасний чернець Почаївської обителі, – крах і німецьких держав, війська яких при гетьмані охороняли порядок, очистили дорогу хаосу і жаху. Перегорнулася нова сторінка історії і кривавий вихор уже не з заходу, а зі сходу, насувався на Волинь і Лавру. Останнє було гірше першого: комітети, влада народу і свободи, свободи...» [3, с. 717].

В той час боротьбу з більшовиками на Волині активно проводили військові підрозділи Директорії. Влада тоді досить часто переходила від одних до інших. «То з'являються жовто-сині знамена українців, – згадує А. Дамаскин, – то раптом, серед ночі перестрілка, а зранку вже червоні кашкети яких-небудь загонів «Таращанського» чи «Богунського» «полків», – це вже більшовики...» [3, с. 718].

На початку грудня 1918 р. «Комендант Українського Республіканського отряду м. Почаїва» звертався до намісника Лаври архимандрита Паісія з наступною вимогою: «Згідно розпорядження Директорії Української Народної Республіки від 24 листопада за ч. 826 наказую надалі не поминати на службі Божій ворога Народнього Павла Скоропадського і його правителів-поміщиків, а лише тільки Українську Народню Республіку і його народне військо. Наказ цей вводиться з 9 годин ранку цього 9 грудня. За невиконання сього будете відповідати перед судом Української Автокефальної церкви і Кирило-Мефодієвського братства» [6, арк. 1]. Резолюція членів Духовного Собору на чолі з намісником Почаївської лаври Паісієм була такою: «В Духовному Соборі постановлено: взяти до відома і долучити до справи» [6, арк. 1 зв.].

Наступне «розпорядження-телеграма з Хвастова № 2139 від 22 грудня 1918 року» «члена Директорії керуючого Міністерством ісповідань Т. М. Андрієвського», «всім губерніальним консисторіям», розписана для відповіді члену Духовного Собору ризничному ієромонаху Мортирію, про те «щоб негайно по всім церквах обітовлено урочистий Господу Богу молебень проголошенням многоліття богоспасаємій Української Народної Республіки правительству і Директорії». Це розпорядження містило уточнення наступної дії для духовенства: «Перед молебнем скажете слово про скасування Гетьмана і його влади, відновлення Української Народної Республіки і призначення сій радостної події для всього Народу». Ієромонах Мортирій залишив запис про виконання першої частини розпорядження-телеграми: «Молебень з проголошенням многоліття відслужений у неділю в Печерній церкві...» [6, арк. 2–2 зв.].

Волинська Духовна Консисторія також повідомляла наміснику Почаївської лаври архимандриту

Паісію, «щоб на богослужіннях припинити згадування Гетьмана. Надалі, до розпорядження Єпархіальної Влади відновити попередню форму згадування: «Богобережену країну нашу, уряд і воїнство її». На що архимандрит Паісій повідомляв, що 22 грудня 1918 р. цей циркуляр розісланий до жіночих монастирів Волині [6, арк. 3].

Саме в добу Директорії Почаївська лавра намагалась повернути належні їй землі (1426 десятин), які згідно з новим земельним законодавством, прийнятим Директорією 8 січня 1919 р., перейшли в користування селян. У зв'язку з цим Лавра робила неодноразові звернення до уряду Директорії та міністра земельних справ. Увага зверталась на те, що Почаївський монастир «має державне значення, а також і культурно-просвітницьке (має свої школи)... Лавра ласкаво прохає пана міністра Земельних справ:

1. Залишити за Лаврою і видати охоронне свідоцтво на фруктові садки Лаври.
2. Зробити розпорядження залишити за Лаврою її огороди.
3. Розпочати своїми власними силами обробиток для свого користування 40 дес. Землі.
4. Окрім кількості землі зазначеної в 3 п. розрішити перепахати 25 десятин поля засіяного працею братії Л. житом в осени 1918 р. [7, арк. 1–1 зв.].

У черговому зверненні «До Директорії Української Народної Республіки» вказувалось: «За як Почаївська Лавра яко бувшій власник де-якої площі полів і лісів, котрі тепер перейшли в користування селянства, прохає Високу Директорію вчинити милість для зруйнованої війною Лаври і зробити розпорядження, щоб з бувших полів власності Лаври тимчасово виділити, до майбутнього розділу земель по кількості братії Лаври душ, хоч дві десятини на кожного. В ці часи всіх в Лаврі монахів 96 чоловік. Лавра тепер виконує всі обов'язки, які торкаюця до неї від органів народної влади і взагалі йде на зустріч питанню теперішнього менту. Самі монахи суть селяни, які перше, а особливо в теперешні тяжкі роки, обробляють землю сами. Як насліддя війни, після відступу з фронту деморалізованої Російської армії, більшість лаврських будинків до цієї пори стоїт пустою, потрібен негайний капітальний ремонт...» [7, арк. 3].

Земельне питання Почаївська лавра намагалась вирішити і на місцевому рівні, звертаючись до Почаївського Волосного земельного відділу з проханням залишити за нею її сади – «не позбавляти її останнього засобу до життя» [7, арк. 10].

Після повалення більшовиками української влади Директорії, вони провадили військові дії на Волині з підрозділами польської армії. «Війна була в повному розпалі. Кругом Лаври велись бої. Чим закінчиться – ніхто не відав. Всі молились Богу, – згадував обраний саме у цей час намісником Лаври

архимандрит Дамаскин, – а з нами й населення, щоб помагати польській зброї». Він вказує, що в ніч на 8 вересня 1919 р. «...втекли останні більшовицькі солдати зі сторони Галичини, в напрямку на Ямпіль–Шепетівку» [3, с. 718].

Незважаючи на складну ситуацію на Волині, Лавра і надалі намагалась зберігати за обителлю її територію та майно. Свідченням цьому є, зокрема, реєстрація 1920 р. у відповідних владних органах почаївського млина, що належав Духовному Собору [4].

Прикладом нових, за своїм змістом, відносин Свято-Успенського монастиря з світськими структурами у добу Української революції 1917–1921 рр. стала співпраця з місцевим освітнім осередком. Постанова навчального закладу в Почаєві, як продовжувача подібного, що працював за царської доби, було зумовлене новаціями суспільного життя. Зміни відбувались у зв'язку з завершенням епохи російського самодержавства.

З 1918 р. Духовний Собор розпочав проводити перемовини з Педагогічною радою Почаївського вищого початкового училища, яке надалі мало назву Почаївської вищої початкової школи, про роботу цього новоствореного навчального закладу на території Лаври. У той час, він підпорядковувався вищому органу управління школами Галичини – «Львівській Окружній Краєвій Шкільній Раді». Школа ідеологічно ґрунтувалась на усвідомленні учнів, їхньої приналежності до українського народу. Вона, як вказувало керівництво Педагогічної Ради, «...відкрита під прапором Кременецької «Просвіти» [8, арк. 21 зв.].

Почаївська вища початкова школа, діючи у перехідний період змін державної влади позиціонувала себе, як самостійна інституція, що не бажала виконувати вказівки Духовного Собору. «Такі директиви може давати школі, тільки та влада, яка відатиме школами», – підкреслювало керівництво Педагогічної Ради [8, арк. 20 зв.]. Своім основним пріоритетом Почаївська школа вважала поєднання національних та релігійних напрямків виховання. Наголошуючи на українському чиннику навчання, у школі робився наголос на православному її спрямуванні. Зокрема, вказувалось: «Головне завдання школи – національне виховання дітей, чому не перечить і теперішня польська влада, а в школі хоч і є де-яка кількість учнів нехристиян, то все ж таки школі надається не тіко християнський дух, но навіть православно-християнський» [8, арк. 20 зв.].

Згідно проекту контракту, запропонованого Духовним Собором та погодженого Архієпископом Волинським та Житомирським Євлогієм, Педагогічній раді Почаївського вищого початкового училища повинен був передаватись в оренду лаврський будинок. Термін контракту складав три роки з 1 вересня 1918 р. по 1 вересня 1921 р. [8, арк. 16]. Базою новоствореного навчального закладу мала

бути колишня «второкласная школа», що розміщувалась в двохповерховому цегляному приміщенні. В проекті контракту, у десяти пунктах, були обумовлені проблеми співвідношення світських аспектів функціонування Почаївського вищого початкового училища та життя Лаври, а також технічні питання діяльності цього навчального закладу та утримання даної споруди [8, арк. 16–16 зв.]

Проект цього контракту не став повноцінним документом, про що свідчить лист керівництва Почаївської вищої початкової школи, зареєстрований у канцелярії Духовного Собору 15 листопада 1920 р. У ньому, зокрема, вказується, що новостворений у Почаєві навчальний заклад розпочав свою роботу після того, як «...шкільне помешкання відремонтовано Радою разом з двома громадами в 1918 році». За проведений ремонт школа отримала «...право, згідно словесного договору з Духовним собором Лаври, користуватись цим помешканням даремно три роки, себ-то: з 1-го вересня 1918 року по 1-е вересня 1921 року» [8, арк. 21].

Керівництво Почаївської вищої початкової школи вважало, що тогочасне життя Почаївської лаври проходило ще у руслі самодержавної системи. Це стосувалось запропонованої у контракті участі учнів у роботі лаврського хору. У листі наголошувалось, що «...тепер не старі часи «самодержавія», а час демократичної влади, й Педагогічна Рада не має морального права примусити учнів ходити даремно на приватну роботу» [8, арк. 21]. Останній пункт, щодо розірвання контракту, Педагогічна Рада вважала також антинародним, наголошуючи, що він за своєю суттю ще гірший, аніж у царський період. «Про 16 п., – вказувалось у листі, – можна сказати, що й в старі часи «самодержавія» ніколи не об'язували таких інституцій, як школа маючи досить майна, в семіденний термін вибратися з помешкання хоч би й на вулицю» [8, арк. 21].

В майбутньому школа та Почаївська обитель знаходили порозуміння у спірних питаннях. Про це, зокрема, свідчить ухвала Педагогічної Ради, від 25 грудня 1920 р. «...відпустити учнів-співаків для лаврського хору й із Вищої поч. Школи на таких умовах, які захищають інтереси школи й в той же час не перешкоджають організації лаврського хору» [8, арк. 30].

Після остаточного входження Волині, згідно Ризького договору від 18 березня 1921 р., до складу Польської держави, Свято-Успенська лавра продовжувала співпрацювати з Почаївською вищою початковою школою та іншими українськими патріотичними організаціями, у тому числі, й на ниві національного виховання. Про це свідчить спільне святкування річниці з дня народження Тараса Шевченка у березні 1922 р., коли монастир позитивно відгукнувся на звернення Комітету по улаштуванню Шевченківського свята у місті Почаєві, погодившись надіслати до його складу представника

Лаври, ієромонаха Смарагда [9, арк. 40]. Учасниками Комітету разом «з представниками всіх культурно-освітніх і громадських організацій» Почаєва та місцевою чернецою обителю, як належить справжнім українцям достойно відзначили 108-му річницю з дня народження Великого Кобзаря [9, арк. 42]. Так, напевно, вперше в Почаєві, за участю представника Лаври, було відзначено постать Тараса Шевченка, який у жовтні 1846 р. перебував тут та створив живописні роботи з видами Свято-Успенської обителі.

24 березня 1922 р. Волинська Духовна Консисторія надала дозволу тодішньому наміснику Свято-Успенської обителі архимандриту Дамаскину та ієромонаху Смарагду «законоучительствувати в Почаївській 7-клясовій українській школі» з видачею відповідних посвідчень [9, арк. 54]. Це свідчило про те, що монастир продовжував давні традиції власної причетності до освітніх процесів та перебуваючи на території Польської держави підтримував їх українську складову закладену у роки Української революції 1917–1921 рр.

Почаївська лавра й надалі, для мешканців містечка у якому вона знаходилась, була осередком шкільництва до якого вони звертались для вирішення проблем навчання. На це вказує звернення до Духовного Собору від 8 квітня 1922 р. тридцяти жителів Почаєва та околиць. Вони через Ново-Почаївський Кооператив прохали відкрити в їхньому містечку «з початку нового шкільного року мішаної української гімназії, де б могли продовжувати науку й ті бідні – які не мають змоги жити й вчитися на стороні» [9, арк. 56]. Так Свято-Успенський монастир залишався для жителів краю тим місцем, де вони мали змогу отримувати християнську та початкову освіту національного спрямування.

Вкорінення української ідеї на Волині стало наслідком Національної революції 1917–1921 рр. Після входження цієї території до складу Другої Речі Посполитої (1921) наблизило Почаївську лавру до місцевої української громади, яка перебуваючи знову в бездержавному стані намагалась впливати на Свято-Успенську обитель шляхом проведення спільних з нею культурно-просвітницьких заходів та надання пропозицій щодо демократичності освітнього процесу та національного виховання. Як і у попередні періоди своєї існування, одним з своїх суспільних пріоритетів монастир вважав освітню роботу, яку йому, у той час, допомагала реалізовувати, в площині польської державності, але української ідейності місцева православна громада, інтереси якої співпадали з напрямком діяльності Свято-Успенської лаври.

Нова геополітична ситуація в результаті якої Волинь опинилась у складі Польщі, зменшила роль Православної церкви у тогочасному суспільстві. Це спричинило до проведення в Почаївській обителі, у жовтні 1921 р., Волинського єпархіального Зібрання представників духовенства та мирян. Як

наголошує сучасний дослідник А. Кукурудза: «За умов послаблення православної церковної мережі на Волині як від попередніх бойових дій Великої війни, так і від пізніших загарбницьких зазіхань російських більшовиків, поляків та католицького костелу, зменшення чисельності православного духовництва громадськість та біле духовенство на З'їзді 1921 р. визначили доцільним активне використання монастирів та їх населеників» [10, с. 120].

На Зібранні було прийнято резолюцію «Про українізацію Служби Божої». У ній, зокрема, зазначалось: «Жива віра вимагає й живої мови в молитвах і службі Божій, через це треба перейти од церковно-славянської мови до народної, живої мови української. Але перехід той має відбуватися поступово, в міру того, як будуть перекладатись та ухвалюватись авторитетною Церковною Владою потрібні богослужбові книги. До служби Божої на церковно-славянській мові з вимовою українською, приступити негайно». Архієпископ Діонісій (Валединський) погодив дану резолюцію, вказавши, що з його благословення вже друкується «на українській мові Літургія, Вечірня та Утріння в перекладі Проф. Огієнка» [12, арк. 7].

Саме у Почаївській лаврі, як головному центрі волинського православ'я, приймалися важливі рішення релігійно-суспільного характеру. Слід відзначити, що у той час Православна церква на Волині знаходилась у юрисдикції Московської патріархії, а територіально у складі Польської держави. Головною ж для неї була українська позиція, що відобразилось і у рішенні Зібрання щодо ведення церковного діловодства: «Всі книги паравхіяльні, а також акти стану громадського вести, видавати метрики й інші документи на рідній українській мові й протестувати проти вимог п. Воєводи вести метрики на польській мові, вважаючи це порушенням Конституції й прав Православної Церкви в Польщі» [12, арк. 5].

Перша світова війна та загибель російського самодержавного устрою привнесли зміни у лаврське

середовище. Воно визнало українців, творцем історичного процесу, до якого були причетні попередні покоління почаївських ченців, творці україномовних книг, що побачили світ у чернечій друкарні. Розпочаті контакти з українською державою засвідчили про визнання Лаврою її як легітимного представника влади. Недовготривалий уривчастий період утвердження української державності на теренах Волині у 1917–1919 рр., незважаючи на неоднозначне ставлення населеників Почаївської лаври до українського питання, наблизив їх до розуміння суспільних змін, що відбувались у той час. Сприйняття почаївськими ченцями існування українців, як самостійного народу, після багаторічних років заперечення, найяскравіше проявилось у відносинах монастиря та місцевої школи. Це засвідчило, що національне коріння прадавнього населення Волині отримало зростання на ґрунті, що був засіяним усім перебігом історичних перетворень. Закладенні у добу українського відродження взаємовідносини між Свято-Успенською лаврою та Почаївською вищою початковою школою мали продовження і в майбутньому. Саме у цей час монастир передав функції освітнього осередку, які він виконував ще з другої половини XVIII ст., світському навчальному закладу, з яким плідно співпрацював.

Український чинник діяльності Свято-Успенської Почаївської обителі, всупереч протидії його існуванню та впливу, закономірно виявляв себе у всі періоди життя монастиря. У роки революційних змін початку ХХ ст. він призвів до усвідомлення Лаврою існування нової державно-політичної реальності та власної присутності в українському просторі, що формувався паралельно з поступом Свято-Успенської обителі. Розвинути здобути не вдалось повною мірою у зв'язку з поразкою Національної революції 1917–1921 рр. Проте історичні уроки є доброю школою для сучасної України – релігійної та політичної.

Джерела та література:

1. Бойцун Л. Духовний Собор Почаївської Лаври // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 115–119.
2. Булига О. Друкарське братство Почаївської лаври як осередок чорносотенного руху на Волині // Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: зб. матер. ІХ міжнар. конф. – Львів: ЛПБА УПЦ КП, 2016. – С. 123–147.
3. Дамаскин А. Почаево-Успенская Лавра // Воскресное чтение. – 1930. – № 46. – С. 716–718.
4. Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1123. – 44 арк. Справа про реєстрацію млина в Почаєві, що належить Духовному Собору.
5. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф. 258, оп. 3, спр. 193. – 61 арк. Донесення, листи, розпорядження, рапорти та ін. документи.
6. ДАТО, ф. 258, оп. 3, с.пр. 238. – 3 арк. Розпорядження органів уряду Директорії про згадування в Богослужіннях Українську Народну Республіку.
7. ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 259. – 10 арк. Звернення до Української Директорії з проханням залишити недоторканим майно Лаври.
8. ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 244. – 57 арк. Справа про відкриття при Лаврі церковно-приходської школи.
9. ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 306. – 103 арк. Пасхальне послання Варшавського митрополита Георгія, листування з Волинською Духовною консисторією про

- духовні школи і заяви емігрантів та інших осіб з проханням про прийняття їх до Лаври. Грудень 1921 – грудень 1922 рр.
10. Кукурудза А. Монастирське питання на Волинському єпархіальному з'їзді 1921 року // Наукові записки (Рівненського обласного краєзнавчого музею). Вип. Х.–Рівне, 2012.– С. 117–120.
  11. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради).– Київ, 1997.– 200 с.
  12. Центральний державний історичний архів у місті Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 3963.– 16 арк. Постанова і резолюції Волинського єпархіального з'їзду в Почаївській лаврі. Брошура. 1921–1922.

Володимир Рожко

ЄПАРХІАЛЬНИЙ З'ЇЗД ДУХОВЕНСТВА І МИРЯН У ПОЧАЄВІ 3–10 ЖОВТНЯ 1921 Р.

Документи Державного архіву Тернопільської області дають нам можливість за першоджерелами прослідкувати як сам хід Волинського єпархіального з'їзду, так і його програму, постанови, роль в його роботі чинного голови протоієрея Никанора Абрамовича (власне цей священник і був душею того важливого заходу). Як повідомлять документальні джерела на з'їзд прибуло 132 головних делегати та 29 по додатковому списку, отже разом 161 делегат від духовенства і мирян [1, арк. 20–24, 30, 34].

З повітів, які були тереном церковного адміністрування Володимирського духовного правління, на з'їзді в Почаєві мали представництво як духовенство так і миряни, добре зорганізоване і досить чисельне, від інших повітів більшість чисто випадкове, однак в переважаючій більшості делегатів були свідомі українці. Почесним головою з'їзду обрано єпископа Діонісія, а за чинного голову – протоієрея Никанора Абрамовича. Заступниками голови були прот. Олександр Громадський і архимандрит Дамискин. Секретарі – прот. Петро Табінський і Михайло Кибалюк (брат Неофіта, який на той час був учителем Почаївської вищепечаткової школи). Засідання відбувалися в залі архієрейського корпусу, на них розглядалися питання ідеологічного, церковно-організаційного порядку.

Стояли питання для обговорення:

1. Обрання для Волині правлячого єпископа (обрано єпископа Діонісія Велединського).
2. Окреслення меж Волинської єпархії.
3. Організація парафій та відновлення діяльності монастирів.
4. Заложення парафіяльних рад у парафіях та організація духовних соборів у монастирях.
5. Відкриття нової єпископської кафедри в Луцьку.
6. Місійна праця.
7. Правний стан духовенства та його матеріальне забезпечення.
8. Українізація церковних відправ, проповідей, шкільних викладів, церковного листування та метрикації.

Почаївська Лавра. Фото 30-ті роки ХХ ст.

9. Видання єпархіального часопису українською мовою (внаслідок ухвали про це вже з 1 січня 1922 року почав виходити у Крем'янці українською мовою часопис «Православна Волинь»). У всіх цих питаннях винесено постанови, автором яких був о. Никанор і його одностайні, історично цінні для церковної науки [2, с. 25–38].

Відповідні ухвали записали одностайно, хоч деякі питання викликали жваві дискусії. Наприклад, справа українізації Богослужень, церковного життя, з доповіддю про яку виступав о. Никанор Абрамович, викликала ряд запитань, серед них: як це виглядає, як провести в життя?

Було доречно доповідачеві о. Никанору наступного дня в Свято-Успенському соборі Почаївської Лаври провести практично і відправити показову службу Божу рідною мовою. Зорганізовано на скору руку український хор під керівництвом о. Миколи Квасницького, колишнього вчителя Мілецького духовного училища в Мацієві, рідного брата матушки Анни Квасницької-Абрамович, дружини о. Никанора. Через відсутність українського тексту Літургії довелося о. Никанору в сослужінні його диякона Івана Залуського [3, арк. 152–153] відправляти з Службника у слов'янській мові, «на ходу» перекладати на рідну без будь-яких труднощів, бо ті тексти в рідній мові були давно виношені в душі душпастиря-патріота.

Собор заповнили учасники з'їзду, ченці Лаври, вірні з навколишніх сіл, які масово прибули на службу Божу в рідній мові. Її організатори і учасники зробили все для того, щоб служба пройшла урочисто, від враження присутніх залежала ухвала про українські Богослужіння, яку мали прийняти учасники Єпархіального з'їзду.

Отець Никанор Абрамович через свої переконання ніколи не поминав московського патріарха, не зробив і цього разу, пом'янув присутнього єпископа Діонісія.

Акт не поминання патріарха-москаля викликав у ченців-москалів і малоросів гвалт, які розмахували руками й вигукували, що церкву обезголовили. Ніякі умовляння і заспокоєння не допомагали. Але із-закутку вийшов старець-схимник, схопив жбан свяченої води та кропило, почав виганяти роз'юшених московських ченців з храму, вигукуючи: «Бес вошел в тебя, брат, уходи!», і вигнав з них не лише диявола, а й їх самих, щоб не заважали проводити літургію.

На вечірньому засіданні учасників Єпархіального з'їзду в Почаєві того дня після літургії від монашества виступав архімандрит Дамаскин, зачитав з книги Правил Правило 13 Двохкратного Царгородського Собору, вніс протест проти кириярха й священноархімандрита. Присутні ченці-москалі вчинили знову галас, бажаючи зірвати засідання, тоді єпископ Діонісій доручив о. Никанору Абрамовичу дати відповідь на закинені звинувачення. Священик дав чітку відповідь, що практика Константинопольської церкви, якої канонічним правилом користувався архімандрит Дамаскин, наказувала поминати патріарха лише єпископам церкви, а священики за правилами поминають свого правлячого єпископа. Чому присутні тут ченці, – запитав о. Никанор Абрамович, – і на якій підставі не поминають правлячого єпископа Діонісія?! Останнє зачепило за живе владику, який протягом півгодини докоряв монахам за їх лукавство і лицемірство, тому спроба підняти галас ченцям не вдалося, а до того ж, головному бунтівнику Тихону Шарапову делегат з Ковеля Марко Луцкевич допоміг «залишити» зал, а за ним посунута вся чорносотенна згряя українофобів і ненависників, які окопалися в Почаївській Лаврі ще з часів сумнозвісних митрополита Антонія Храповицького та архімандрита Віталія Максименка.

Усі ухвали Почаївського Єпархіального з'їзду з райдушними надіями повезли по домівках делегати. З вірою, що нарешті унормується і прийме українських форм церковне життя, розпочали вони

засновувати парафіяльні ради, реставрувати, відбудовувати храми Божі, вивчали тексти Богослужб у рідній мові. Саме вийшов з друку в перекладі на українську мову текст професора Івана Огієнка, схвалений і благословлений до вжитку 8 вересня 1921 р. єпископом Діонісієм, та з любов'ю і вірою прийнятий священиками-патріотами і такими ж мирянами.

Єпархіальний з'їзд духовенства і мирян у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р., душею якого був о. Никанор Абрамович, поклав початок розмосковленню нашої церкви, українізації Богослужінь, маючи для цього схвалену учасниками з'їзду теоретичну базу.

Наступним зібранням, яке ще більше поглибило процеси розмосковлення Православної церкви, українізації Богослужінь у поверсальській Польщі був Український церковний з'їзд в Луцьку 5–6 червня 1927 р., але вища церковна влада заборонила духовенству брати участь у ньому. Хоч між цими двома з'їздами боротьба національно-свідомого духовенства і вірних церкви не припинялась, одначе великого поступу у цій важливій церковній місії не відбулось. І причини потрібно шукати не в українському духовенстві та вірних, а саме в польській окупаційній владі, яка в своїх прагненнях до польськості і католизації не гребувала жодними засобами, серед яких московська білогвардійська меншість у тогочасній Православній церкві (близько 1 відсотка за офіційною польською статистикою 1931 р., коли то в Польщі проживало 3762500 чол. православних), але яка в своїх руках тримала весь вищий церковний провід [4, арк. 5].

На Західній Волині і Поліссі, де проживало 2,5 млн. вірних, не було жодного єпископа українця, переважаюча більшість благочинних у деканатах були або москалі, або малороси. Єдиний православний єпископ українець з Холмщини Олексій Громадський очолював Гродненську єпархію на Західній Білорусії, тому чуже вище керівництво Православною церквою цілковито було вороже наставлене до процесів розмосковлення і українізації, на заперечення всіх бажань і прагнень національного відродження рідної церкви.

Єпархіальний з'їзд духовенства і мирян в Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. поклав початок українізації і розмосковленню церкви на Західній Волині, біля керма якого стояв цвіт волинської національної духовної і громадської еліти. Вони закладали тоді фундамент Другого, 1941–1944 рр., і Третього, 1989–2017 рр., відродження рідної церкви.

Джерела та література:

1. Державний архів Тернопільської області, ф. 148, оп. 1, спр. 18. Протоколи засідань делегатів Волинського єпархіального зібрання, яке відбулося 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській Лаврі. – 242 арк. – Арк. 20–24, 30, 34.
2. Православна Волинь. – Крем'янець, 1922. – Ч. 1–4. – С. 25–38.
3. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф.Р-35, оп. 11, спр. 1, арк. 152–153.
4. ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

Андрій Климчук

РІВНЕНСЬКЕ РЕАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ ПІД ЧАС ПОДІЙ 1917-1919 рр.

Друге десятиліття ХХ ст. виявилось важким в житті Рівненського реального училища. Під час Першої світової війни воно було евакуйоване до м. Ромни та функціонувало в приміщенні місцевої жіночої гімназії.

Вже на наступний день після повернення (20 жовтня 1916 р.) училища з Ромен розпочалися вступні іспити, які протривали до 26 жовтня. За списком, станом на 27 жовтня в училищі було всього 107 учнів. Безпосередньо навчання в Рівненському реальному училищі та жіночій гімназії розпочалося 1 листопада 1916 р. Спочатку обидва навчальні заклади були вимушені розташовуватися в одному приміщенні: на верхньому поверсі було училище, а на нижньому – гімназія [2, арк. 20 зв.].

Батьківський комітет при гімназії почав функціонувати з 13 грудня 1916 р., а при реальному училищі – з 15 січня 1917 р.

Комісія начальників середніх навчальних закладів розпочала свою роботу після організації навчального процесу і створення батьківських комітетів. У 1916 р. комісія складалася з директора чоловічої гімназії і директора Рівненського реального училища, який одночасно також був директором жіночої гімназії. Предметом нарад комісії були питання організації занять після революційних подій [6, арк. 28–28 зв.].

У 1917 р. для учнів підготовчого класу при переході до першого класу були відмінені випробовування. Переведення здійснювалося на основі річних оцінок [6, арк. 58].

З ініціативи Педагогічної ради і Батьківського комітету Рівненського реального училища відбулися загальні збори осіб, які були зацікавлені в справі розвитку і правильної постановки військового спорту. В числі присутніх були голова Тимчасового повітового комісаріату, капітан П. А. Ассеев, представник Повітового земства С. М. Подобед, представник міського виконавчого комітету М. П. Цвєтаєв, представник військового відомства, прапорщик Е. І. Фрізер, директор К. С. Беленький, директор чоловічої гімназії Т. О. Косоногов, інспектор народних училищ Д. А. Марченко, представник Батьківського комітету жіночої гімназії С. І. Апошанський, представник Батьківського комітету реального училища О. Т. Апошанська. Загальні збори відбулися під керівництвом К. С. Беленького. Рівненський військово-спортивний комітет було обрано у такому складі: голова – прапорщик Е. І. Фрізер, заступник – поручик Я. А. Овсянніков, члени – начальники навчальних закладів Рівного К. С. Беленький, Т. О. Косоногов, М. П. Цвєтков, Д. А. Марченко, від батьківських комітетів – Л. С. Стефанович та О. Т. Апошанська, а також П. А. Ассеев, С. М. Подобед, писар – Ф. І. Пекарський.

Для прийняття іспитів в учнів із знання допризвальної підготовки було організовано спеціальну комісію, до складу якої увійшли: Е. А. Фрізер, Я. А. Овсянніков, К. С. Беленький, О. Т. Апошанська, М. П. Цвєтков та С. М. Подобед [4, арк. 2–2 зв.].

Навесні 1917 р. іспитам з допризвальної підготовки підлягали 18 реалістів. Впродовж навчального року з ними займався поручик Я. А. Овсянніков. Програма навчання складалася із 60 уроків. На іспитах вимагалися наступні знання і вміння: гімнастика; ходьба і біг; польова гімнастика; володіння рушницею; будова трьохлінійної рушниці взірця 1891 р.; орієнтація на місцевості; служба польового караулу; розвідка [4, арк. 4, 5, 20–25].

На засіданні Педагогічної ради 22 березня 1917 р. було вирішено припинити заняття у всіх класах не пізніше 1 травня, зважаючи на особливість умов, в яких опинилося у цей час Рівне: близькість до фронту, а від цього нервовість жителів міста, яка передавалася учням і викладачам; важкі матеріальні умови, в яких перебувала більшість учнів училища [2, арк. 47–47 зв.].

Батьки учнів-поляків прагнули, щоб вони, навчаючись в реальному училищі, мали можливість вивчати польську мову. З цією метою батьки зверталися з колективним листом до повітового польського комісаріату. Вони хотіли запровадити вивчення польської мови в 1917/18 н.р. як обов'язковий предмет. Київський навчальний округ дав дозвіл на таке викладання.

Згідно із циркулярної пропозиції Комісаріату зі справ Київської шкільної округи від 26 квітня 1918 р. у навчальних закладах вводився курс українознавства. Педагогічна рада на своєму засіданні 20 вересня 1918 р. обрала викладачем українознавства Ковальського Семена Івановича [3, арк. 2–2 зв.]. У зв'язку з цим довелось переглянути розподіл уроків між вчителями [3, арк. 9 зв-10 зв.].

Департамент позашкільної освіти від 18 липня 1918 р. виступив з анкетой щодо організації шкільних екскурсій для учнів по Україні. Над цим питанням в училищі мали працювати М. І. Гаврилов та Н. В. Рибачек [3, арк. 3 зв.].

В 1918/19 н.р. в училищі було введено вивчення музики як обов'язкового предмету в позаурочний час. Перевага при цьому надавалася навчанням гри на духових інструментах [3, арк. 21–21 зв.].

З 24 грудня 1918 р. у всіх навчальних закладах було запроваджено обов'язкове використання бланків українською мовою [5, арк. 14, 15]. А 17 квітня 1919 р. вийшов припис, за яким у трьохтижневий термін потрібно було зняти з будинку реального училища російський державний герб [5, арк. 28].

Константин Беленький

Сергій Апошанський

Федір Пекарський

Представник батьківського комітету Н. М. Сухарчук пожертвував 200 крб. із особистих коштів на покращення матеріального стану вчителя підготовчого класу [5, арк. 7]. Цього ж самого року С. В. Матусевич вніс 500 крб. на навчання найбідніших учнів училища [5, арк. 26].

До 1918 р. плата за навчання в училищі складала 50 крб., у першому півріччі її було підвищено до 120 крб. у всіх класах, а з початку 1918/19 н.р. плата вже складала 200 крб. [5, арк. 21].

7 травня Міністерство освіти було евакуйоване з Рівного до Радивилова. Для зв'язку у Рівному розмістилися 2 урядовці міністерства, які мали помешкання з канцелярією в приміщенні реального училища [5, арк. 37 зв].

Політичні події, які відбувалися навесні 1919 р. у Рівному – евакуація з міста вищих урядових установ, чутки про наближення більшовиків – надто нервували як вчителів, так і учнів та їхніх батьків, особливо тих, яким доводилося приїздити до Рівного з інших місцевостей. Дорожнеча, яка зростала безмірно мало не з кожним днем, змусила деяких учнів, які утримували себе власним коштом, покинути навчання. Зростали в місті, внаслідок скупченості населення і несприятливих життєвих умов, епідемії тифу і кору. Від тифу помер учень III класу Загурський Владислав. Тому Педагогічна рада реального училища на засіданні 8 травня 1919 р. взяла на себе ініціативу скликати засідання уповноважених від всіх середніх і вищих початкових училищ міста, яке 6 вирішило питання про дострокове припинення навчання: 20 травня – закінчення уроків, 23 травня – початок вступних репетицій і іспитів, а 1 червня – кінець усіх занять. Уповноваженим від Рівненського реального училища було обрано в.о. інспектора С. І. Апошанського і представника батьківського комітету В. К. Поспеловського [3, арк. 53–53 зв]. Нарада була призначена на 11 травня, коли й було прийняте відповідне рішення [3, арк. 54]. На засіданні 8 травня також

ухвалили запровадити обов'язкові випробовування з української мови: в підготовчому класі – читання і диктант, а у всіх інших – у обсязі пройденого за рік [3, арк. 53 зв].

Виконком учнів (1919 р.): голова – М. Писаревич, заступник голови – Д. Шехет, секретар – Г. Столярець, скарбник – Р. Гринвальд, члени А. Гринвальд, К. Козлов і Б. Басков. Уповноваженими від виконкому учнів на засідання Педагогічної ради були обрані І. Писаревич, Д. Шехет, Г. Столярець [3, арк. 72 зв].

За радянської окупації за розпорядженням відділу Рівненського повітового комісаріату народної освіти Української Соціалістичної Республіки від 10 червня 1919 р. за № 133 директора училища Беленького було усунуто як від керівництва училищем, як і від шкільної справи взагалі. Із зайняттям Рівного польськими військами розпорядження радянської влади втратили свою силу. За розпорядженням Комісара цивільних установ Східних земель у Рівненському повіті від 18 серпня 1919 р. з боку польської влади не було перешкод для виконання Беленьким обов'язків директора реального училища [3, арк. 76]. Хоча згодом польська влада робила спробу його звільнення з посади. Але за проханням Педагогічної ради Біленького, за розпорядженням Шкільного інспектора, було залишено на посаді до кінця 1919/20 н.р. [3, арк. 110].

22 серпня 1919 р. заявою Рівненського повітового комісара Речі Посполитої Рівненське реальне училище було оголошене позбавленим державного фінансування, надалі училище мало працювати як приватний навчальний заклад. Розпорядженнями цього ж самого Комісара від 4 та 6 вересня 1919 р. вся нерухомість, навчально-допоміжні служби, архів і документи канцелярії були передані особливій ліквідаційній комісії при повітовому комісаріаті [6, арк. 8–8 зв; 1, арк. 7–7 зв]. Після цього Повітовий шкільний інспекторат, у віданні якого перебувала будівля і майно училища, переніс сюди із замку князів Любомирських польську гімназію, облаштував

М. Гаврилов

Н. Рибачек

тут також канцелярію і кабінети для своїх потреб. Реальному училищі в цьому приміщенні було дозволено проводити заняття зранку в підготовчому, 1-му і 2-му класах, а у вечірній час – в інших класах.

Це були не єдині проблеми і незручності. В училища не було можливості користуватися власною бібліотекою, в грудні 1919 р. польською гімназією в класних кімнатах було познімані православні ікони, хоча через кілька днів їх було дозволено повісити на свої місця. Зважаючи на це, батьки і вчителі, а також російське населення міста підготували петицію до влади, зокрема до Юзефа Пілсудського з прохан-

ням повернути майно училища і його будівлю [1, арк. 7–7 зв, 92 зв-93 зв]. Оскільки для відкриття навчального закладу була потрібна юридична особа, було вирішено, що такою буде Батьківський комітет. Всі відносини мали здійснюватися через нього [4, арк. 20 зв]. Училище почало іменуватися «Рівненське реальне училище групи батьків і викладачів» [3, арк. 78–78 зв], а в 1920 р. училищу було надано прізвище колишнього випускника – В.Г. Короленка [1, арк. 142]. Так починався останній, польський, період функціонування Рівненського реального училища.

Джерела та література:

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 215, оп. 2, од. зб. 84.– 142 арк. Петиция от представителей коренного православного населения г. Ровно и Ровенского уезда, русских учителей против полонизации учебных заведений и государственного аппарата и др. приказы Ровенского уездного Военного комисариата об учете красных командиров и др.
2. ДАРО, ф. 215, оп. 2, од. зб. 99.– 132 арк. Протоколы заседания педагогического совета училища на 1916–17 уч. г.
3. ДАРО, ф. 215, оп. 2, од. зб. 102.– 243 арк. Протоколы заседания педагогического совета училища за 1918–1919 год.
4. ДАРО, ф. 215, оп. 2, од. зб. 100.– 36 арк. Протоколы общего собрания педагогического совета и родительского комитета с участием представителей власти о создании военно-спортивного комитета.
5. ДАРО, ф. 215, оп. 2, од. зб. 4.– 95 арк. Циркуляры департамента высшей и средней школы, комисариата народного просвещения о бланках и штампелях, об оплате труда работников школы и др.
6. ДАРО, ф. 215, оп. 2, од. зб. 1.– 9 арк. Циркуляр Министерства народного просвещения о преобразовании реальных гимназий в реальные училища.

ПЕРЕБУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ, ДИРЕКТОРІЇ

Руслана Давидюк

ПОВЕРНЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО В РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ: ШЛЯХ ЧЕРЕЗ ЗДОЛБУНІВ

Внаслідок поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. тисячі її активних учасників стали політичними емігрантами. Їх доля складалася по-різному: одні продовжували боротися за українську державність за кордоном, знайшовши прихисток у країнах Європи чи за океаном, інші вирішили повернутися до Радянської України, щоб взяти участь у політиці українізації та індустріалізації, що там здійснювалася.

Складною та багатоплановою є проблема повернення української інтелігенції до УСРР. Не варто її зводити до ідеології «зміновіхвства», що виникла і набула поширення у першій половині 20-х рр. серед російської еміграції. Як відомо ця ідеологія знайшла своє відбиття у збірці «Смеха вех», що вийшла у червні 1921 р. у Празі. Основне завдання руху вбачалося у сприянні повернення російської інтелігенції на батьківщину та наданні допомоги російській/радянській владі у створенні імперської держави [5, с. 367]. Російські зміновіхвці виходили з думки, що більшовики створили велику Росію, тому підтримували нову владу. Для українців подібного зміновіхвства бути не могло. Зокрема, М. Грушевський трактував інтернаціоналізм не як засіб «відновлення єдиної і неподільної Росії», а як ідею рівноправності всіх націй, реалізація якої потребувала надання радянським республікам культурної та економічної самостійності [5, с. 368]. Частина українських політичних емігрантів сподівалася, що Радянська Україна переродиться у бік національної України. Таким чином, дії українських емігрантів, що переїхали до УСРР, більш точно характеризує термін поворотництва – рееміграція до Радянської України.

Для значної частини українців-емігрантів поштовхом до повернення в Радянську Україну, з одно-

го боку, стала ухвала Ради послів держав Антанти щодо Східної Галичини, яку в березні 1923 р. вирішили приєднати до Польщі, а з іншого боку, вже згаданий курс на українізацію, проголошений в УСРР. Політику коренізації (українізації) політичні емігранти розцінювали як зміновіхвство більшовиків, зміну їхньої національної політики, а не як власну перемену ідеологічних поглядів. Ю. Тютюнник писав: «Зараз Україна українізується і цей процес тим швидше закінчиться, чим більше в наступі прийме участь елементів, що інтереси нації ставлять над усе» [9, с. 243].

Серед реемігрантів був Михайло Грушевський, фігура непересічна та знакова. Власне, Михайло Сергійович вважав, що через нестачу українських культурних сил потрібно повертатися і працювати для блага України. Він не відмовлявся від ідеї національної Української держави, тому був не зміновіхвцем, а поворотником, реемігрантом.

Повернення М. Грушевського стало потужним дестабілізуючим фактором у житті міжвоєнної української політичної еміграції. Зрівнятися з цим може хіба перехід на радянський бік генерала Юрка Тютюнника. Сьогодні відомо, що повернення генерала було добре спланованою операцією більшовицьких спецслужб. Колишній співробітник Першого (розвідувального) управління КДБ УРСР Юрій Римаренко, писав, що виведення Тютюнника під кодовою назвою «Операція» «ввійшла в аналіз тодішніх українських спецслужб як одна із найвдалихших комбінацій... Тютюнник був вдало виведений в Україну для «інспектування» так званої Вищої Військової Ради та затриманий. Офіційно це трактувалося як зневіра Тютюнника у політичній еміграції, передусім петлюрівській, його каяття за минулі провини перед народом та інші пропагандистські

кліше... Головне ж досягнення цієї оперативної комбінації – паралізація діяльності найактивнішої частини петлюрівщини, посилення так званих зміновіхівських тенденцій, повернення в Україну більшості соратників Тютюнника» [14, с. 340–341].

У зв'язку із виїздом Ю. Тютюнника у Радянську Україну та із запланованим поворотом М. Грушевського газета «Ізвестія» вмістила статтю, у якій наголошувалося, що «Грушевський і Тютюнник є представниками новішого українського «сменовеховства», що має свої центри в Празі та Відні» [6]. На сторінках «Діла» повернення цих діячів трактувалися крізь призму негативного ставлення до С. Петлюри і внутрішньої боротьби серед його послідовників. Автори львівського часопису відзначали, що «поворот Грушевського на Україну означає утривалення ідеї «сменовеховства» серед української громадської еміграції, так само як поворот Тютюнника означає побіду «сменовеховства» між військовою українською еміграцією, що настроєна опозиційно до Петлюри. Побіда ідеї «сменовеховства» серед громадської еміграції петлюрівської «демократії» – це засадничий підсумок повороту Грушевського. Ця побіда вказує на всю глибину розкладу петлюрівщини» [16, с. 2].

Більшовики намагалися захопити авторитетних діячів повертатися до УСРР, усіяло поглиблювали суперечності між різними течіями української еміграції, її «верхами» та «низамми», особливо військовими. Для цього у таборах інтернованих вояків Армії УНР більшовицькі представники агітували за репатріацію з обіцянкою помилування та повернення громадянських прав. В умовах чергового приїзду до таборів репатріаційної комісії за участю більшовицьких представників, Симон Петлюра наказував: «Негайно зібрати командирів частин, поінформувати їх і організувати рішучу відповідь, після якої поляки не будуть уже привозити до таборів большевицьких провокаторів» [12, с. 405]. Головний отаман попереджав: «Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил, не спляються ні перед підкупом, ні перед провокаціями; надсилають до таборів листи нібито від тих, хто ще літом виїхав до більшовиків. Насправді таємно розстрілюють репатріантів. За 2–4 станції від кордону їх чекає більшовицька шибениця і чека» [4, с. 63]. С. Петлюра говорив про необхідність «остаточної компромітації большевицьких експериментів... Мусимо їхні пляни в цій справі на чисту воду виводити і за всяку ціну розбивати» [10, с. 323].

Розуміючи негативні наслідки повернення емігрантів до Радянської України, еміграційне керівництво кваліфікувало їх як зрадників, намагалося ізолювати [4, с. 63]. С. Петлюра писав: «Хто дозволяє собі заявляти про прихильність до Росії може вільно від нас відходити: тільки радіти будемо, що позбавляємося чужих і ворожих нашої ідеї елементів.

І чим скорше од них увільнимось, тим краще для нас буде» [11, с. 411].

Досягти мети по розкладанню української політичної еміграції більшовикам загалом не вдалося. Це підтверджують слова Івана Феценка-Чопівського, якому в 1926 р. пропонували переїхати до УСРР з однією умовою – «каяття». Вчений писав: «Як сильно хотілося мені повернутися додому, мріялося попрацювати на рідній землі, для своїх, а не для чужих! Але ж дороги для мене через «каяття» не було – для мене, який пішов на еміграцію в ім'я незалежності і соборності України – це було проти мого сумління і не на мої сили» [17, с. 83–84]. Більшість політичних емігрантів не наважувалася повертатися до СРСР. Софія Русова писала: «Багато вояків, урядовців викинуто за кордон силою обставин, поворот на батьківщину для них надто небезпечний, крім того, багатьом він уявляється як зрада своєму народові, бо зв'язаний з визнанням чужого уряду окупантів» [19, арк. 1а].

Водночас, було багато таких, які все ж ризикнули реемігрувати. Михайло Грушевський у силу своїх політичних поглядів, а також з цілої низки інших причин, які детально обмірковували вітчизняні дослідники, наслідком повернення у Радянську Україну. За словами Ярослава Дашкевича, цей переїзд став логічним наслідком еволюції політичних поглядів вченого, водночас заяви Грушевського про ворття виключно для наукової праці також були правдиві [18, с. 379]. Думаємо, що додатковою причиною переїзду було перебування на радянському боці брата Олександра та сестри Ганни. Переїзд Михайла Грушевського із сім'єю призводив до об'єднання родини. У Києві була похована мати історика, яка померла у 1918 р. Вагомою причиною рееміграції було й те, що життя Грушевського за кордоном супроводжувалося морально-психологічними труднощами, непростим матеріально-побутовим становищем, ускладнювалось внутрішніми суперечностями серед носіїв різних політичних поглядів.

М. Грушевський виїхав з України за кордон одним з перших, ще у непростий революційний час. Нагадаємо, що у 1919 р., перебуваючи у Кам'янці-Подільському, він здійснив спробу антипетлюрівського перевороту, створив ревком – Комітет порятунку революції, що захопив владу в окрузі. Ця влада протрималася чотири дні, після чого прихильники Петлюри ревком арештували. Грушевський потрапив під домашній арешт, а наприкінці березня виїхав до Галичини [18, с. 376; 20, с. 198–199]. Згодом Михайло Сергійович із сім'єю через Станіславів перебрався до Чехословаччини. Жив у Празі, де заснував Український соціологічний інститут, згодом у Відні, як представник Закордонної делегації УПСР. Він редагував журнал «Борітеся-Поборете», друкував низку політичних статей, переглянув свої погляди з питань державного будівництва, запропонувавши концепцію Української національної

держави – республіки з безкласовим соціальним ладом. У травні 1920 р. М. Грушевський разом з членами Закордонної делегації УПСР засудив Варшавський договір УНР з Польщею та їх спільний похід в Україну.

Прийняття рішення, підготовка, з'ясування всіх обставин рееміграції вченого зайняли майже чотири роки. 19 липня 1920 р. М. Грушевський направив лист до ЦК КП(б)У, заявивши, що УПСР поділяє завдання III Інтернаціоналу і запропонував КП(б)У піти на співпрацю з есерами у загальноукраїнських інтересах. Питання про бажання М. Грушевського повернутися у Радянську Україну розглядалося в січні 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, про що доповідав О. Шумський [20, с. 207]. 26 квітня 1921 р. Політбюро визнало, що повернення Грушевського є не на часі, хоча 16 серпня цього ж року Київ погодився на пропозицію НКЗС РСФРР, щоб вчений увійшов до Закордонного комітету допомоги голодуючим [15, с. 40]. Відряджені до УСРР представники лівої групи Закордонної делегації УПСР М. Чечіль, В. Мазуренко та ін. влітку 1921 р. вели перемовини із керівниками більшовицького уряду і ЦК КП(б)У, внаслідок чого М. Грушевський висловив бажання співпрацювати з радянською владою, хоча був невдоволений, що уряд не погоджувався на легалізацію УПСР [21, с. 19].

За дорученням радянських органів влади восени 1921 р. голова торгового представництва УСРР у Чехословаччині Ю. Новаківський запропонував М. Грушевському очолити редакційну раду видавництва, яке б займалося виданням за кордоном підручників, наукової та художньої літератури для розповсюдження в Україні. Однак Михайло Сергійович відмовився з огляду на обмеження його наукової свободи, адже за цим наркоматом мав наглядати наркомат освіти УСРР [7, с. XIII].

30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У своїм рішенням зобов'язувало Х. Раковського з'ясувати питання про можливість повернення у Радянську Україну «групи Грушевського» [15, с. 40]. Влітку 1923 р. питання свого переїзду історик обговорював на зустрічах з радянським дипломатом М. Левицьким, що працював у Відні. 10 листопада 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення «не заперечувати проти допущення М. Грушевського в Росію», а формальний дозвіл дала Мала президія ВУЦВК 28 листопада цього ж року [13]. 31 грудня 1923 р. на спільному зібранні ВУАН колишнього голову УЦР заочно обрали академіком кафедри історії українського народу і запевнили про можливість легальної науково-культурницької роботи.

Таким чином, після довгих і складних вагань, сумнівів, майже чотирирічних перемовин і обговорень, 2 березня 1924 р. М. Грушевський з родиною виїхав із Відня. Їхній шлях лежав через місто Здолбунів, де знаходилася митниця. У міжвоєнний період Здолбунів був прикордонною станцією

у польсько-радянському порубіжжі. Газета «Діло» повідомляла, що вчений їхав разом «з дружиною, зятем, дочкою та двома внуками» [1, с. 1]. Висловимо здогадку, що це могли бути якісь родичі дружини Михайла Грушевського Марії, адже їхня єдина донька Катерина не була одружена і не мала дітей. Хоча, не можна виключати неточність чи помилку автора львівського часопису. Переїхавши на територію Польщі, М. Грушевський кілька днів перебував у Варшаві, відвідував радянське посольство, але ні з ким із українських політичних емігрантів не бачився, спілкувався лише з послами до сейму. Саме вони телеграфічно повідомили своїх прихильників у Здолбуніві, що у цьому місті має бути відомий історик, колишній голова УЦР.

Зауважимо, що інтелігенція Західної Волині була знайома з працями Михайла Грушевського, які у 1921 р. продавали кооператори у м. Рівне. З продажем цих книг навіть вийшов конфуз, адже книги вченого-історика кооператори отримали за заниженою ціною від «British Company», остання мала монопольне право впродовж року розповсюджувати книги Об'єднання українських видавців. На Західну Волинь потрапило 850 примірників «Ілюстрованої історії України», 1800 «Історії України» для шкіл, 1600 – «Всесвітньої історії», 850 – «Культурно-національного руху» та 4000 примірників «Про старі часи на Україні». Продаж книг за заниженою ціною перебивав торгівлю у Львові, що викликало нарікання М. Грушевського. Видавець Ю. Тищенко вів перемовини із керівником книгарні у Рівному Г. Буцом щодо урівноваження цін на згадані видання [8, с. XXIV–XXV].

У Здолбуніві, куди прибув М. Грушевський з родиною, вони мали пересісти в інший потяг, який курсував на радянський бік. На залізничний вокзал прийшли зацікавлені містяни, щоб привітати науковця та поспілкуватися з ним. Автор часопису «Діло» зауважував, що професор мав дуже бадьорий вигляд – «ніби помолодів». На запитання, як він наважився їхати до більшовиків, Грушевський відповів, що радянська влада через Академію наук забезпечує йому недоторканість за умови припинення політичної діяльності. Професор казав, що планує присвятити себе виключно науці, поділився планами налагодження у Києві видання «Літературно-наукового вісника», адже ті журнали, які виходять на Великій Україні і поза нею, його цілковито не вдовольняли [1, с. 1].

Михайло Грушевський з великою цікавістю розпитував про стан української еміграції в Польщі, коротко згадав про становище останньої у Чехословаччині. На думку вченого, життя українських емігрантів у Чехословаччині не таке гарне, як видається здалеку. Він визнавав, що чеська влада сприяє освітнім справам емігрантів, підтримує для них санаторії, але заробітків вони там не мають. Пояснював, що у Чехословаччині дещо краще влаштовані

наддніпрянці, а становище галичан «невимовно важке». Останні бажають повернутися додому, але польська влада не дає на це дозволу. «Багато з галичан охоче поїхали б на Велику Україну, але це не легко здійснити, бо знову ж таки нема пропуску» – сказав М. Грушевський. Після короткої розмови подали радянський потяг, сім'я професора увійшла до вагону і вирушила у Радянську Україну [1, с. 1].

7 березня Грушевські приїхали до Києва. Вчений писав, що «переїхалося без пригод, але було багато клопотів, тривог і т.д., так що я приїхав зовсім вичерпаний» [21, с. 27]. Відтак, починався новий десятирічний, як виявилось останній, етап життя відомого історика.

Смерть М. Грушевського у 1934 р. також знайшла відгомін серед населення Західної Волині. 16 грудня 1934 р. у Чеснохресній церкві у Луцьку єпископ Полікарп відслужив заупокійну панахиду за Михайлом Грушевським за присутності багатьох прихожан [3, с. 6]. Стараннями жіночої філії здолбунівського відділу Союзу українок з центром у Рівному 2 грудня 1934 р. у Святокатеринівській церкві містечка відбулося богослужіння з приводу смерті колишнього керівника УЦР [2, арк. 14]. Від-

гукнувся на смерть відомого українського історика також *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (ВПУ), подавши коротку замітку [22], а у наступному номері цього ж видання було опубліковано статтю М. Кордуби «Михайло Грушевський як історик» [23].

Таким чином зміна внутрішньої політики радянської влади, насамперед, запровадження НЕПу, українізації, поширення націонал-комуністичних ідей, а, з іншого боку складні умови проживання за кордоном, відчуття ностальгії, бажання бути корисними рідному народові, спричинювали повернення частини політичних емігрантів до УСРР. М. Грушевський був одним із визначних лідерів Української революції 1917–1921 рр., який наважився на таку рееміграцію. Цей крок завдав значного удару українській політичній еміграції, представники якої здебільшого негативно відреагували на компроміс лідера УЦР з радянською владою. Для більшовиків повернення Михайла Грушевського було чималим успіхом, який вони використовували у політичній боротьбі та міжнародній діяльності. Однак життя у Радянській Україні для більшості колишніх діячів Української революції закінчилося трагічно.

Джерела та література:

1. В переїзді на Батьківщину // Діло. – 1924. – Ч. 72. – 1 квітня.
2. Державний архів Рівненської області, ф. 33, оп. 4, спр. 74.
3. Діло. – 1934. – Ч. 347. – 25 грудня.
4. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Таїсія Єременко // Український історичний журнал (УІЖ). – 1998. – № 4. – С. 56–70.
5. Єфименко Г. Г. Зміновіхтство // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – С. 367–368.
6. Известия. – 1924. – 3 январа.
7. Капраль М. «Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала»: наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923) / Мирон Капраль, Андрій Фелонюк // Михайло Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 9. – Львів: Видавництво «Світ», 2009. – С. V–XXIV.
8. Капраль М. Михайло Грушевський як автор науково-популярних нарисів з історії України / Мирон Капраль, Андрій Фелонюк // Передмова. Михайло Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 23. – Львів: Видавництво «Світ», 2014. – С. V–XXVI.
9. Лист Юрія Тютюнника до Олександра Морозовського 12 листопада 1923 року / Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд. В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – С. 241–244.
10. Петлюра С. Генерал-інспектору армії УНР. Копія Воєнміну. 23 вересня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 409–414.
11. Петлюра С. Генерал-інспектору армії УНР. Копія командирам груп. 22 травня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 405.
12. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – С. 300–341.
13. Пиріг Р. Михайло Грушевський і більшовицька влада: ціна політичного компромісу / Руслан Пиріг. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/mihaylo_grushevskiy_i_bilshovitska_vlada_tsina_politichnogo_kompromisu.html
14. Римаренко Ю. І. Керівник держбезпеки нового типу / Борис Шульженко. Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упоряд. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. – К.: Вид. дім «АДЕФ-Україна», 2006. – С. 338–353.
15. Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Редакційна колегія: Ю. А. Левенець, В. А. Смолій та інші. Упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

16. Українське «сменовеховство» // Діло. – 1924. – Ч. 11. – 17 січня.
17. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Фещенко-Чопівський. – Житомир: КВО «Газета «Житомирський вісник», 1992. – 122 с.
18. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем / Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ. – 3-тє вид., допов. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. – С. 374–382.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3889, оп. 1, спр. 4.
20. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2005. – 352 с.
21. Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? / Федір Шевченко // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–31.
22. Biuletyn Polsko-Ukraiński (BPU). – № 48. – 2. X.
23. BPU. – № 50. – 16. X.

Інна Нагорна

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

У листі до Андрія Ливицького, писаному Симоном Петлюрою 16 травня 1926 р., читаємо: «Петлюру», коли ходить не про особу, не так легко знищити, як думають росіяни» [13, с. 454]. Не минуло й десяти днів після написання цих слів, як за наказом Москви більшовицький агент Шміль Шварцбард застрілив Великого Українця. Це сталося 25 травня 1926 р. на вулиці Расін латинського кварталу в Парижі. Однак великооб'ємне поняття «Петлюра» продовжувало жити, творити, боротися за незалежність України, закликати і мобілізувати українців для цієї боротьби.

Випало так, що саме Волинь стала прихистком і осідком значної частини сподвижників Симона Петлюри. Вони зятято продовжували справу свого Керманіча. В міру таланту і здібності, в силу обставин чи й просто випадковості, здобуток кожного з них різний. Але струмки їхніх здобутків зливалися в річку, яка в підсумку й винесла Україну в море сьогоденної Незалежності.

Серед численних опублікованих матеріалів, присвячених висвітленню життя та діяльності Головного Отамана, варті уваги і ті, які зібрані співробітниками Літературного музею Уласа Самчука в Рівному. Це, насамперед, спогади самого Уласа Самчука про його відвідини Полтави у серпні 1942 р., про оглядини будиночка під числом 20 по вулиці Загородській у передмісті. «У тому старовинному, на чотири кімнати з кухнею будиночку жив-був колись один міський візник на ім'я Василь Петлюра із своєю жінкою Ольгою, синами Іваном, Федором, Симоном та Олександром і дочками Гавриїлою, Василисою, Маріянною, Тетяною, Мариною та Феодосією. І одному із тих синів, третьому за чергою, на ім'я Симон, було суджено підняти меч Мазепи, вибитий з його рук отам далі за цією хатою на полі бою і відновити ту битву наново», – читаємо у книзі «На коні вороному» [16, с. 256–257]

А з фотознімків дивиться на нас, сьогоднішніх, молодший брат Симона – Олександр Петлюра, який у роки минулої війни жив у Рівному і працював у адміністрації видавництва «Волинь». Із експонованого часопису для дітей «Орленя» за грудень 1941 р., який виходив у видавництві «Волинь», пропонується увазі відвідувачів музею публікація «Донька Петлюри». Це коротенький, але дуже емоційний і промовистий нарис про життя і передчасну смерть єдиної дитини Провідника українського народу – доньки Лесі. Його автор – знаменитий український письменник, доля якого тісно пов'язана з містом Рівне, Юрій Горліс-Горський. Це на його книгах, зокрема на романові «Холодний яр», виховалося покоління українських повстанців, яке збройно боролось за незалежність України.

А ось ще спогад-розповідь очевидця. Коли у 1918 р. при гетьманщині Симон Петлюра сидів у Лук'янівській в'язниці, відбулася промовиста подія, яка засвідчила його величезну популярність. Ось як про цю подію згадує Кость Мацієвич: «Святкувався ювілей 40-літньої діяльності письменника і громадського діяча, старого Д. Марковича. Святкування відбувалося в Українському Клубі при величезному натовпі народу. Першим вітав ювілянта представник Національного Союзу, який тоді став у центрі нашого політичного життя. Привітання й промову було стрінуте однодушними оплесками, але коли представники Земського Союзу і Губерніяльної управи з перших слів нагадали, що вони тут репрезентують відсутнього, – хто цей відсутній, не було й названо, – то вся зала встала і зробила таку овацію Симонові Петлюрі, що здавалося начебто всі ці люди тільки й чекали приводу, щоб однодушно і вселюдно заманіфестувати свою відданість, свою любов до тієї людини, що призначалася наперед вождем всенародного руху, який мав ось-ось вибухнути.

Біля надмогильного пам'ятника С.Петлюрі в Парижі (зліва направо) отець Іван – священник Української Автокефальної Церкви, Інна Нагорна – завідувач Літературного музею Уласа Самчука в Рівному, Ярослава Йосипишин – директор музею Симона Петлюри, бібліотекар Дарія Мельникович, Данило Штуль з дружиною.

Через кілька днів Петлюра на ультиматум міністрів українців... нарешті був визволений.» [15, с. 66–67].

Цю подію взято за приклад ще й тому, що до неї причетний наш земляк – просвітянин Дмитро Васильович Маркович, який перед тим багато років жив і трудився в селі Михалківці неподалік Острога. Це саме його ювілей відзначали в Києві. Це саме йому тоді гетьман Скоропадський пропонував посаду прокурора генерального суду України, однак, коли гетьман «одверто проголосив федерацію з «єдиною неділимою», я прокляв його, так само щиро прокляв, як і Миколу II», засвідчив пізніше Д. Маркович [9, с. 19]

У тій чи іншій мірі музейні експонати та книги дотичні до багатьох осіб із петлюрівської когорти. Тож принагідно хочеться хоч пунктирно назвати тих, хто з висоти часу здається нам найдостойнішим, вартим не тільки ширшої розповіді, а й окремої повісті чи й роману.

Ось хоча б агроном Ананій Волинець, знаменитий отаман, полковник, командир Гайсинського полку національної гвардії імені Симона Петлюри. Коли цей полк у 1919 р. був на постой в Олександрії, що нині в Рівненському районі, то його козаки брали

активну участь у роботі місцевого самодіяльного театру, ставили «театральні українські вистави» [3, с. 75]. Навесні 1920 р. А. Волинець сформував бригаду, «в якій було 1700 багнетів та 800 шабель. Більшовики кинули проти неї дві дивізії» [7, с. 85]. Поселившись у Рівному, А. Волинець працював за фахом, був членом Української народної партії, секретарем її управи, заступником голови рівненського відділу Товариства ім. Петра Могили, підтримував зв'язки з українським підпіллям. Про нього Тарас Бульба-Боровець записав: «Це був військовий фахівець великого масштабу і мобілізатор постачання для повстанських військ... У 1933 році мене познайомив з полковником Волинцем полк. І. Литвиненко» [4, с. 96–97]. Разом з тим, це був талановитий поет і здібний журналіст. Загинув за перших советів від рук чекістів.

До речі, Ананій Волинець послужив прообразом головного героя одного з радянських кінофільмів. Артист досить вдало, без прийнятого тоді шаржування створив образ петлюрівського вояка – вмілого, розумного, рішучого, а разом з тим смертельного ненависника всього радянського. Ряд сцен того фільму знімали саме на Дубенщині.

У 1924 р. на парафію в селі Бабин Гощанського району був призначений отець Павло Пащевський. Це його С. Петлюра запросив до Української Армії ще у червні 1917 р. Про нього о. Петро Білан згадує: «Отець Павло Пащевський був одним із бойових священиків і великий патріот. Це був прототип нашого історичного архімандрита Мелхиседека, що посвятив мечі гайдамакам та запорожцям. Якби від о. Пащевського вимагали посвячення мечів у часах наших Визвольних Змагань, він не завагався б ні мінуту» [1, с. 123].

Він був священиком Сердюцького полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка, був головним військовим священиком, брав участь у Зимовому поході під проводом генерала Омеляновича-Павленка, де трудився і священиком, і бойовиком.

На Дубенському цвинтарі в Рівному пам'ятник стереже вічний сон ще одного з найдостойніших петлюрівських отаманів – Василя Тютюнника. Біля могили свого командира творив про нього безсмертні поетичні рядки класик української літератури Євген Маланюк, ад'ютант отамана:

*Отамане, генерале що се знову? Глянь –
Що се котиться назустріч і дуднить земля?..
Шепетівка шулить ухо. Жмеринка гуде.
То устав Василь Тютюнник і полки веде.*

Цілий цикл віршів Євгена Маланюка про отамана та Волинь надруковано нещодавно в збірці «Блакитний день волинської землі», що вийшла у серії «Бібліотечка Літературного музею Уласа Самчука в Рівному» [11, с. 24–25].

Могила отамана В. Тютюнника була місцем зустрічей колишніх вояків Армії УНР. Її доглядали і упорядковували учні Рівненської української приватної гімназії [6, с. 90]. Окупанти-поляки хоч і криво дивилися на це, але не забороняли. Це вже пізніший окупант – московський – каратиме в'язницею за такі вчинки.

Останній президент УНР в екзилі Микола Плавюк при передачі атрибутів Державного Центру УНР обраному президентом України Леоніду Кравчуку в 1992 р. назвав Тараса Бульбу-Боровця одним із перших серед імен борців за волю й незалежність України [10, с. 34]. Письменник Іван Ольховський у книжці «Як виникла УПА» простежує, як Державний центр УНР, очолюваний після вбивства С. Петлюри Андрієм Ливицьким, опікувався добором потенційних кадрів для майбутнього повстанського зриву в підсовєтській Україні. Тож в УПА «Поліська Січ» бачимо вояків-петлюрівців з усієї України. Серед них – начальники штабу полковники Петро Дяченко, Петро Смородський та Леонід Щербатюк (псевдо «Зубатий»), командир куреня української міліції, начальник школи поліції у Костополі, що готувала кадри для УПА «Поліська Січ» у вересні-листопаді 1941 р. полковник Іван Лиходько, радники отамана полковники

Іван Литвиненко, Іван Трейко, командир першого Клесівського куреня сотник Василь Раєвський, командир другого Клесівського куреня поручник Лев Ковальчук, командир Людвипільського куреня хорунжий Адам Воловодик, начальник Олевської підстаршинської школи поручник Максим Ломонос та ряд інших [12, с. 16–17].

А ще ж був один з найзнаменитіших петлюрівських отаманів – Володимир Оскілко, наш земляк [2, с. 2–5]. Той самий Оскілко, який у 1918 р. в районі Коростеня формував петлюрівські «курени смерті» [19, с. 78]. Той, що згодом очолював Північну армію [8, с. 40–44], про яку Симон Петлюра 17 березня 1919 р. повідомляв усі державні інституції: «Протягом двох тижнів група військ отамана Оскілка, поповнена молодим формуванням, несучи втрату людьми, серед тяжких обставин, недостачі в предметах постачання, часто без чобіт і одягу, але з гарячою любов'ю до Батьківщини, увільнила від ворога майже всю Волинь» (Вільна Україна, Рівне, Ч. 1, 26 березня 1919). Той Оскілко, який уже 29 квітня 1919 р. відзначився спробою проти-петлюрівського перевороту [5, с. 112–113]. Той, якого чекісти застрілили в Городку неподалік Рівного 19 червня 1926 р. – менше ніж через місяць після вбивства в Парижі Симона Петлюри [20, с. 13]. На його надмогильному хресті сподвижники написали:

*Бажав для скованих волі,
Бажав для нещасних долі
І рівної правди для всіх.*

Українським історикам варто було б пошукати тієї «рівної правди» і для отамана Володимира Оскілка.

Найвидатнішим і найдалекогляднішим продовжувачем справи Симона Петлюри став його племянник Степан Скрипник, хорунжий армії УНР. Після звільнення із табору інтернованих у місті Каліші (Польща), він згодом поселяється в Рівному, розгортає активну культурно-масову діяльність. Обирається послом до польського сейму від Волині та Полісся. Тут Скрипник прийшов до усвідомлення необхідності виростити і виховати нове покоління борців за волю Вітчизни. Отож, очоливши товариство «Українська школа», всіляко сприяє національному відродженню в краї, духовному піднесенню українців. Він «водив по дві, по три тисячі, одного разу шість тисяч на прощу до Почаєва», як згадував Скрипник пізніше [18, с. 5].

У Рівному він заснував перший і єдиний тоді на Волині український часопис для дітей «Сонечко». Заснував із вірою в майбутність свого народу, який борсався в багні злиднів, темряви та безправ'я. То був конкретний набуток на життєвому шляху Степана Скрипника. І це тишило та підбадьорювало в усій подальшій діяльності. Тож через багато років, ставши вже патріархом Київським і всієї

Відвідувачі Літературного музею Уласа Самчука біля пам'ятника С. Петлюрі в Рівному.

України Мстиславом, згадував у «Післяслові» до «Українського Православного Календаря» на 1992 р.:

«Першим здобутком на моєму видавничому шляху стало видання журнальчика для дітей «Сонечко», видавцем якого було «Товариство Української мови» в Рівному, на Волині, головою якого мені прийшлося бути аж до 1941 року» [18, с. 6].

«Сонечко» – видання яскраво проукраїнське. Це просвічує практично з усіх матеріалів: розповідей, загадок, шарад, малюнків та фотоілюстрацій. Промовистий факт: число за травень 1938 року цілком присвячено пам'яті Симона Петлюри. Звичайно, через призму дитячого сприйняття і увявлення цього Великого Українця. А обкладинку часопису прикрашає портрет Лесі Петлюри, доньки Симона Петлюри. Із ілюстративного матеріалу та стилю розповідей неважко здогадатися, що їх надав журналові сам Степан Скрипник.

І це при тому, що в попередньому, 1937 р. (число 18(30) за червень), першу сторінку обкладинки «Сонечка» прикрашав портрет Симона Петлюри роботи тодішнього рівнянина Петра Зінченка. Друга світова війна владно внесла свої корективи. І в Рівному замість «Сонечка» Степан Скрипник окрилює «Орленя».

30 жовтня 1941 р. часопис «Волинь» на першій сторінці вмістив оголошення: «Вже вийшов з друку накладом Видавництва «Волинь» в Рівному часопис для дітей «Орленя». Ціна числа 1 карб. 50 коп. Набувати в адміністрації часопису «Волинь». То була подія в житті окупованої гітлерівцями України! І ясно побажання в редакційному слові: «Хай він стане справжнім другом кожної української дитини.

Хай дає не лише розвагу, але й добру пораду, хай пробуджує національну свідомість і повчає хто ми і чий ми діти» [18, с. 32].

Обидва дитячі часописи – і «Сонечко», і «Орленя» – постійно несли юним читачам ім'я Симона Петлюри, його думку, його слово. Виховували його віру в Незалежну Україну. Ось, для прикладу, уривок із «Сонечкового» матеріалу «Молодь Волині зложила поклін могилі Симона Петлюри» (Вересень 1937 р.):

«Могила Симона Петлюри, якого по звірському замордував московсько-комуністичний наймит, знаходиться в Парижі на цвинтарі Монпарнас.

Кожний українець, що приїхав до Парижа, вважав першим своїм обов'язком одвідати цей цвинтар та скласти поклін могилі Великого Мученика» [17, с. 44].

Відвідали Париж літом цього року і українці з Волині та склали на могилі С. Петлюри великий лавровий вінок із 23 стьожками з написами на них від різних українських установ. Не забракло серед тих написів і слів про любов та велику пошану до Симона Петлюри Української Молоді, бо Рівненська початкова школа ім. Гетьмана Івана Мазепи та Луцька й Рівненська українські гімназії долучили до загального вінка свої стьожки з написами.

Під час урочистого складання лаврового вінка на могилу, дня 17 червня 2017 р. учень Рівненської Української Гімназії Ярослав Скрипник, поклав на могилу С. Петлюри китицю гарних квітів та склав їй поклін від українських приватних шкіл на Волині.

В цьому числі «Сонечка» вміщуємо світлини: Могили Симона Петлюри й вінок від Волині та

момент, коли Я. Скрипник складає квіти від молоді» [18, с. 29–30].

Нині в Парижі – по вулиці Палестін в будинку за числом шість (його впізнати можна по вивішеному з вулиці жовто-блакитному прапору) знаходиться бібліотека та музей імені Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри. Одяг, у якому він загинув, зі слідами крові й досі знаходиться в експонатах музею його імені. Також серед експонатів можна побачити його пальто, сумку, засоби для гоління, фотографії, різноманітні документи, медалі, книги та укази...

Українська громада Франції щороку 25 травня о 14 год. 15 хвилині вшановує пам'ять видатного Українця. Так і цього 2017 р. – було проведено панахиду біля могили С. Петлюри на цвинтарі Монпарнас в Парижі. Слово про Симона Петлюру виголосив отець Іван, священник Української

Автокефальної Церкви Святого Симона Зилота. Спогадами про трагічні події поділилася директор музею Симона Петлюри Ярослава Йосипишин та бібліотекар Дарія Мельникович – доньки колишніх вояків Армії УНР.

На вшануванні пам'яті Симона Петлюри був присутній син Штуля-Ждановича – Данило Штуль з дружиною. Автор цієї статті подарувала для бібліотеки Симона Петлюри в Парижі книги із серії «Бібліотечка Літературного музею Уласа Самчука в Рівному», серед яких була і книга племінника Симона Петлюри – Степана Скрипника «Сонечко починає знову». А ще нагадала, що єдиний у світі пам'ятник Симону Петлюрі є лише у Рівному. Розміщений він на вулиці його імені в центрі міста. Кажуть, ніби на балконі одного з будинків, розташованих поблизу, отаман виступав перед народом.

Джерела та література:

1. Білон П. Спогади. – Пітсбург, 1952.
2. Богуцький О. Рівне – осідок уряду УНР. – Рукопис, 1997 // Домашній архів автора.
3. Боровський В. Національно-культурне відродження містечка Олександрії // Літопис Волині, Вінніпег. – 1955. – Ч. 2.
4. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1981.
5. Бунт Оскілка в 1919 році // Літопис Волині, Вінніпег. – 1953. – Ч. 1
6. Гуцуляк М. Про близьке здалека. – Ванкувер, 1976.
7. Дем'янчук Г. Воскреслі для життя. – Рівне: Оріана, 1998.
8. Дем'янчук Г. Революцією покликані. – Львів: Каменяр, 1987.
9. Засенко О. Треба жити по-новому, люблячи людей!.. // Маркович Дмитро. По стежках та хуторах. – К.: Дніпро, 1991.
10. Куц А. Тарас Бульба-Боровець – засновник і організатор УПА. – Рівне: Азалія, 2015.
11. Маланюк Є. Блакитний день волинської землі. – Рівне: Азалія, 2013.
12. Ольховський І. Як виникла УПА. – Рівне, 2017.
13. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк: Українська вільна Академія Наук, 1956.
14. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Том II. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1979.
15. Симон Петлюра – державний муж. – Нью-Йорк: Український Національно-Державний Союз, 1957.
16. Самчук У. На коні вороному. Спомини і враження. – Вінніпег: Видання Товариства «Волинь», 1990.
17. Сергійчук В. Симон Петлюра. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2009.
18. Скрипник С. Сонечко починає знову. – Рівне: Азалія, 2015.
19. Степанов Л. Безсмертя батьків. – Львів: Каменяр, 1968.
20. Столярець М. Слово про Городок. – Рівне: Азалія, 2002.

Ігор Марчук, Наталія Марчук

УРЯД БОРИСА МАРТОСА В РІВНОМУ

25 березня 1919 р. Симон Петлюра прибув у м. Рівне, яке було повітовим центром на Волині. Зважаючи на досить важку ситуацію на фронтах для Української Народної Республіки (УНР) він прийняв рішення про тимчасове перебування уряду, Директорії та інших установ саме у м. Рівне. Так несподівано, навесні 1919 р., Рівне стало тимчасовою столицею УНР.

На шпальтах рівненської газети «Вільна Україна» було надруковано «Розмову з Головним Отаманом», у якій кореспондент повідомляв, що С. Петлюра висловлює сподівання, що Рівне «зробиться силою самого факту на якийсь час не тільки базою всіх воєнних операцій на Придніпрянській Україні, але також на якийсь час... столицею краю. Сюди прибувають всі міністерства з Директорією, тут розпочнеться наново організація всього нашого державного життя. Бо фактом є, що вже від шести тижнів наш весь державний апарат лежить розбитий» [3].

У цьому ж номері газети розміщено інформацію «Приїзд міністерств» до Рівного, де йшла мова про те, що 31 березня 1919 р. у місто прибули такі міністерства: внутрішніх справ, закордонних справ, земельних, фінансів, торгу й промисловості, праці, освіти, народного господарства, харчових справ, юстиції, преси і інформації, здоров'я, культур, єврейських справ, морських справ і Державний контроль. Міністерства мали розгорнути свою роботу, чекаючи подальших змін на фронтах. На сьогодні відомі окремі адреси державних установ Уряду УНР в Рівному: Державна канцелярія зайняла перший поверх будинку Вігдоровича на вулиці Гоголівській (тепер Симона Петлюри, 17). На цій самій вулиці, в будинку міської єврейської початкової школи ім. Переця, знаходилося Міністерство закордонних справ УНР. Управа Головного штабу – в будинку жіночої гімназії по вулиці Думській, Канцелярія військового міністерства – в готелі «Версаль» на вулиці Шосейній, Міністерство юстиції – в приміщенні з'їзду мирових суддів, Міністерство освіти – в приміщенні реальної школи, Головна слідча комісія – в замку князів Любомирських на вулиці Замковій [3]. Власне, це були ще міністри уряду С. Остапенка, який складався переважно з представників ліберально-демократичних партій, зокрема соціалістів-самостійників і радикалів, соціалістів-федералістів, українських народних республіканців, галицьких націонал-демократів і т.д.

У місцевій пресі з'являлися досить цікаві оголошення: «Керуючий Міністерством внутрішніх справ приймає приватних осіб щодня, крім свят, від 11–12 год. в будинку Вігдоровича по Гоголівській вулиці», «Приїом у п. Міністра проф. І. Огієнка щодня,

крім свят, від 12 до 1 год.» [3]. Сама ж Директорія на чолі з Симоном Петлюрою залишилася у Здолбунові, оскільки це був більш зручний залізничний вузол, ніж Рівне. Крім того, на станції Здолбунів працювало «Інформаційне бюро Армії УНР», яке видавало газету «Дзвін».

Доволі цікаві спогади про тогочасні події на Волині залишив Б. Мартос: «На станції Здолбунове я довідався про те надзвичайно невідрадне становище нашої державності: багато міністрів з уряду С. Остапенка перебувало невідомо де; серед вояків і навіть серед командного складу було велике незадоволення діяльністю уряду, а зокрема невдачею його переговорів з представниками Антанти... На нараді з тодішнім начальником штабу Дієвої Армії А. Мельником я почув від нього, що відсутність членів уряду деморалізує впливає на військо... Коли 3 квітня я приїхав до Рівного, де розташувались наші державні установи, то застав там повну розгубленість. З міністрів там були лише І. Фещенко-Чопівський (народне господарство), Є. Архипенко (земельні справи), І. Огієнко (освіта) та М. Корчинський (державний секретар)» [6, с. 6].

Ще 3 квітня С. Петлюра призначив Б. Мартоса тимчасово виконуючим обов'язки управляючого міністерством фінансів. Напередодні цього призначення Б. Мартос відвідав на прохання урядовців міністерства фінансів їхню нараду як колишній міністр фінансів і порадив за відсутності міністра обрати старшого з їхнього середовища. На жаль, директор департаменту державної скарбниці С. Лебідь-Юрчик відмовився виконувати ці функції. Тому запропоновано у цій справі звернутись до голови Директорії з проханням знайти нового керівника.

Такий хаотичний стан у міністерствах змусив членів Директорії С. Петлюру і А. Макаренка, що перебували у Здолбунові, створити новий уряд. Згідно архівних документів за наказом ч. 133а Директорії Української Народної Республіки від 9 квітня 1919 року уряд у складі Голови ради міністрів Сергія Остапенка, міністра військових справ Олександра Шаповала, міністра фінансів Степана Федака, міністра народного господарства Івана Фещенко-Чопівського, міністра земельних справ Євгена Архипенка, міністра закордонних справ Костянтина Мацієвича, міністра єврейських справ Пінхоса Красного та керуючих міністерствами юстиції Дмитра Марковича, освіти – Івана Огієнка, культур – Івана Липи, здоров'я – Оксена Корчак-Чепурківського, морських – Михайла Білінського, державного контролера Дмитра Симоніва, секретаря Михайла Корчинського пішов у відставку [8, с. 82]. Та частина міністрів уряду продовжила працювати на правах тимчасово виконуючих

обов'язки. Зокрема, це були міністри народного господарства, закордонних і єврейських справ, керуючі міністерствами освіти, культур, народного здоров'я, морських справ, державний контролер та державний секретар. Наказ підписали голова Директорії С. Петлюра, член-секретар Ф. Швець, член Директорії А. Макаренко.

Наступним наказом ч. 134 того ж дня призначено Головою Ради Народних Міністрів і міністром фінансів Бориса Мартоса, заступником голови і міністром юстиції Андрія Ливицького, міністром внутрішніх справ Ісаака Мазепу, міністром земельних справ Миколу Ковалевського, виконуючим обов'язки військового міністра Григорія Сиротенка. Повідомлення про створення нового уряду було надіслане члену Директорії Є. Петрушевичу, який очолював Галицьку Народну Раду [8, с. 83].

Одним з перших кроків нового уряду на чолі з Б. Мартосом було оголошення 12 квітня у Рівному декларації, яку підписали члени уряду, а від Директорії С. Петлюра та А. Макаренко. Текст декларації написав редактор «Робітничої газети» П. Феденко. Текст починався з нагадування про двох ворогів України – поляків та російських більшовиків, що одночасно атакували українські землі. Уряд закликав до оборони все трудове населення України й «простягав руку всім українським соціалістам та селянам і робітникам» [5, с. 173].

У Рівному вже довший час перебував штаб та частина підрозділів Північної групи військ армії УНР: «На чолі нашої Північної групи стояв тоді отаман В. Оскілко, колишній вчитель... під час світової війни – хорунжий. Соц. Самостійники дуже його підтримували... Військо під командою Оскілкі одержувало зброю і одяг, але участі в боях не приймало: воно все перебувало в стадії формування. Це військо не мало великої бойової сили, хоч носило голосну назву «Група» [6, с. 9]. Така різка оцінка боєздатності Північної групи мала певне підґрунтя. Командир 17-ї пішої дивізії Дієвої армії УНР А. Пузицький, коли прибув у Рівне, то побачив цілі ділянки занедбаної роботи у штабі Північної групи, слабе матеріально-технічне забезпечення підрозділів, бруд у казармах, небажання їхати воювати далі своїх околиць.

Б. Мартос у спогадах підкреслює значну роль начальника штабу Північної групи генерала Агапієва: «Це був дуже здібний генерал, що фактично й провадив усі справи Північної Групи. Як російський патріот він нічого не мав спільного з українством і, працюючи в нашому війську, переслідував свою мету. Так, він провадив таємно переговори з Варшавою, де була організація російських добровольців...» [6, с. 10]. Мартос висловлює думку, що Агапієв мав на меті знищити Директорію та уряд, використавши Оскілкі, а потім встановити контакт з Денікіним та Колчаком. На його думку, цей офіцер тільки вичікував час, щоб перейти на бік ворога.

Про свою роботу у Рівному він писав наступне: «Праця в міністерстві фінансів заповнювала майже цілий мій день, – згадує Мартос, – а щовечора я мусів головувати на засіданнях Ради Міністрів або доповідати Директорії про прийняті постанови. Тож у мене не лишалося часу, щоб підтримувати живий контакт з представниками різних політичних напрямків... Тим часом відносини загострювалися. Командант Північної Групи В. Оскілко не виконав наказу Головного Командування виступити на фронт... Член Директорії О. Андрієвський, перебуваючи в Станиславові, дав наказ Державному банкові... не посилати грошей до Рівного...» [6, с. 11].

У доповнення до постанови Директорії від 9 квітня 25 квітня з'явилася ще одна постанова за ч. 1772 про призначення міністром закордонних справ Володимира Темницького, міністром праці Йосипа Безпалка, міністром народної освіти Антона Крушельницького, міністром народного господарства Левка Шрамченка і головою управління преси та інформації Івана Лизанівського [8, с. 85]. І. Мазепа зазначає, що новопризначені члени уряду прибули з Галичини і згадує про призначення М. Шадлуна на міністра шляхів, а І. Паливоду – міністром пошти і телеграфів [5, с. 181]. Але в офіційній постанові їх не згадано.

Борис Мартос провів нараду з представниками правих партій – М. Корчинський (соціалісти-федералісти), О. Ковалевський і Є. Архипенко (народно-республіканська), О. Макаренко (соціалісти-самостійники), щоб в'яснити їхню антиурядову позицію. Та представники партій лише заявили, що підозрюють уряд у намірах укласти перемир'я з більшовиками, і причин своєї опозиційної діяльності чітко не сформулювали.

27 квітня голова уряду зустрівся з С. Петлюрою і повідомив йому, що ймовірно праві партії готують переворот [6, с. 13]. Тоді ж Оскілко отримав повторний наказ вирушити на фронт і не виконав його. Тому 28 квітня з'явився наказ про зняття його з посади командувача Північною групою Дієвої армії УНР і призначення на цю посаду полковника Желіховського. Начальнику корпусу жандармів Павлу Богацькому доручено організувати охорону порядку в Рівному за допомогою відділу під командуванням старшини Бєня. Увечері того ж дня на засіданні Ради Міністрів військовий міністр Сиротенко доповів про всі ці заходи і що у місті все спокійно [6, с. 13].

29 квітня відбувся переворот Оскілкі в Рівному. Членів уряду було заарештовано і зібрано у вагоні на залізничній станції. Також схоплено старшин Желіховського, Богацького і Бєня: «Желіховський в штабі Оскілкі переймав від нього справи щось до 11-ої години вечора, не подбавши про особисту охорону, а потім Оскілко підвівся і сказав: «Досить робити комедію, я вас арештую» [6, с. 15]. Оскілко пояснював свій виступ проти С. Петлюри тим, що

він уважав помилкою воювати на два фронти – проти більшовиків і поляків [7, с. 35]. На його думку, потрібно було укласти з Польщею мир і усі військові сили та засоби кинути проти більшовиків. Також у своїх спогадах він перебільшує своє значення, доводячи, що «ця маленька держава на території одної Волинської губ., спиралася на силу тільки моєї армії...» [7, с. 39].

С. Петлюра своєчасно був повідомлений про бунт Оскілка і вжив необхідних заходів. 30 квітня 1919 р. був опублікований офіційний наказ Директорії Української Народної Республіки: «29 квітня 1919 року в смутні роковини гетьманського перевороту, в час важких страждань України, в час надсильної лицарської боротьби оточеного зо всіх боків жорстокими ворогами українського народу, коли визволення батьківщини вимагає повного єднання всіх сил і повного забуття кожним своїх особистих інтересів, коли під проводом свого Головного Отамана героїчна козацька армія напружує останні сили, Отаман Оскілко з юрбою зрадників, забувши честь і совість, підняв повстання проти законної влади, підняв прапор межиусобної війни. Та тільки доля України не дала скоїтись злому ділу... Оскілко і його приспівники ганебно втікли, рятуючись від справедливого народного гніву» [8, с. 86].

Б. Мартос згадує, що скоро їх звільнили з імпровізованої в'язниці-вагону: «Десять перед світанком на станцію приїхав С. Петлюра, викликав вартову сотню, що охороняла штаб Оскілка, і в короткій промові пояснив їй вчинок Оскілка» [6, с. 17]. Пізніше державні діячі УНР зроблять власну оцінку дій В. Оскілка. Вони вважали, що його авантюра призвела до «рівненської катастрофи». Оскільки В. Оскілко своєчасно не виконав накази і не відправив частину військ на фронт, то наступ більшовиків не вдалося зупинити. Чутки про його бунт викликали паніку в окремих військових частинах, що й так були не дуже боєздатними.

1 травня у Рівному відбулася велика маніфестація на підтримку Директорії та діючого уряду. Б. Мартос та міністр праці О. Безпалко виступили з палкими промовами, що викликали схвалення та бурхливі оплески [5, с. 186]. Та вже 5 травня уряд залишив Рівне, оскільки ворожі частини підійшли вже досить близько до міста. 16 травня війська УНР втратили Луцьк, який захопили поляки. Холмська група була повністю розбита. Ситуація на фронтах все далі погіршувалася. 19 травня внаслідок того, що загітовані більшовиками вояки 56-го та 57-го полків перебили штаб 19-ої дивізії (займала позиції по р. Горинь від с. Вільгір до с. Біла криниця), Рівне було втрачене.

Джерела та література:

1. Геращенко Т. Спроба правого перевороту в УНР навесні 1919 року. – [Електронний ресурс] / Т. Геращенко. – [Режим доступу]: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/geraschenko.pdf
2. Геращенко Т. Причини виступу правих партій в Рівному 29 квітня 1919 року. – [Електронний ресурс] / Т. Геращенко. – [Режим доступу]: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/18/18/gerashchenko.pdf
3. Дем'янчук Г. Рівне пам'ятає уряд УНР / Г. Дем'янчук // Рівне. – 1993. – 23 січ.
4. Кузьмик О. Державотворчі процеси на Волині: державний переворот 1919 р.: причини і наслідки / О. Кузьмик // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології та музеєзнавства. – Вип. 12. – 2012. – С. 100–104.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Б.м.в., 1950. – Ч. 1. – 210 с.
6. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. Спогади / Б. Мартос. – Мюнхен, 1958. – 64 с.
7. Оскілко В. Між двома світами / В. Оскілко. – Рівне, 1924. – 74 с.
8. Симон Петлюра. Статті, листи, документи / [Упор. В. Сергійчук]. – Т. 3. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 616 с.

Людмила Леонова

**ДІЯЛЬНІСТЬ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА
В ПЕРШІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У результаті Лютневої революції самодержавний лад в Російській державі був повалений – влада перейшла до Тимчасового уряду.

На Волині про події в Петрограді дізналися на початку березня. В багатьох містах відбулися мітинги і збори за участі солдат і місцевого населення.

Відомо, що до Здолбунова звістка про переворот надійшла 3 березня, а 4-го його мешканці дізналися про відречення Миколи II від престолу. 14 березня в місті відслужили молебень «з приводу свободи» та відбувся мітинг, на якому було заявлено про необхідність організації Ради робітничих депутатів [1, с. 10].

У перші дні березня і в Рівному відбулася масова демонстрація. Під революційними гаслами вулицями міста пройшли робітники, учнівська молодь, службовці.

В цей період починає зароджуватися національний державний організм. Розпочинається процес створення муніципальних й урядових органів влади. Розпорядженням голови Тимчасового уряду Г.Є. Львова від 5 березня 1917 р. скасовувався інститут губернаторів, а їхні повноваження передавалися головам губернських земських управ, главами повітів стали голови повітових земських управ. Нові місцеві начальники отримували звання комісарів Тимчасового уряду, але одночасно залишалися і керівниками земських установ. Таким чином, земства ставали основою політичного ладу постсамодержавної Росії.

Уряд провів земську реформу, головними елементами якої стали впровадження загального виборчого права та створення волосних земств, що мали стати опорою самоврядування на низовому рівні.

Рівненським повітовим комісаром було призначено голову повітової земської управи, колишнього предводителя дворянства Д. Ф. Андрю. Місцеві земства Волині з розумінням віднеслись до подій Лютневої революції і зречення царя від престолу, а також до переходу влади до рук Тимчасового уряду. На своєму зібранні 19 березня 1917 р. земські гласні висловили Тимчасовому уряду готовність працювати під керівництвом Андрю. Пізніше, в квітні 1917 р., Рівненська Рада робітничих і солдатських депутатів, а також єврейське населення міста висловили йому недовіру, і його було усунуто з посади [1, с. 9].

Після Лютневої революції в Україні розпочала діяльність ще одна впливова політична сила, обрана у березні 1917 р. – Українська Центральна Рада, при якій земська система самоврядування продовжувала існувати.

Практично до Жовтневого перевороту Центральною Радою не мала прямого впливу на місцеві органи влади у регіоні, як і в Україні, оскільки вони знаходилися у підпорядкуванні Тимчасового уряду. Хоча, в період протистояння Тимчасового уряду та Центральної Ради в червні 1917 р., більшість правобережних земств підтримали український представницький орган, заявивши, що визнають своїм керівництвом лише Центральну Раду та Генеральний Секретаріат. І тільки в листопаді – грудні 1917 р. комісари Тимчасового уряду були замінені на комісарів Центральної Ради – 19 грудня 1917 р. Центральною Радою був опублікований закон про зміну назв земських інституцій, згідно з яким назва «Повітове земське зібрання» було замінене на «Повітову Народну Раду», а «Повітова земська управа» на «Повітову Народну Управу», хоча і надалі управи називали «земськими». Попри зміну назв, склад цих органів міняти не стали, оскільки потрібен був час на те, щоб новообрані гласні набули досвід роботи.

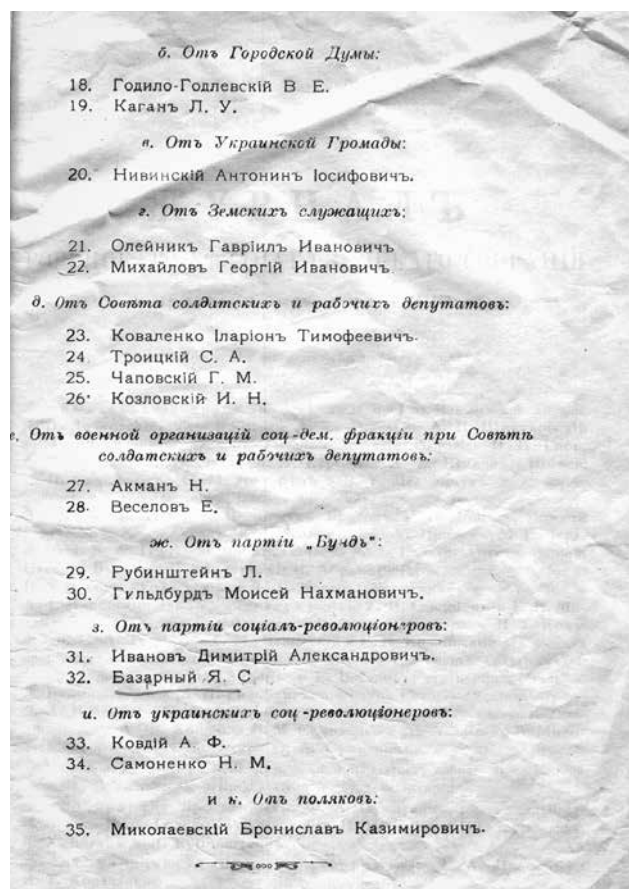
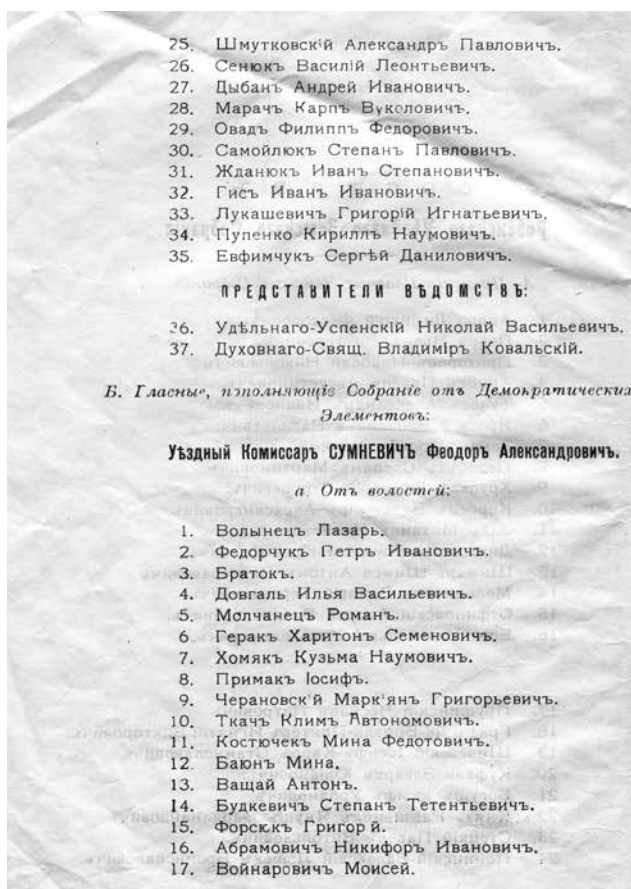
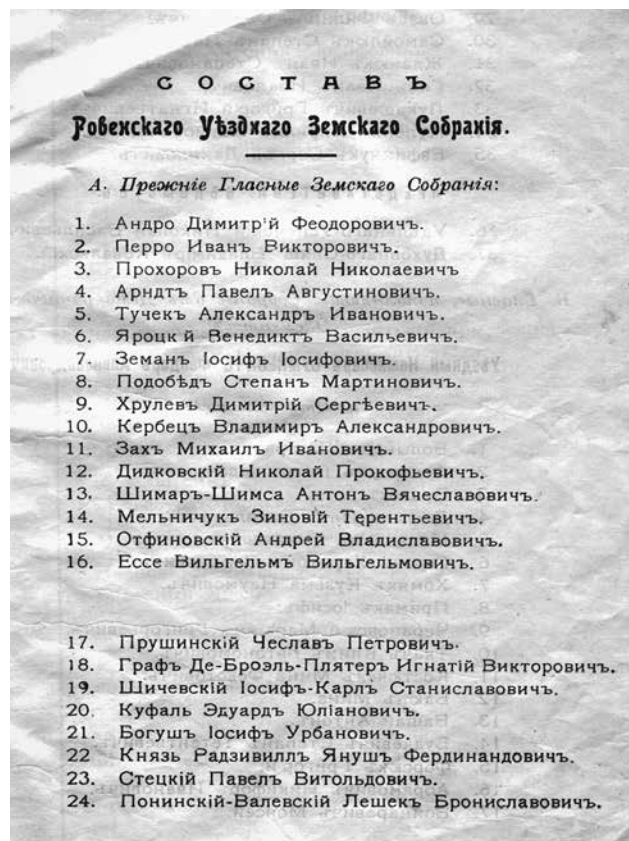
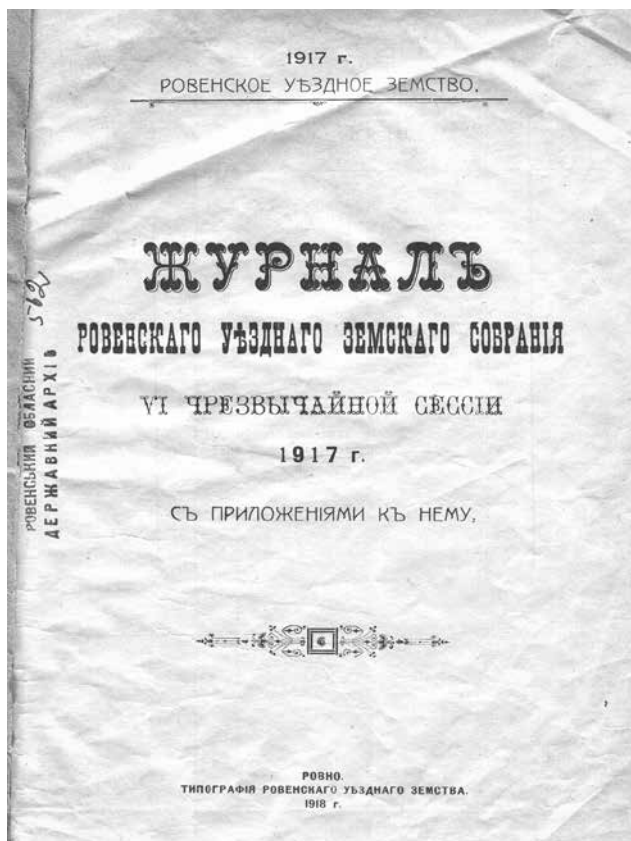
Крім земств і комісарів, державну владу на Волині у перший період Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) на муніципальному рівні продовжували представляти міські думи.

Також, поряд зі старими міськими думами і міськими управами в цей час з'явилися міські виконкоми громадських організацій, посади міських комісарів і начальників міської міліції, а з повітовими земськими зібраннями і управами – повітові виконкоми громадських організацій.

У Рівному на владу претендувала також утворена в червні Рада робітничих та солдатських депутатів, яка виявляла волю найбільш радикально налаштованих верств.

Ставлення до Жовтневого перевороту в Петрограді було неоднозначним. Частина населення схвалювала дії більшовицької партії, спокушаючись на її обіцянки миру та революційного порядку. У той же час Рівненська міська Дума залишалася на засадах конституційної діяльності і дала Жовтневому перевороту досить виважену оцінку: «Обговоривши події, міська Дума найрішучішим чином засуджує політичну авантюру більшовиків. Захоплення більшовиками влади за кілька днів до виборів в Установчі збори є їх зривом та захопленням меншістю прав усього народу» [2].

Ситуація на Рівненщині в період після Жовтневого перевороту до лютого 1918 р. була у постійній військовій напрузі – нормальному функціонуванню владних органів заважали більшовики, які з осені

значно активізували свою діяльність і почали захоплювати владу на території краю. Зокрема, 16 грудня військовим ешелonom у складі 14 вагонів більшовики прибули в Рівне з Луцька [4, с. 19].

Українські сили через свою нечисельність і погану організованість не чинили супротиву вторгненню більшовицького ешелону. Лише 31 грудня за підтримки військ УНР (січових стрільців) зважилися заарештувати більшовицьких агітаторів (40 чоловік) серед учасників III Надзвичайний з'їзду делегатів армій Південно-Західного фронту, який відбувався у Рівному 29–31 грудня. Але наступного ж дня більшовик В. Кіквідзе сформував у Дубні військовий загін, який прийшов визволяти арештованих. Отже, 1 січня 1918 року у місті знову з'явилися червоні прапори [2].

Українська влада була цілком відновлена у регіоні зі вступом до нього союзних австро-угорських і німецьких військ.

Постійна зміна влади, військові дії на території Рівненського повіту призвели до того, що практично не залишилося документів, які б відображали події часів Української народної революції на Рівненщині.

Тому безперечно цікавими для дослідника стануть декілька номерів журналів Рівненської повітової земської управи за 1917, 1918 р. (зберігся не повністю), які зберігаються в Державному архіві Рівненської області, і в деяких деталях висвітлюють діяльність органу місцевого самоврядування Рівненського повіту в ці буремні роки.

Рівненське повітове земство було введено за положенням 1890 р у 1911 р., але нормально функціонувало до 1915 р. Війна порушила нормальне життя повіту і земства, а оголошена в 1915 р. евакуація повністю розрушила земське господарство. Всі земські установи (школи, лікарні, агрономічні дільниці) були евакуйовані. Земське майно і діловодство управи частково було евакуйоване, а залишене на місці – знищене і пограбоване.

Евакуйоване майно і справи повернуті в 1916 р., але під час евакуації і перевезення частина була втрачена, частина не підлягала відновленню.

Після відновлення своєї роботи, в умовах військово-політичної нестабільності, земство не лише залишалось гарантом нормальної життєдіяльності місцевого населення, але і дбало про постачання для військ фуражу, заготовлю сухарів, чобіт, помол зерна тощо [3, арк. 4].

З 1917 р. земства, як і міські думи, були поставлені у нові правові умови – зобов'язані провести довибори, щоби демократизувати свій склад.

Результати проведених виборів можна прослідкувати за «Журналом Ровенского уездного земского собрания VI чрезвычайной сессии 1917 года» (відбулося 12 вересня 1917 р.), на початку якого якраз і вміщено перелік усіх гласних Рівненського повітового земського зібрання, і який дає нам чітку картину розстановки політичних сил в повіті.

Склад нової демократичної частини Рівненського повітового земського зібрання було обрано Рівненською повітовою громадською радою напередодні, 11 вересня 1917 р. [3, арк. 11].

До вже існуючого земського зібрання у складі 37 осіб додалось ще 36 гласних від демократичного елементу, що загалом становило 73 гласних. Мандатна комісія на початку зібрання підтвердила повноваження всіх новообраних гласних.

Серед них були представники від волостей (17 чол.), міської думи (2 чол.), української громади, земських службовців, Ради солдатських і робітничих депутатів (7 чол.), від військових організацій соціал-демократичної фракції при Раді солдатських робітничих депутатів (2 чол.), від партії «Бунд» (2 чол.), від партії соціал-революціонерів (2 чол.) і від українських соціал-революціонерів (2 чол.), від поляків (1 чол.) [4, арк. 3,4].

Зібрання стало переважно українським за національним й селянським за соціальним складом. У ньому були представлені всі існуючі політичні партії і громадські організації.

На засіданні були присутні лише 11 чоловік зі старого складу і 35 з нового демократичного складу, чим вони забезпечили собі беззаперечну більшість [4, арк. 5].

Головою Рівненського повітового земського зібрання (Рівненської Повітової Народної Ради) був обраний І. Т. Коваленко, а головою Повітової земської управи (Повітової Народної Управи) – Ф. Сумневич. Він же й головував на надзвичайному зібранні [5].

Серед питань порядку денного надзвичайного зібрання було обрання додатково 6 гласних з нового демократичного складу до губернського земського зібрання, про демократичний склад повітового земського зібрання, про шкільну справу, про видатки земства, викликані революцією і пов'язаними з нею подіями тощо.

У досліджуваний період Української революції діяльність земства надалі зосереджувалась в культурно-освітній сфері, охороні здоров'я, ветеринарній справі тощо. Надзвичайно плідно воно працювало у просвітницькій галузі, тому цим питанням було приділено багато уваги.

Голова Рівненської повітової народної ради (земської управи) І. Т. Коваленко виголосив дуже докладну доповідь про народну освіту, учительський з'їзд та учительські повітові курси для підготовки вчителів з української мови, які відбулися в Рівному. Останні були проведені з ініціативи повітової громадської ради для широкого висвітлення національного питання, знайомства з історією України, географією, багатством, глибиною рідної мови, і тривали упродовж 18 днів.

Було вирішено, у зв'язку із переходом усіх церковно-парафіяльних і міністерських шкіл у підпорядкування місцевих органів самоврядування,

створити нові повітові шкільні органи – Повітову шкільну раду (її 6 членів було обрано на зібранні), двох інструкторів з народної освіти, один з яких виконував обов'язки комісара з народної освіти і був представником Генерального секретаря, і завідувача шкільного відділу при повітовому земстві [4, арк. 6 зв.-8 зв.].

Однак, як до, так і після заміни у губерніях, повітах у листопаді – грудні 1917 рр. комісарів Тимчасового Уряду комісарами Центральної ради, органи самоврядування перебували майже весь час у стані кризи. Зростаюча дорожнеча, нові статті видатків, мляве надходження податків або повне їх припинення руйнували їх бюджет, затверджений на 1917 ще восени 1916 р. Як волосні, так і повітові народні ради мали по суті порожні каси. Учителі, медики та інші спеціалісти місяцями не отримували заробітну плату. Майже припинилося будівництво доріг, приміщень, агонізувала агрономічна служба.

Питання утримання шкіл, збільшення асигнувань на нові шкільні органи, організацію вчительської повітової земської бібліотеки викликали жваву дискусію. Однак з'ясувалося, що земська скарбниця майже порожня у зв'язку з несплатою земських податків як приватним власниками, так і маєтками, що перейшли у власність держави. Для проведення стягнення недоїмок підготували наказ за підписом начальника повітової поліції Фрізіра, спрямований «для енергійного стягнення недоїмок». Тим не менш, було проголосовано за виділення коштів на утримання нових шкільних органів та на підвищення учительської заробітної платні з 135 до 175 крб., з поправкою «про умовність цього асигнування в залежності від наявності в касі Земства вільних грошей, тобто за умови надходження недоїмок» [4, арк. 8]. Учасники зібрання сподівались на нормалізацію ситуації і надходження податків.

Відсутність належного фінансування негативно позначалась на діяльності земств, примушуючи їх відмовлятися від проведення багатьох заходів. Попри це, земства до кінця свого функціонування намагались працювати для розвитку краю. У зв'язку з тим, що питання виділення коштів на створення повітової вчительської бібліотеки у розмірі 3000 крб. не набрало необхідної кількості голосів, було запропоновано зібрати на бібліотеку серед присутніх. Пропозиція була зустрінута схвально – за півгодини зібрали 403 крб., і було запропоновано продовжити збирати гроші у всьому повіті.

Протягом весни – осені 1917 р. земство доклало чимало зусиль для забезпечення життєдіяльності місцевих органів, у т.ч. і створеної в Рівненському повіті Громадської ради. Так, у доповіді про видатки Рівненського земства, викликані революцією і пов'язаними з нею подіями відмічалось: «З поваленням монархічного ладу в Росії повсюдно утворені явочним шляхом різноманітні громадські організації для підтримки завойованих революцією прав

до встановлення Установчими Зборами порядку правління країною. У Рівненському повіті утворена Громадська Рада з широким представництвом всіх верств населення». Однак на утримання такої громадської ради коштів не було, і члени ради через повітового комісара отримали ці кошти у земства.

Профінансувало земство у 1917 р. й самого повітового комісара, і Рівненське волосне правління. На прохання повітового комісара Ф. Сумневича та голови Земельного комітету знову було прийнято рішення щодо виділення їм грошей. Отримали кошти (на папері) і дільничні мирові судді, попри те, що закон, яким виплата їм коштів на квартири перекладалась на земське самоврядування, в Рівненському повіті на той час ще не був введений [4, арк. 11 зв.].

Гостро стояло питання забезпечення війська і місцевого населення продовольством, дровами, армії – фуражем. Була обрана паливна («дров'яна») комісія та надано дозвіл земській управі взяти кредит на закупівлю дров у приватних осіб під гарантії Державної скарбниці [4, арк. 9].

Попри пізній час і вичерпаний порядок денний, начальнику повітової міліції, прапорщику Фрізіру, вдалося порушити питання виділення коштів на утримання міліції, в т.ч. і у зв'язку з необхідністю повернення недоїмки земських надходжень в сумі 700 000 руб. Як вказував доповідач, з причини низьких окладів, міліціонери звільняються зі служби, інші беруть хабарі, склад міліції дуже незадовільний. Кошторис, запропонований на утримання міліції також було схвалено [4, арк. 9 зв.].

О 1.20 ночі зібрання закінчило свою роботу. Важко сьогодні сказати, наскільки були реалізовані заплановані на з'їзді заходи, і як вдалося земству їх профінансувати – час був дуже складний і непередбачуваний.

Деякі наступні події, які відбувалися в Рівному, зафіксовані у журналі «Доклады Ровенской Уездной Земской Управы Уездному Земскому Собранию VII очередной сессии 1917 г.», який, на жаль, зберігся не повністю.

Попри проведені довибори у земське зібрання й затвердження складу нової управи ще в вересні 1917 р., вона фактично розпочала свою роботу з 21 грудня 1917 р., в той період, коли більшовики захопили владу в більших містах Волині, в т.ч. 16 грудня – в Рівному, що і відобразилося на земській справі. Невдовзі управа залишилася без свого керівництва – 28 грудня 1917 р. більшовиками було заарештовано заступника голови Денисенка, а 20 січня 1918 р. – голову управи Ф. Сумневича [3, арк. 9].

Тому 21 січня 1918 р. членами управи терміново було скликано «приватне» засідання гласних Рівненського повітового земського зібрання, на якому було присутні 3 члени управи і 13 гласних, які проживали в Рівному та ближніх селах. Головним

питання була криза в діяльності управи, викликана відсутністю голови і його заступника, що призвело до юридичної неправомочності цього органу. Крім того, як свідчить журнал цього зібрання, гласні, які продовжували працювати, постійно натикалися на проекти більшовиків розігнати місцеве самоврядування і здійснити лозунг «Вся влада Радам!», що тільки заважало в їх роботі.

Відомо, що в січні 1918 р. в Острозькому повіті місцеві селяни під впливом агітації солдат, які повернулися з фронту, також почали виступи проти волосних земських управ, а в Рівненському повіті в той же час було розгромлено п'ять продовольчих управ, створених ще в березні 1917 р. Тимчасовим урядом.

Але й в тих умовах земство мусило працювати. Для цього на зібранні було обрано тимчасово виконуючого посаду заступника голови управи, яким став Г. І. Олійник, доручено членам управи підготувати проект кошторису на 1918 р., і розглянуто проект порядку денного чергового земського зібрання. Питання щодо штату міліції, у зв'язку з «повною невизначеністю державної влади в країні», до порядку денного наступного зібрання не внесли. Згідно з постановою попереднього зібрання, яке відбулося 7 листопада 1917 р., гласним знову було доручено, для підготовки доповіді на земське зібрання, проаналізувати роботу повітової продовольчої управи [3, арк. 11].

Невдовзі відбулась VII чергова сесія Повітового земського зібрання (Повітової народної ради). Аналіз журналу цього з'їзду дозволяє ознайомитися з тими нагальними потребами, які земство мусило вирішувати в той період, коли, крім цього органу, населенням більше ніхто не опікувався.

Присутніх на ньому було ознайомлено зі станом господарства Рівненського земства на час вступу до виконання своїх обов'язків нового складу управи; розглянуто кошторис управи на 1918 р., прозвітовано про утримання земських поштових доріг, арестанських будинків, про стан будівництва доріг, про допомогу селянам, господарства яких постраждали від воєнних дій, про народну освіту, лікарську, ветеринарну та агрономічну справи. У зв'язку з тим, що журнал зберігся не повністю, з цими матеріалами можна ознайомитися, про інші доповіді – тільки дізнатися зі «Спису докладів Рівненської Повітової Народної Управи Рівненській Народній Раді», який вміщено на початку видання, а саме розглянуто такі питання: повітовими гласними управи було надано дозвіл отримувати позики для ведення земського господарства, списано недоїмки по сплаті земських зборів за попередні роки; розглянуто питання асигнування коштів на впорядкування могили Т. Г. Шевченка, на допомогу Рівненській Українській громаді, Всеукраїнській Раді Селянських депутатів; про протест Волинського Губернського комісара на постанову Народної ради про обрання відкритим

голосування складу різних комісій, про затвердження постанови управи про розподіл обов'язків між головою та членами управи, про передання волосним земствам деяких питань повітового господарства; про розподіл Рівненського повіту на мирові дільниці та про визначення меж цих дільниць, про обрання мирових суддів (16 дільничних, 2 додаткових) на 3 роки з 1918 р., про обрання представників місцевого населення до складу повітової з військових справ установи (Військове присутствіє), про обрання складу установи з торговельного оподаткування (по промислового податку присутствіє), установи з прибуткового оподаткування. Не обійшли стороною питання дозволу продажу виноградних вин і пива та підсумків діяльності каси дрібного кредиту за 1916–1917 рр. [3, арк. 1, 2].

В поданому на початку журналу короткому огляді стану земського господарства є фінансовий звіт за деякими напрямками його діяльності, який показує, що в окреслений період земство не мало належних коштів для ведення господарства, що робило його неспроможним вирішувати нагальні питання того часу.

Якщо в 1916 р. витрати земства порівняно з 1915 р. скоротились з 462066 крб. до 379955 крб., то в наступні роки ситуація ще більше погіршилась.

Так, земська каса на 1 грудня 1917 р мала в наявності 91971 крб. Борги, які вже протягом двох років не виплачувались, становили 833081 крб., в т.ч. – це були отримані земством позики на шкільне будівництво – 223535, на будівництво шляхових споруд – 200000, лікарні в Тютюковичах – 32240, на купівлю власного будинку – 82571. У той же час, сума несплачених земських податків за 1917 р. та попередні роки становила 694507 крб. [3, арк. 4, 6].

Для забезпечення війська й місцевого населення продовольством, дровами, армії – фуражем, земська управа арендувала у різних осіб луги, брала фураж, продукти, винаймала транспорт та інвентар. В 1917 р. сума цих видатків становила 229682 руб. Проводило земство операції комерційного характеру із заготівлі сухарів для війська, фуражу, чобіт, продовольчої і насінневої допомоги населенню, заготівлі картоплі і овочів для армії. З деяких операцій земство понесло значні збитки, з деяких навіть мало прибуток [3, арк. 12–25].

В журналі наведено звіт продовольчого відділу повітового земства за 1915–1917 рр., згідно з яким на продовольчу справу в повіті було витрачено 422488 крб. Прибуток земства по цих операціях складав дуже мало – 20445 крб. Станом же на 1 листопада 1917 р. каса продовольчого відділу була майже порожня – налічувала всього 568 крб. [3, арк. 36–41].

За період, який розглядається, земство не переставало захищати соціальні права постраждалих від військових дій: допомагало біженцям, сприяло реабілітації поранених та інвалідів, займалося питаннями компенсації матеріальних збитків потер-

Коли тепер підрахуем всю цифру вибутків на народню освіту у нас получится колосальна цифра в 1.742.227 карб. Цифра превищаюча весь бюджет України минулого року в 3 1/2 раза і бюдж. на народню освіту минуло року в 4 1/2 раза. Ця цифра дійсно велика, но ми зробим велику помилку, коли посягнемо її зменшити, тоді ми підемо по протоптанному шляхові старого уряду, коли завжди находили можливим зменшувати асігчування на народню освіту. Результати цього всім відомі 7 % грамотних серед населення повіту. Ця велика цифра зменшиться, коли взять на увагу те, що Земство повинно на народню освіту одержать допомогу від Мініст. Освіти в розмірі 1800 карб. на комплект, себто при 386 комплектах, ми одержим цифру в 694.800 карб., значить на Земство залишується вибуток на Народню Освіту в розмірі 1.047.427 карб. Ця цифра сама по собі також велика, но нужно знать, що ми робим також велике діло-діло культури, а там, де торкається культури, у нас не може бути грошового розсчета. Нужно ультимативно заявить боротьбу народному ворогуйого темноті і коли ви поставитесь рішуче до цього питання, коли ви вийдете озброєними з безумовним бажанням скинуть з себе саме страшне ярмо-ярмо народньої несвідомости, темноти, то ви зробите перший святий обов'язок справжнього народнього представника, який хоче дійсно щастя своему народові. Ми бачили, як тисячі літ, наш сліпий селянин ніс на собі тягар самодержавія політичного і економічного рабства, ми бачимо, куди, пішло все богатство народа більш, як 50 мільярдів його достоянія, - воно пішло в пропасть ненавистного бога народньої темноти.

Тільки несвідомий темний народ мог допустити учинять над собою ті експерименти, які учинили над нами кучка архісоціалістів-народні комісари. Весь народ зараз плати страшну контрибуцію за то удовольствіє, котрим він тішився і тішиться більше уже 3 1/2 років і котре було построено по заспиною дійсних інтересів народу. Контрибуцію, котру ми так щедро виплачуем, невидно, але ж досить тяжка. Купуете ви собі чоботи, харчі-ви уплачуєте 1/10 стоїмости, 9/10 контрибуції. І я боюсь, а я в тому певен, що народ наш без справжньої освіти, як раз і попаде на шлях економічної вічної кабали. і вся політична воля буде тільки один міраж по якому наш селянин буде вздихать. Я рахую того чоловіка зрадником народу, хто хоч на одну юту одступити від широкого завдання революційного моменту і не заложити тих певних підвагин народнього будинку, в якому він буде почувать вільним, але ж і відповідальним громадянином своєї страны.

Доповідь про стан освіти в Рівненському повіті у 1917 р.

пілим від війни, надавало технічну, матеріальну та трудову допомогу родинам мобілізованих до армії тощо. На земському зібранні розглядалося питання про будівельну допомогу сільському населенню з відновлення зруйнованих військовими діями господарств. В 1916 р. повітове земство отримано 20 000 крб. та будівельного матеріалу на 14278 крб., в січні 1918 р. губерньським земським зібранням

на ці цілі було виділено для Рівненського повіту 50000 крб. Зрозуміло, що цього було зовсім недостатньо, так як на відновлення тільки однієї будівлі закладалася сума в 1500–2000 крб. [3, арк. 56–57].

Повітові земські зібрання були тими органами державної влади, що працювали на забезпечення кращого життя волинян у медичній, господарській і освітніх сферах. Втім, недофінансування й

внутрішнє суспільно-політичне напруження листопада 1917 р. – квітня 1918 р. якісно обмежили їхню діяльність.

Розглядаючи проект кошторису на 1918 р., зібрання заслухало доповіді з основних напрямків діяльності, в яких детально обґрунтовалися запити на асигнування коштів. Аналізуючи ці матеріали, розумієш, яку значну за обсягом статистичну роботу щодо стану освіти, медицини, для обчислення сум земських податків було проведено в непростих умовах військового часу.

Найбільшою доповіддю була доповідь про народну освіту. Попри фінансову скруту, викликану загальною економічною та фінансовою кризою в країні, земство на початок 1917/1918 н.р. домоглося певних результатів.

З початком війни й до 1917 р. в справі будівництва шкіл нічого не робилось. До 1917 р. земство мало 34 школи на 48 комплектів.

Указом Тимчасового уряду від 19 серпня 1917 р. всі школи перейшли до місцевих органів самоврядування. Станом на 1917/1918 р. земство вже мало 87 церковно-парафіальних, 44 міністерських, 34 земських – разом 165 шкіл. Повітова шкільна рада домоглася, не чекаючи асигнувань, відкриття шкіл, які були недобудовані ще з 1914 р. З вересня 1917 р. було відкрито 22 школи та 15 шкіл, для яких селяни самостійно знайшли помешкання. Всього було 202 школи з 387 комплектами на 22920 учнів. Грамотність порівняно з 1914 р. покращилась на 55%.

Шкільна влада від державних урядовців перейшла до виборних на демократичних принципах установ – Повітової шкільної ради, інструктора і комісара народної освіти. Шкільна рада прагнула всіма засобами до розвитку національної української школи, для чого були закуплені українські букварі, а також читанки і українські задачки. Однак виникла криза зі шкільними кадрами. Якщо з початку існування Шкільної ради 46 шкіл не мали вчителів (вересень 1917 р.), то невдовзі вже в половині шкіл на було кому вчити дітей. Всього на

той час в освіті Рівненського повіту працювало 195 вчителів чоловіків, 172 вчительки [3, арк. 61–85].

У доповіді про освіту подано остаточну цифру тих коштів, які потребувала галузь для повноцінної своєї роботи на 1918 р., і яка, крім того, що була «колосальна», була абсолютно не реальною в існуючих тоді умовах [3, арк. 85].

Попри величезні труднощі, продовжувала функціонувати земська медична система. Основними її завданнями в цей час стали боротьба з епідеміями, медична допомога військовим, надання медичної допомоги населенню.

Тоді до системи земської медицини в повіті відносилися 10 лікарняних дільниць, 6 лікарень, 4 лікарняні амбулаторії, 9 самостійних фельдшерських пунктів, 6 лікарів, 11 дільничних фельдшерів в лікарнях, 9 самостійних фельдшерів, 4 фельдшери-акушерки, 6 акушерок, 13 сестер милосердя, 13 фельдшерів епідеміологічного загону.

Враховуючи недостатню кількість медичного персоналу, з початку 1918 р. земство призначає в повітову лікарню в Тютковичах додатково одного лікаря, відкриває венеричне відділення, призначає при Городоцькій лікарні лікаря-інтерна. Це призначення було розглянуто 27 грудня 1917 р. на засіданні повітової лікувально-санітарної ради [3, арк. 87–93].

Суми, запропоновані для внесення у кошторис для охорони здоров'я, також на той період можна вважати нереальними. Однак, щось таки вдалося профінансувати.

Уряд УНР, розуміючи усю важкість ситуації, у квітні 1918 р. надав міським думам і земствам грошову державну допомогу позичкою. Вона по Україні визначалася загальною сумою в 100 млн. руб. Можливо, частину її отримали й у Рівненському повіті [6, с. 31–45].

Майже нічого не відомо про подальшу діяльність Рівненського повітового земства. Очевидно, воно продовжувало існувати до кінця 1919 р., щоправда, конкретних архівних матеріалів, які підтверджували б його діяльність саме в цей період, поки що не знайдено.

Джерела та література:

1. До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Рівненщині в 1917–1920 роках. Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам. – Ровно, 1957.
2. Події Української революції на Рівненщині [Електронний ресурс] // Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека: сайт. – [Режим доступу]: libr.rv.ua/ua/virt/162/. – Назва з екрана.
3. Доклади Ровенской Уездной Управы Уездному Земскому Собранию VII очередной сессии. – Ровно, 1917.
4. Журнал Ровенского Уездного Земского Собрания VI Чрезвычайной сессии 1917 г. с приложениями к нему. – Ровно, 1918.
5. Прищепя О. П. Діяльність земств на Рівненщині. [Електронний ресурс] // Історична Волинь: сайт. – [Режим доступу]: www.istvolyn.info/index.php?option...id... – Назва з екрана.
6. Гуцалюк І. О. Земства Західної Волині в добу Української революції (1917–1920 рр.) / І. О. Гуцалюк // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2012. – Вип. 10 (235). – С. 35–41.

Юзеф Нікольченко, Крістіна Білоус

ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧИХ ДОКУМЕНТІВ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ У ДОБУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У березні 2017 р. виповнилося 100-ліття від початку Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. – одного із найважливіших і найскладніших періодів в історії українського народу ХХ ст. Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, відродження української нації. Сформована тоді ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху. Розбудовою Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки українці довели здатність і спроможність національного державотворення. Сьогоднішня Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених революцією 1917–1921 рр.

З метою вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності Президентом України 22 січня 2016 р. підписано Указ № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», яким 2017 р. проголошено Роком Української революції. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 року № 777-р. затверджено план заходів щодо відзначення цього ювілею та вшанування пам'яті учасників революції на період до 2021 р.

Українська революція 1917–1921 рр. розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917 р. Проте вона стала самодостатнім історичним явищем із самобутніми специфічними рисами. Революція носила характер національний та соціально-визвольний. Ключовим її рушієм був український народ і його політична еліта, що зазнала еволюції від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення необхідності утвердження власної державної незалежності.

Українська революція має чіткі хронологічні рамки. Її нижня часова межа пов'язана зі створенням у березні 1917 р. Української Центральної Ради на чолі з М. С. Грушевським. За короткий час вона перетворилася з представницького органу українського громадського руху на повноцінний парламент Української Народної Республіки.

Верхня межа Української революції – жовтень-листопад 1921 р., коли масовий антибільшовицький повстанський рух ослаб після поразки Другого Зимового походу армії УНР.

У ході революції український народ уперше в ХХ ст. створив незалежну національну державу, яка у формі різних утворень мала всі ознаки незалежної держави: територію, кордони, символи,

органи влади, військо, гроші, мову. Вперше після століть бездержавності було здійснено спробу об'єднати в одній соборній державі східні й західні українські землі.

Революція була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах країни розвивався національний рух, створювалися та діяли українські органи влади, політичні партії та громадські інституції, відроджувалася культура.

Досвід самостійної соборної України відіграв вирішальну роль у подальшій визвольній боротьбі українського народу. Розуміння здобутків революції та усвідомлення причин її поразки має стати важливим уроком для сучасної розбудови незалежної України.

Національно-демократична революція 1917–1921 рр. була визначальною з точки зору творення сучасної світоглядної парадигми української ментальності та розвитку національної ідеї у майбутній перспективі. Це важливий період в історії України, з якого необхідно екстрагувати безцінний досвід державотворення, здійснити аналіз моделей центрального і місцевого управління, законотворчих ідей, які пройшли перевірку часом.

Документальна основа функціонування органів місцевої влади (далі – ОМВ) в Україні у період Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. є важливим питанням, адже офіційне закріплення управлінських та політичних рішень у регіонах забезпечувало стійке підґрунтя реалізації процесу державотворення в Україні. Прикладом слугує діяльність Центральної Ради (далі – ЦР), яка характеризується створенням демократичної, структуризованої та ефективної системи місцевого самоврядування з березня 1917 по квітень 1918 рр. [2].

Урядом ЦР були прийняті важливі документи: Закон «Про національно-персональну автономію», Закон «Про поділ України на землі», згідно з яким ліквідовувались губернії та передбачалось утворення 32 земель. 29 квітня 1918 року була затверджена Конституція УНР («Статут про Державний устрій, права і вільності УНР»), яка стверджувала, що місцева влада належить виборним Радам і Управам громад, волостей і земель.

Регулювали діяльність ОМВ центральні та регіональні організаційно-розпорядчі документи, наприклад: Інструкція «Про сільські комітети» (березень 1917 р.), циркуляри Харківського навчального округу (березень 1917 р.), наказ про створення міліції Сумського Комітету (березень 1917 р.), інструкція «Про сільські комітети» Проскурівського

громадського комітету, в якій зазначалось, що у кожній сільській громаді для завідування громадсько-господарськими справами утворюється комітет з 7–9 осіб, а у громадах зі значною кількістю населення комітет виділяє з себе сільську управу з 3–7 чоловік. На голів сільських комітетів покладалися обов'язки колишніх старост. Сільські комітети повинні діяти у згоді з волосними громадськими комітетами і їм підпорядковуватись.

Для формування системи регіональних інститутів влади ЦР призначала губернських та повітових комісарів. Діяльність сільської ланки революційних самоврядувань мала тимчасовий характер до створення волосних ОМВ. Зважаючи на труднощі становлення селянських владних структур, для них складались детальні настанови, причому досить часто кожен повіт складав свої організаційно-розпорядчі документи. Так, 14 березня 1917 р. Переяславський громадський комітет Полтавської губернії надіслав у Єрковецьку волость листа, у якому було описано процедуру обрання волосного комітету та коло його повноважень згідно доданого «Положення». Документ визначав завдання волосного органу.

Можна констатувати, що у вище означений період уряд ЦР активізував нормотворчу діяльність з метою забезпечення ОМВ відповідною нормативно-правовою базою для створення нормальних умов життя населення на регіональному рівні та заохочував їхню законотворчу діяльність.

Поза сумнівом і початок формування сучасного вітчизняного діловодства також припадає на час Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Створена у той час діловодними структурами ЦР, Гетьманату та Директорії УНР урядова документація

та актові джерела ОМВ були фундаментом щодо втілення у життя їхніх політичних, економічних, соціальних і культурних перетворень [7].

Служба діловодства вважалася важливим компонентом в організаційній структурі ОМВ. Її раціональна постановка слугувала гарантом якісного зростання ефективності політичної, економічної, соціальної і культурної діяльності. Тому питання облаштування канцелярій та вдосконалення їхніх діловодних функцій завжди знаходилося у полі зору курівників ОМВ.

Також важливим кроком щодо створення власної системи діловодства в національно-демократичних урядах України, особливо у 1917–1918 рр., було використання української мови в офіційних документах. Щодо статусу української мови в офіційному листуванні свідчить Статут Генерального Секретаріату ЦР від 16 липня 1917 р. «Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Віснику на українській мові» [6, с. 22]. Подібні заходи щодо українізації державного апарату проводилися в багатьох губерніях України, що дало певні позитивні результати.

Для прикладу: на Київщині наприкінці 1917 р. у Таращанському повіті 75% документів були підготовлені українською мовою, у Сквирівському повіті цей показник склав 69%, у Канівському – 58%. Загальний показник по Київській губернії становив 52% [5, с. 53].

Восени 1917 р. розгорнулася робота щодо проведення українізації державних закладів у південно-східних та східних губерніях України, де переважало російськомовне населення. На Харківщині, у м. Валки, відкрилася перша в Україні професійна

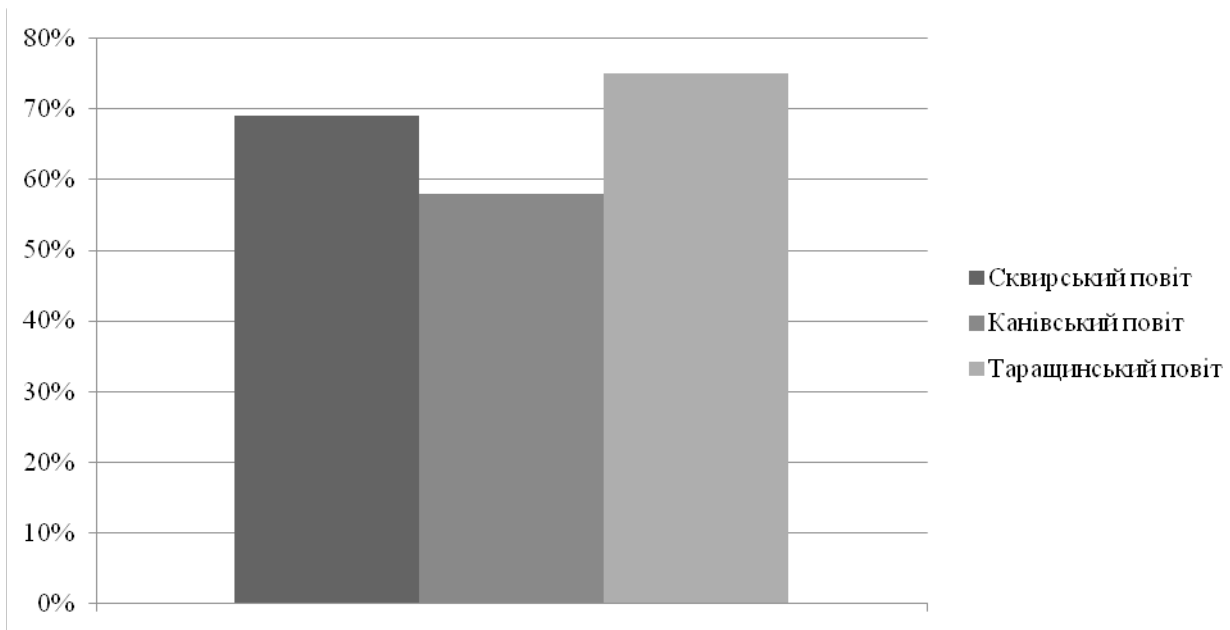

Рис. 1. Зростання показників використання української мови у діловодстві станом на 1917 р. на Київщині

школа підготовки українських діловодів, секретарів, адміністраторів, керівників різних рангів державних закладів, профспілкових, кооперативних організацій Слобожанщини, у якій на початок 1918 р. пройшли навчання сотні державних службовців [7, с. 52].

У цьому контексті особливий інтерес для вітчизняних істориків, політиків, правознавців, економістів і документознавців становлять не тільки законодавчі акти вище означених демократичних урядів України, а й організаційно-розпорядчі документи ОМВ на підпорядкованій їм території. На думку авторів, цей аспект і є домінуючим у визначення актуальності проблеми, яка розглядається у статті.

Безпосередньо сфера документаційного забезпечення та діяльності служб діловодства ОМВ у період Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. у вітчизняній історіографії представлена працями І. О. Петрової, Н. В. Камінської, О. І. Леміжанської, О. А. Макієнка, Ю. М. Нікольченка і В. В. Дубницької, Л. А. Сокур, В. Ф. Солдатенка, Ю. І. Палехи, Р. Я. Пирога, Д. Ф. Розовика, Л. А. Сокура, Ф. Г. Турченка, Л. М. Усаченко та інших.

У свою чергу автори, здійснивши аналіз інформаційної складової окремих організаційно-розпорядчих документів ОМВ у Олександрівському повіті Катеринославської губернії та Сумському повіті Харківської губернії [1] у період Національно-демократичної революції пропонують власну точку зору на означене питання, яка сформувався у процесі тривалих наукових пошуків викладачів і студентів кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету в інформаційній галузі, що складає мету статті.

Реалізація мети здійснювалася за допомогою неформалізованого та формалізованого методів дослідження семантичного складу документів та їхньої класифікації і методу когнітивного картування (когнітивність – це здатність до розумового сприйняття і переробки зовнішньої інформації), що дозволило створити семантичні моделі обраних для інформаційного аналізу організаційно-розпорядчих документів [3].

Вперше результати неформалізованого та формалізованого методів дослідження семантичного складу документів та їхньої класифікації і методу когнітивного картування інформаційних документів періоду Національно-демократичної революції в Україні були уведені у науковий обіг у 2011 р. після публікації статті Ю. М. Нікольченка і В. В. Дубницької «Інформаційний простір України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 р.: аналіз актових джерел» у науковому віснику «Гілея» [4], у якій аналізувалися документи ідеологічного спрямування: маніфести, відозви, звернення тощо

Разом з тим, автори розуміють, що використання методу когнітивного картування у процесі здійснення інформаційного аналізу організаційно-

розпорядчих документів, є питанням дискусійним, зважаючи на те, що він (метод), як правило, широко використовується, в першу чергу, у психології та соціології. Проте, у якості наукового експерименту нами була вперше здійснена спроба визначити когнітивність у документах ОМВ вище означеного видового складу, що досліджувалися.

Коефіцієнт когнітивності тексту визначається за формулою

$$k = \frac{Q}{Q_{\max}}$$

де: k – коефіцієнт когнітивності, Q – кількість інформаційного блага, $Q_{\max}$ – максимально можливий обсяг сприйняття інформації.

Організаційно-розпорядчі документи Олександрівського повіту Катеринославської губернії, які досліджувалися на предмет визначення інформаційної складової:

- Звернення Олександрівського повітового коменданта до Олександрівської міської управи про матеріальне забезпечення І-го Хортицького куреня вільного козацтва військ Директорії, створеного замість військової залоги міста (24.11.1918);
- Повідомлення Комітету громадської безпеки про повалення влади гетьмана та організацію самооборони в Михайлівській волості (28.11.1918);
- Оголошення Олександрівського повітового комісара Лазаренка про введення в обіг української грошової одиниці – гривні (10.01.1919);
- Інструкція щодо виборів на Трудовий конгрес у Києві (19.01.1919).
- Листівка Олександрівської міської управи до населення міста про заснування Надзвичайної колегії (22.01.1919);

Організаційно-розпорядчі документи Сумського повіту Харківської губернії, які досліджувалися на предмет визначення інформаційної складової:

- клопотання начальника Конотопської міліції до міської управи про закупівлю патронів та револьверів (12.07.1917);
- Повідомлення про заснування у Конотопі товариств робітників місцевих підприємств (24.08.1917)
- Інструкція про застосування зброї службовцями органів державної влади при виконанні ними службових обов'язків (23.07.1918);
- Оголошення Конотопського повітового коменданта сотника Яковенка про список покараних за навмисне вбивство мешканця Батурина (03.12.1918);

Для систематизації визначених організаційно-розпорядчих документів ОМВ була здійснена їхня класифікація за змістом.

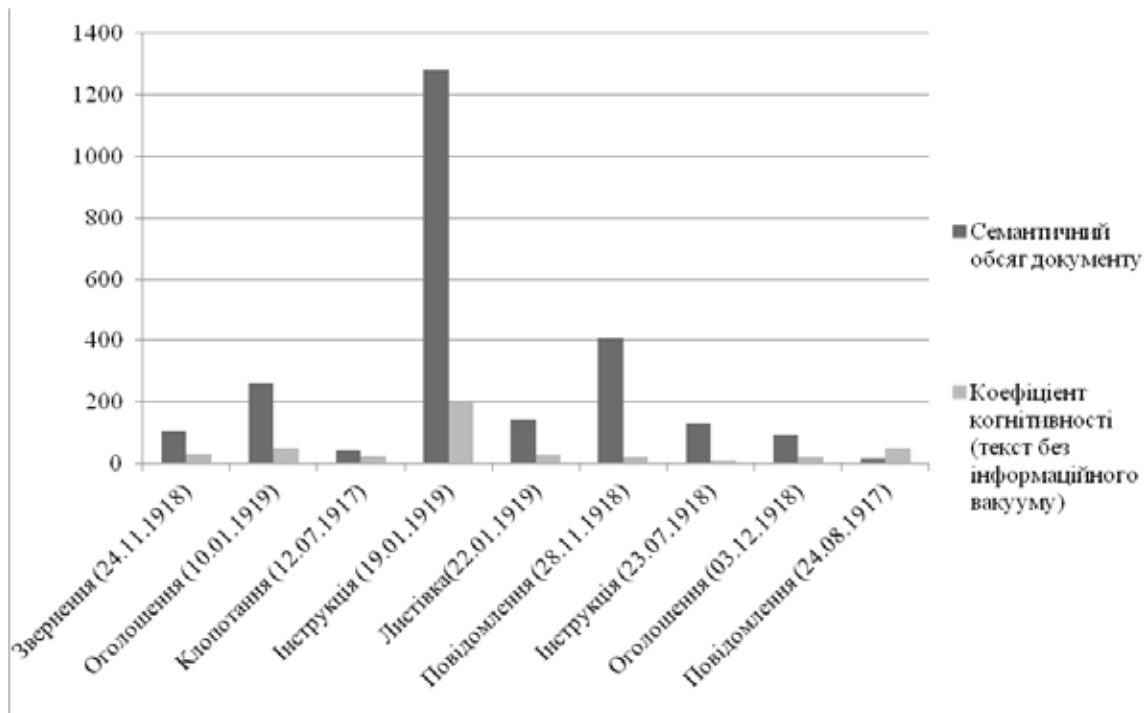

Рис. 2. Порівняння коефіцієнтів когнітивності текстів документів, що досліджувалися.

1. Політична діяльність:

- Повідомлення Комітету громадської безпеки про провалення влади гетьмана та організацію самооборони у Михайлівській волості (28.11.1918). Загальна кількість символів – 2887. Текст без тематичного змістового навантаження, або «порожній текст», який когнітологи визначають як інформаційний вакуум – 5,3%. Коефіцієнт когнітивності (далі: k) – 18,86;
- Інструкція щодо виборів на Трудовий конгрес у Києві (19.01.1919). Загальна кількість символів – 9214. Інформаційний вакуум – 5%. Коефіцієнт k – 199,437;
- Листівка Олександрівської міської управи до населення міста про заснування Надзвичайної колегії (22.01.1919) є офіційним зверненням представників ОМВ до населення з метою збереження громадського порядку. Загальна кількість символів – 873. Інформаційний вакуум – 3,5%. Коефіцієнт k – 28,571;

2. Громадська безпека:

- Інструкція про застосування зброї службовцями органів державної влади при виконанні ними службових обов'язків (23.07.1918). Загальна кількість символів – 942. Інформаційний вакуум – 11%. Коефіцієнт k – 9,09;
- Оголошення Конопотського повітового коменданта сотника Яковенка про список покараних за навмисне вбивство мешканця Батурина (03.12.1918). Загальна кількість символів – 517. Інформаційний вакуум – 5%. Коефіцієнт k – 20;

3. Економічні питання:

- Клопотання начальника Конопотської міліції до міської управи про закупівлю патронів та револьверів (12.07.1917); Загальна кількість символів – 323. Інформаційний вакуум – 4%. Коефіцієнт k – 25;
- Повідомлення про заснування у Конопоті товариств робітників місцевих підприємств (24.08.1917). Загальна кількість символів – 207. Інформаційний вакуум – 2%. Коефіцієнт k – 50;
- Звернення Олександрівського повітового коменданта до Олександрівської міської управи щодо матеріального забезпечення I-го Хортицького куреня вільного козацтва військ Директорії, створеного замість військової залоги міста (24.11.1918). Загальна кількість символів – 564. Інформаційний вакуум – 2,05%. Коефіцієнт k – 33,333;
- Оголошення Олександрівського повітового комісара Лазаренка щодо введення в обіг української грошової одиниці – гривні (10.01.1919). Загальна кількість символів – 1474. Інформаційний вакуум – 2,05%. Коефіцієнт k – 48,78;

Серед особливостей документальних джерел, що досліджувалися – це відсутність унормованого порядку оформлення документів, присутність декоративних елементів на бланках, шрифтове виділення слів, або словосполучень, які призначалися для привертання особливої уваги аудиторії.

З метою визначення семантичного складу документів авторами було використано методику когнітивного картування (автор: австрійський вче-

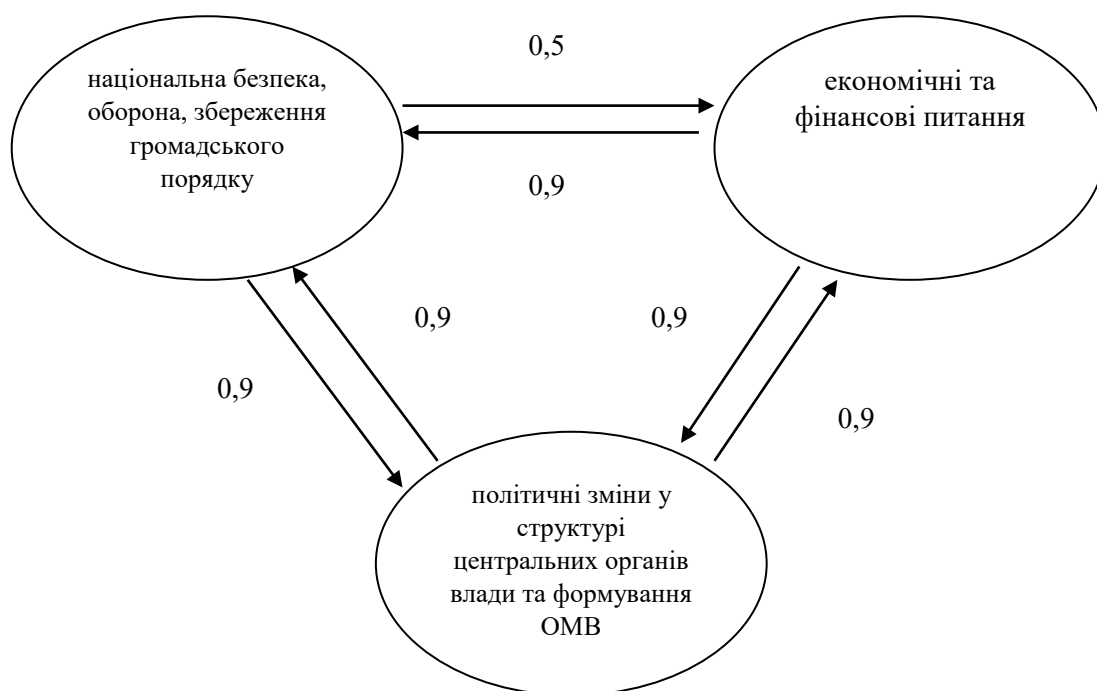

Рис. 3. Когнітивна модель семантичних зв'язків між документами

ний-лінгвіст Хельмут Бонхайм), в основі якої лежить фактор особистісного сприйняття інформації, яку вони зберігають. При цьому в рамках фактично поєднувалися елементи якісного контент-аналізу і власне когнітивного картування.

Когнітивне картування – це методика спрямована на аналіз того, як той чи інший політичний діяч сприймає певну політичну проблему, і встановлення його ймовірнісної реакції на розвиток ситуації. На початку 70-х р. ХХ ст. Хельмут Бонхайм вперше провів дослідження з використанням ЕОМ для зіставлення когнітивних карт різних політичних діячів та моделювання на цій основі їх майбутньої поведінки. При цьому в рамках його підходу фактично поєднувалися елементи якісного контент-аналізу і власне когнітивного картування.

Процес розробки когнітивної моделі складається з послідовності взаємопов'язаних кроків: проведення PEST-аналізу, побудови когнітивної карти, формування когнітивної моделі у вигляді функціонального графа для проведення імітаційного експерименту [3, с. 70]. Для здійснення моделювання когнітивної карти текстів актових джерел, необхідно було виділити наступні складові: агенс – дійова особа; експеріенсер – об'єкт дії, або впливу; елементів – стихійна сила, як джерело змін дії; локатив – місце здійснення дії. У документах, що досліджувалися, нами були визначені ключові теми, які у тій, чи іншій мірі були загальними для них, це:

- політичні зміни у структурі центральних органів влади та формування ОМВ;
- національна безпека, оборона, збереження громадського порядку;
- економічні та фінансові питання.

Отримані результати дозволили створити схему, на якій конкретно простежується когнітивна модель тематичного взаємозв'язку інформаційного ресурсу у документах, які на перший погляд були зовсім різними за змістом і призначенням.

Таблиця 1.

Матриця впливу факторів

Фактори		(А)	(Б)	(В)
Політичні зміни у структурі центральних органів влади та формування ОВНМ;	(А)	0	0,9	0,9
Національна безпека, оборона, збереження громадського порядку;	(Б)	0,9	0	0,5
Економічні та фінансові питання.	(В)	0,9	0,9	0

На конкретному прикладі діяльності ОМВ в Олександрівському повіті Катеринославської губернії та Сумському повіті Харківської губернії у період Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. результати когнітивного картування досліджених організаційно-розпорядчих документів дозволили, з певними застереженнями, окреслити коло важливих питань, які були взаємопов'язаними за принципом: центр–регіон.

Дослідження інформаційної складової документальних джерел щодо діяльності ОМВ, які були офіційно репрезентовані національно-демократичними урядами в Україні у 1917–1921 рр., є наочним відображенням всієї різноманітності і повноти політики, яка ними здійснювалася на місцях. Ці документи створювалися з використанням багатьох

засобів та інструментів задля досягнення основної мети – кінцевої перемоги української національної революції і побудови незалежної держави. Проте результативність досить активної державотворчої політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР на місцях була, на жаль, зведена нанівець ба-

гатьма факторами політичного, соціально-економічного і військового характеру. Але їхні на-працювання є важливими у контексті створення ефективної системи місцевого самоврядування вже у незалежній Україні.

Джерела та література:

1. Білоус К. В. Інформаційний аналіз документів Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1918–1919 рр. / К. В. Білоус // Зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Інформація та культура в забезпеченні сталого розвитку людства». – МДУ, 2016. – С. 147–154.
2. Білоус К. В. Місцеве самоврядування в Україні в документах Центральної Ради (березень 1917–квітень 1918 рр.) / К. В. Білоус // Зб. тез доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. «Україна на шляху державотворення: історія та сучасність, 26 травня 2016 р. – Х.: ХДУХТ, 2016. – С. 39–41.
3. Лучко О. Н. Изучение аспектов качества образования с применением методологии когнитивного моделирования [Електронний ресурс] / О. Н. Лучко, В. А. Маренко. – Режим доступу: http://www.iedtech.ru/files/journal/2015/1/1_2015_69-75.pdf
4. Нікольченко Ю. М. Інформаційний простір України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: аналіз актових джерел / Ю. М. Нікольченко, В. Р. Дубницька // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. праць. – 2011. № 49 (7). – С. 207–213.
5. Пташинський П. Н. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні / П. Н. Пташинський // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2.
6. Сокур Л. А. До питання формування державної політики у сфері діловодства періоду визвольних змагань / Л. А. Сокур // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – № 4. – С. 22–29.
7. Розовик Д. Ф. Українізація державно-адміністративної системи в роки національно-визвольної революції (1917–1920) / Д. Ф. Розовик // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 17. – С. 52–58.

Денис Гуцал

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРОПАГАНДИ ДИРЕКТОРІЇ УНР СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Події Другої радянсько-української війни як одного з ключових етапів боротьби українського народу за незалежність є актуальним напрямом для наукових досліджень з огляду на сучасні політичні реалії. Агресивна боротьба між проукраїнськими та більшовицькими силами супроводжувалась активною агітаційною діяльністю сторін. Дослідження процесу організації урядової пропаганди Директорії УНР серед сільського населення, що становило більшість тогочасного суспільства України, має на меті розширити уявлення про інформаційну політику тогочасного українського уряду, та поглибити знання щодо функціонування апарату державної пропаганди, як інформаційного «щита й меча» під час військових конфліктів.

Стан розробки зазначеної теми. На сьогоднішній день комплексного дослідження пропагандистської діяльності Директорії УНР немає, проте історіографія питання представлена працями, які частково розкривають певні аспекти даної тематики. Зокрема це фундаментальна монографічна робота О. Богуславського [1], розвідки та статті В. Гудими [4], В. Купрійчука [5], Д. Будкова [2].

Джерельною базою дослідження є неопубліковані архівні матеріали ЦДАВО, а саме звіти інструкторів-інструкторів, доповідні записки урядовців, нормативно-розпорядчі та організаційні документи, в тому числі інструкції, які містяться у фондах 1113 (Міністерство преси й пропаганди) [7–11] та 1092 (Міністерство внутрішніх справ) [6, арк. 11].

Закладання основ органів державної пропаганди Директорії УНР розпочалось в грудні 1918 р., в контексті становлення урядової системи державного управління. Так при новоутвореному Управлінні преси й інформації було засновано Департамент пропаганди, який очолив Л. Будай. Основною функцією Департаменту була організація та здійснення інформаційно-пропагандистської діяльності серед населення. Для виконання якої в розпорядженні департаменту була розгалужена система пропагандистських органів. Зокрема:

- На губерніальному рівні політику Департаменту реалізовували губерніальні комісари преси, (згодом повноваження було передано комісарам пропаганди). Вони виконували координаційну

- функцію по відношенню до повітових комісарів пропаганди та повітових інспекторів пропаганди;
- Повітовий рівень включав мережу повітових комісарів преси (згодом преси й пропаганди) та повітових інспекторів пропаганди.
  - Місцевий рівень був представлений мережею агітаторів/пропагандистів.

Відповідно до «Обсягу діяльності повітових комісарів преси й пропаганди» до основних завдань комісара преси належало налагодження та підтримання інформаційного контакту із населенням повіту. Для цієї мети рекомендувалось залучати різні організації, такі як «Громади довір'я», або через окремих людей з інтелігенції, ідейних селян («Мужі довір'я»). Під керівництвом комісарів вони ставали передаточними пунктами інформації та посередниками поширення преси, літератури та пропаганди, зокрема серед сільського населення [10, арк. 7 зв].

Повітові інспектори пропаганди, були підзвітними Губерніальним комісарам пропаганди та здійснювали безпосереднє управління мережею агітаторів та пропагандистів повіту, координуючи та слідкуючи за провадженням агітації, на свій розсуд переміщаючи агітаторів по повіту, таким чином підсилюючи або вирівнюючи агітаційний вплив на сільське населення районів.

Відповідно до «Інструкції для повітових інспекторів пропаганди» від 28 липня 1919 р. [10, арк. 1–1 зв] при повітовому інспекторі пропаганди діяла Інспекторська рада, яка складалась із представників урядових партій, Комітету село-спілки, повітової просвіти, Учительської (Української спілки) та Повітової спілки кооперативів. Вона мала допомагати повітовому інспектору пропаганди в реалізації урядової пропаганди, розробляти механізми її провадження серед населення повіту, в той же час інспектор був незалежний від неї. Таким чином можна дійти висновку, що Рада скоріше за все була дорадчим органом, залучення до складу якого громадських, професійних організацій, спілок було спробою використати їхній досвід контактування із відповідними соціальними групами. Для чіткішого розуміння інформаційних потреб цих груп, й відповідного корегування інформаційно-пропагандистського впливу на населення.

Таким чином, концепція повітового інспектора пропаганди, як представника уряду, включала й організацію навколо себе людських ресурсів повіту, які мали стати інструментом реалізації пропаганди, тобто окрім штату агітаторів, вони повинні були сформувати мережу цивільних просвітніх кадрів, які б також займались поширенням пропаганди [10, арк. 1–1 зв].

Безпосередню інформаційно-пропагандистську роботу із сільським населенням повіту проводити державні або вільнонаймані агітатори/пропагандисти. Вони були основним ретранслятором усної урядової пропаганди, як представники Департамен-

ту пропаганди на місцевому рівні. Моніторингом проведення агітаційної роботи агітаторів займались контролери, які підпорядковувались повітовому інструктору пропаганди.

Поряд із агітаторами, в руслі інформаційно-пропагандистської діяльності на рівні громад, також працювали й інструктори-інформатори – вони були представниками Міністерства внутрішніх справ, на відміну від тих же агітаторів та повітових інспекторів пропаганди, які були підконтрольні Управлінню преси та інформації (з жовтня 1919 р. Міністерство преси та пропаганди). Інструктори-інформатори були прикріплені до відповідних губерніальних та повітових комісарів. До їх повноважень належало організація офіційного урядового інформування населення та моніторинг інформаційного середовища населення повіту в цілому [6, арк. 11].

Повітовим інструкторам-інформаторам були підзвітні волосні інструктори. Відповідно до «Інструкції волосним інструкторам» Міністерства внутрішніх справ (МВС) яка була складена у вересні 1919 р. до їх повноважень належало безпосереднє донесення та роз'яснення сільським громадам офіційних розпоряджень влади, розповсюдження літератури та агітаційного матеріалу, оберігання населення від бунтів та руйнування власності, а також на основі зібраних даних про настрої селян та їхнє інформаційне середовище давати рекомендації щодо організації пропаганди на селі [6, арк. 271–272].

Таким чином, існували дві паралельні міністерські вертикалі влади МВС та Управління преси й інформації (Міністерства преси та пропаганди) які пронизували губерніальний, повітовий, волосний рівні, зусилля яких були направлені на організацією та забезпечення інформаційно-пропагандистського впливу на населення підконтрольних Директорії територій.

Основними дієвими способами поширення пропаганди серед сільського населення, які мали в своєму розпорядженні агітатори та інструктори-інформатори були: усна та письмова пропаганда.

Усна агітація, або агітація «живим словом», як її назвав радник міністра преси та пропаганди Гризодуб [11, арк. 1–2 зв], провадилась інструкторами-інформаторами й агітаторами/пропагандистами в безпосередньому контакті із місцевим населенням й мала свої особливості. Інструкторам-інформаторам та агітаторам Департаментом пропаганди рекомендувалось акцентувати увагу громади на темах пов'язаних із захистом Батьківщини («Країна в небезпеці»), тобто апелювання до патріотичних почуттів [23], формування позитивного образу С. Петлюри [3, с. 380–381] та Директорії в цілому, як дієвого політичного представника українців, створення негативного образу ворога тощо.

Інформаційно-пропагандистська робота інструкторів-інформаторів серед селян проходила у форматі зборів, дискусій. Як нам стає відомо із

«Звіту про діяльність комісарів преси та інформації» від 6 вересня 1919 р., на інформаційних зборах в момент діалогів з інструктором-інформатором селян найбільше цікавила інформація, яка безпосередньо стосувалась їхньої громади або повіту, зокрема питання безпеки та наведення порядку, захисту розбійників, звідомлення з фронту та «хто при владі». Чи не найбільший інтерес викликав процес земельної реформи та наділу землі, зазвичай інформатори обмежувались повідомленнями про розробку закону та обіцянками на швидке вирішення в майбутньому земельного питання [7, арк. 6–6 зв]. Такі нечіткі відповіді аж ніяк не сприяли зміцненню серед селян довіри до уряду Директорії. Оскільки затягування офіційного завершення земельної реформи, в сумі з поширенням стихійних чуток про повернення панщини та необхідність виплати поміщикам компенсації за самовільно розділені землі, які розпускали агенти більшовиків, поступово підривали довіру в здатність Директорії бути справжньою владою. Тим не менше інструктори-інформатори були в пошані серед місцевих громад, як люди яким довіряють.

Ставлення до агітаторів/пропагандистів було дещо іншим. Їх, в переважній більшості, не ототожнювали з джерелом достовірної або важливої інформації. Оскільки основним інструментам агітатора був монолог, переплетений із політичними гаслами та кліше, він сприймався нейтрально і особливої довіри до них не було. Можна припустити, що це було пов'язано із тим, що селяни розчаровувались в пустих промовах агітаторів різних політичних сил. Запальні монолози агітаторів, якщо і викликали цікавість, то як місцева розвага. Серед селян побутувала навіть приказка «Трищить як агітатор».

Попри функціонування двох паралельних інформаційно-пропагандистських мереж їх діяльність на практиці була малоефективною. Оскільки штатів агітаторів та інструкторів-інформаторів не було достатньо для розподілення людських ресурсів із розрахунку один пропагандист на одну сільську общину. Кожен з агітаторів, інструкторів-інформаторів мав працювати із кількома селами одночасно, що значно послаблювало інформаційний контакт та урядовий пропагандистський вплив, оскільки він був позбавлений систематичності [7, арк. 6–6 зв]. Особливо це проявилось в період сезонних польових робіт, коли селяни були зайняті збором врожаю, що автоматично пересувало всі масові інформаційні заходи на вечірній час.

Діяльність інформаторів та пропагандистів на місцях підкріплювалась урядовим друкованим словом, тиражування якого покладалось на «Відділ народних видань», яке через наявні в розпорядженні друкарні, в тому числі реквізовані для потреб республіки, видавало листівки, брошури, замітки. Наприклад, до друкарень Клігера, Губерніального земства, «Український козак» та ін. періодично над-

ходили термінові замовлення на друк брошур, відозв, агіток. В середньому обсяг замовлення становив 20–40 тис. Агітаційний матеріал (агітки, брошури, статті, замітки) зазвичай складався досвідченими авторами на замовлення Департаменту пропаганди, через посередництво Департаменту інформації [9, арк. 41–88]. Наприклад, 12 липня 1919 р. надійшло замовлення до проф. В. Пачовського на виготовлення брошур «Галичина і Україна» та «Що дасть нам вільна Україна» [9, арк. 20, 26], 15 липня до Остапенка надійшло замовлення на складання брошури «Україна і її багатства» [9, арк. 24–24 зв]. Як зазначав радник міністра преси й пропаганди Гризодуб, «друковане слово є зброєю департаменту і має бути при ньому» [7].

В узагальненому вигляді основними темами агіток та брошур були: антибільшовицький, наприклад: «До зброї! Геть червоних імперіалістів!», «Правдиве слово про большевиків-комуністів»; інформаційно-агітаційний – «Народня влада і наймити буржуазії», «Відозва про святкування роковин видвиження Центральної Ради», «Що робить Правительство Української Народньої Республіки для народа?», «Чому ми мусим боротися за Самостійну УНР?» тощо [1, с. 245–250].

Розповсюдженням агітаційних матеріалів серед сільського населення займалися комісари преси, інструктори-інформатори та агітатори. Також до сіл іноді заїжджали пересувні вагончики-бібліотеки (таких летючих бібліотек було до 15-и на повіт), де селяни могли придбати газети, журнали, брошури та листівки [10, арк. 9–9 зв]. Зазвичай їх на всіх не вистачало, тому вони передавались із рук в руки. Газети були найціннішими оскільки їм довіряли трішки більше ніж агіткам.

Слід зауважити, що не тільки газети, а й безкоштовний роздатковий агітаційний матеріал потрапляв до рук селян із значним запізненням, тож це не були оперативні чи навіть свіжі новини. Цікавою особливістю відношення селян до друкованих інформаційно-пропагандистських матеріалів було те, що ті, які роздавались безкоштовно, не були для селян особливо цінні, як в інформаційному, так і в матеріальному значенні, в той же час брошури, листівки та газети, які продавались, а не розповсюджувались безкоштовно, мали більшу інформаційну вагу і важливість. Можна припустити, що для селянина інформаційна вага матеріалу залежала від ціни її носія [8, арк. 38–39 зв].

Проте, в цілому, інформаційно-пропагандистське забезпечення сільського населення залишалось на низькому рівні. У своєму звіті за від 17 жовтня Василь Коркушко, урядовець з особливих доручень МВС, повідомляє, що за результатами перевірки якості інформування населення сіл, яке було здійснено в жовтні інструктором-інформатором, повітовим комісаром преси та представником військового відділу села Нападівка, селяни все ще не отримують

літератури і не мають уявлення про сучасні події на фронті та в державі. Поряд із Шевченком висить Олександр III та Ленін, як пояснили селяни, якщо переможуть українці, то Шевченко, якщо білі, то імператор, якщо більшовики, то Ленін – «Ми не маємо газет, щоб напевно знати, за ким йти». Звіти подібного змісту постійно надходили як до МВС, так і до Департаменту пропаганди [8, арк. 38–39 зв]. Зокрема, в Докладній записці уповноважений міністра преси й пропаганди в м. Вінниця повідомляє, що у Вінницькому повіті було на той час близько 30 інструкторів-інформаторів, але майже ніхто з них не їздив по селах через брак фінансування та відсутність мотивації [7, арк. 28–28 зв]. Про те ж саме повідомляє міністра преси й пропаганди урядовець особливих доручень 2-го рангу М. Малинівський [7, арк. 16–16 зв]. І такий стан інформаційно-пропагандистського забезпечення сільського населення був переважно на всій території, підконтрольній УНР. Про що свідчать постійні запити Ради народних міністрів до Департаменту пропаганди щодо ор-

ганізації заходів інформування та пропаганди на звільнених від більшовиків територіях та у сільських місцевостях повітів [7, арк. 13–14 зв].

Із вищезазначеного слідує, що за організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення сільського населення відповідали повітові інспектори пропаганди Департаменту пропаганди та інститут інструкторів-інформаторів Міністерства внутрішніх справ. Безпосередньо робота серед сільських громад проводилась у форматі усних методів передачі інформації агітаторами/пропагандистами й інструкторами-інформаторами та поширенням друкованої пропаганди. Через неоднозначне сприйняття селянами державних агітаторів/пропагандистів та безкоштовних тиражованих агітаційних матеріалів у взаємодії із відсутністю комплексності та систематичності у підході організації державної пропаганди в цілому, рівень інформаційно-пропагандистського забезпечення сільського населення протягом 1919 р. залишався на низькому рівні.

Джерела та література:

1. Богуславський О. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. / О. Богуславський. – К., 2004.
2. Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914–1918 рр.) / Д. Будков // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 156–160.
3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Т. 3. – Відень, 1920.
4. Гудима В. Курси з підготовки волосних інструкторів-інформаторів при Кам'янець-Подільському університеті (1919 р.) / В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. – Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР.
5. Купрійчук В. Українська преса 1917–1920 років як джерело вивчення державотворчих процесів гуманітарного розвитку в добу національної революції / В. Купрійчук // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – Вип. 1. – С. 258–265.
6. ЦДАВО, ф. 1092, оп. 2, спр. 57.
7. ЦДАВО, ф. 1113, оп. 1, спр. 6.
8. ЦДАВО, ф. 1113, оп. 1, спр. 7.
9. ЦДАВО, ф. 1113, оп. 1, спр. 12.
10. ЦДАВО, ф. 1113, оп. 1, спр. 5.
11. ЦДАВО, ф. 1113, оп. 1, спр. 16.

Богдан Яськів

ДИПЛОМАТИЧНІ КОЛІЗІЇ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919 р.

Лютнева революція 1917 р. приносить за собою подих свободи для народів, що проживали на території Російської імперії. Для багатьох із них нагальним постає питання національної самоідентифікації та національного самовизначення, що здійснювалось через горнило національних революцій. Так, Українська національна революція завершується проголошенням у Третньому Універсалі державної суверенності українського народу в межах його етнічних земель. Але, як показали подальші події політичної історії України в 20-х рр. минулого століття, акт проголошення суверенності і факт визнання її міжнародними політичними суб'єктами є поняттями далеко не тотожними, а часто – нездійсненними.

Для України це був час пасіонарності українського національного духу, час надій і сподівань, жертвності і зрад, розчарувань і віри в кращу долю. Історично склалося так, що основний масив території України до Лютневої революції входив до складу царської імперії. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. Росія вийшла з Антанти і ставлення до більшовицької влади набуло ворожого характеру, що в подальшому призвело до інтервенції країн-союзників на території Росії. Експедиційні корпуси союзних військ на Кавказі (Англія), Сибіру (Англія, США) та Мурманську (Англія) вели воєнні дії з метою порушення цілісності розхитаної російської імперії в особі нового більшовицького режиму. Окрім цього, уряди держав Антанти активно допомагали арміям Корнілова-Денікіна, Колчака та Юденіча, які вели боротьбу проти «анархії» під прапорами «неподільності Росії».

Право українського народу на самовизначення було очевидним. Таке право визнавав ідеолог більшовизму В. Ленін у статті «Про право націй на самовизначення», написаній у 1914 р. Право на національне самовизначення народів російської імперії також визнавав Тимчасовий уряд. Але дане визнання на практиці носило чисто декларативно-пропагандистський характер.

Насправді, дипломатія царської Росії протягом XIX і поч. XX ст. проводила міжнародну політику, послуговуючись теорією М. Погодіна про єдність російського народу та однорідність російської держави. Продовженням цієї теорії є сучасні російські ідеологеми про «братні народи», міфологеми про «старшого брата», «русский мир», «спільну історичну долю» тощо.

Що стосується подій післяреволюційних, то і більшовицька ідеологія, і білогвардійський рух, і російські кола закордонної еміграції були єдині в тому, що український самостійницький рух і українська революція 1917–1918 рр. є провокативним винаходом Австро-Угорщини та Німеччини, спрямованими на піддрив цілісності Росії.

Отже, доля України, як незалежної держави, вирішувалась не стільки самими українцями, скільки політичною доцільністю і закулісними інтригами урядів держав Антанти, Росії та США. Як відомо, США в ході Першої світової війни приєдналась до Антанти. Для американців війна відкрила перспективи перетворитись у світового політико-економічного лідера. Тодішній президент США В. Вільсон вважав, що зміна ролі США у світі дає їм шанс впровадити нові принципи міжнародних стосунків, побудованих на засадах широкої демократії. Ці принципи він тезисно виклав у «14 пунктах», опублікованих 8 січня 1918 р.

Це надзвичайно цікавий документ з погляду політичної історії і європейської дипломатії XX ст. Його можна розглядати як політичну програму, що мала на меті врегулювати соціальні виклики часу в контексті подій, спричинених наслідками Першої світової війни, появами національно-визвольних рухів і встановленням нових державних кордонів. Вирішити ці проблеми було завданням надзвичайної ваги, оскільки кожна із держав-переможниць намагалась досягти для себе найбільше вигод. Тому у вільсонівській доктрині національна ідеологія і теорія ніби знайшла своє завершення. В ній ідея самовизначення нації для ідеалістів того часу, сприймалась як науково вдосконалений проект кодексу міжнародного права, який упорядкував національні проблеми, національні взаємовідносини в міжнародній площині. Вона засновувалась на глибокій суспільній етиці й почутті справедливості з метою забезпечення довічного миру та досконалого суспільного розвитку. Все вищесказане стосується чисто ідеалістичного виміру цього документу.

На практиці, міжнародні відносини тогочасних імперій опирались на традиційних уявленнях про право сильнішого, на династичних зв'язках, які часто були основою політичної та економічної стабільності. На той час у світі вже, в основному, були завершені процеси колонізації на всіх континентах між західноєвропейськими державами, Росією і США. Росія сприймалась у світових політичних і дипломатичних колах як рівна серед рівних.

Вона, в залежності від політичної кон'юнктури, була союзником багатьох із них. Тому, навіть після більшовицького перевороту 1917 р., радянській Росії, незважаючи на неприязнь до неї з боку Європейських держав, право на врегулювання внутрішніх конфліктів ці держави залишають за нею. В цьому контексті слід розглядати події, пов'язані з домаганням України набути статусу і визнання незалежної держави.

Якщо уважно прочитати «14 пунктів» програми В. Вільсона, то очевидним є те, що державна незалежність надається лише полякам (п. 13). Ставлення до Росії В. Вільсон виклав в п. 6, в якому ставилось завдання визволити російські території від німецьких окупаційних військ та надати їм безперешкодну можливість визначити власний політичний розвиток і національну політику. В цьому ж пункті було побажання вступу Росії до «співтовариства вільних націй».

Пункт 10-й цієї програми передбачав автономії для народів, що проживали в Австро-Угорщині. В ході підготовки до Мирної конференції в дипломатичних колах висловлювалась думка про надання права на самовизначення фінам, литовцям, латишам та естонцям. Щодо статусу України на майбутній політичній карті Європи, то кожна із країн-учасниць переговорів, в залежності від політичної кон'юнктури і перебігу подій, проводила свою власну лінію.

Так, Франція і Англія сподівались знайти в Україні союзника, який буде воювати на східному фронті. Вони намагались опанувати нову ситуацію і вплинути на майбутній розвиток подій в Росії, яка перебувала в стані громадянської війни. США не відіграло, на той час, важливої ролі в українській політиці. Це видно із того, що в «14 пунктах» про українців не згадується, а їхні намагання щодо незалежності В. Вільсон трактував як внутрішню справу Росії. Італія в питаннях Сходу Європи не проявляла активності, а радше схилилась до політики Франції.

В процесі підготовки до Мирної конференції, Україна вислала до згаданих держав Антанти свої дипломатичні місії, які не мали офіційного характеру і їх діяльність зводилась, скоріше, до інформації про українську проблему.

Відіжджаючи на Мирну конференцію, В. Вільсон у пакеті документів мав меморандум у справі визнання української державності, переданий Українським народним комітетом Америки від 29.11.1918 р. [7, с. 140]. Це є свідченням того, що українське питання було відоме і обговорювалось в Адміністрації президента, але не набуло необхідної ваги для його порушення і позитивного вирішення в Парижі. В. Вільсон уникав аудієнції з українськими урядовими представниками. Лише 30.06.1919 р. українські делегати А. Марголін і В. Панейко були прийняті державним секре-

тарем США Р. Лансінгом, який заявив, що США не визнають самостійної України і водночас наполягав на підпорядкуванні українського уряду адміралу Колчаку.

Під тиском Британії та Франції В. Вільсон був змушений відмовитись від своєї програми справедливого миру, викладеної в «14 пунктах». Відтак, він зосередився на реалізації ідеї щодо створення системи колективної безпеки у вигляді Ліги націй. У 1920 р. Україна подала петицію щодо прийняття в члени цієї міжнародної організації. Але, подібно до Литви і Вірменії, справа України була відкладена до чергової сесії. На той час український уряд вже перебував в еміграції. Дане питання втратило актуальність. Не останню роль в причинах поразки української дипломатії була постійна зміна зовнішньої орієнтації та військово-політичного курсу керівників УНР. Це видно із того, що в різний час вони вели переговори про співпрацю з усіма тогочасними силами – Антантою, Німеччиною, радянською Росією, Польщею, російським антибільшовицьким рухом тощо. В цьому контексті показовою була зовнішня політика Директорії, в якій очевидною була непослідовність і непередбачуваність.

Так, 19 грудня 1918 р. уряд Директорії направив ноту протесту урядам країн Антанти, у якій йшлося про те, що Україна «не потребує помочі держав Антанти, про яку благов гетьман» і вимагала пояснень «цілей висадження їхніх військ на Україні». А через декілька днів Директорія заповнила Антанту, що буде виконувати всі міжнародні зобов'язання, успадковані УНР від колишньої Російської імперії [2, с. 607–608]. Основні напрямки зовнішньої політики Директорії в перші дні її правління, передбачали нейтралітет щодо німецьких військ, дружбу з радянською Росією та супротив окупації України союзниками. У січні 1919 р. В. Винниченко, на засіданні Трудового конгресу, заявив про угоду з РНК Росії про підписання союзу проти Антанти [3, с. 464–465]. Виступаючи на VI з'їзді УСДРП в січні 1919 р., В. Винниченко висловив думку про те, що увесь світ, включаючи Україну, вступив в еру соціалістичної революції.

Відомими є наміри Директорії в липні 1919 р. відновити військово-політичні стосунки з Німеччиною. Не слід відкидати і той факт, що в середовищі української армії була значна частина офіцерів УГА, які пропагували ідею створення незалежної української держави, на чолі з ерцгерцогом Вільгельмом Габсбургом. А це, в свою чергу, створювало проблеми у відносинах між УНР і ЗУНР та мало вплив на політику держав Антанти [6, с. 112].

Таким чином, найвагомішим аргументом в політиці держав Антанти щодо України була боязнь посилити позиції Німеччини. І для цього були усі підстави, оскільки Німеччина у роки світової війни, була єдиною країною, яка підтримувала

українську державність. Правда, в своїх інтересах.

Отже, держави Антанти вважали УНР ворожим союзником Четверного союзу та різновидом більшовизму, що і визначало, головним чином, їхню українську політику. Але їхні національні інтереси мали пріоритет.

Про причини поразки української національної державності знаходимо у листі С. Петлюри до Антоновича. Він пише: «Ми потерпіли велику невдачу... через нашу ізольованість від світу і ту блокаду, яку кинула в нас Антанта... А проводити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу абсолютно не можна» [5, с. 206].

Разом з тим не слід відкидати і внутрішні причини краху української державності.

Українське питання вийшло на порядок денний Мирної конференції в березні, квітні і травні 1919 р. з приводу польсько-української війни. Ситуація Польщі була досить хиткою і Велика Рада намагалась довести до перемир'я воюючі сторони. Польська сторона відмовилась прийняти умови перемир'я і демаркаційну лінію, запропоновані комісією. Таким чином, спроби Антанти знайти консенсус між українцями і поляками, а тим самим, можливість легалізувати статус української делегації в Парижі – скінчилась невдало. На той час УНР була визнана Антантою та державами, що утворились на території Росії – Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, республіками Кавказу і радянською Росією, Австрією та Угорщиною. У 1921 р. Україну визнала Аргентина.

Негативне рішення щодо незалежності України стало причиною подальших провалів української дипломатії в міжнародній політиці.

Отже, причинами поразки української націо-

нальної державності в 1917–1919 рр. були зовнішні чинники, зокрема, політика Антанти, а також новоутворених держав – Польщі, Румунії, Чехословаччини. Це, так би мовити, рівень практичної політики і політичної доцільності держав-переможниць. На рівні теоретичному, не останню роль відіграли різні натурфілософські теорії, які екстраполювались в площину міжнародного права. Для прикладу, популярною на той час втілювалась думка, що народи поділяються на історичні та неісторичні, яка чи не найбільш зашкодила українським домаганням на право самовизначення [4, с. 174–175].

До вищесказаного слід додати те, що українські вимоги щодо незалежності не опирались на таку ж національну консолідацію, як у Польщі чи Фінляндії. Внутрішні суперечки доповнили зовнішні фактори і це вплинуло на кінцевий результат. Тобто, зовнішні чинники в умовах повоєнного перерозподілу кордонів, хоч мали важливе місце в поразці української національної державності в 1919–1920 рр., однак визначалися, передусім, внутрішніми характеристиками українського національного руху, а також національними інтересами держав-переможниць.

Політика тогочасних українських національних урядів відзначалась слабкістю, а відсутність зовнішньої політики Директорії, її лівизна та зв'язки українських дипломатів з Німеччиною і Австрією не створювали стимулів державам Антанти підтримати українську державність [1, с. 228].

На превеликий жаль, на двадцять шостому році незалежності України, в національному політикумі спостерігаємо багато подібних помилок столітньої давності.

Джерела та література:

1. Винниченко В. Відродження нації: У 3ч. – К.: Відень, 1920. – Кн.3.
2. Головченко В. Українсько-антантівські переговори 1919 // Українська дипломатична енциклопедія. – 2004. – Т. 2.
3. Деникин А. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Минск, 2002.
4. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 2001.
5. Лист до Антоновича // Симон Петлюра: Статті. – К., 1993.
6. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996.
7. Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони 1918–1923. Т. III. – Скрентон, 1958–1961.

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВОЛИННЮ

Тамара Дмитренко

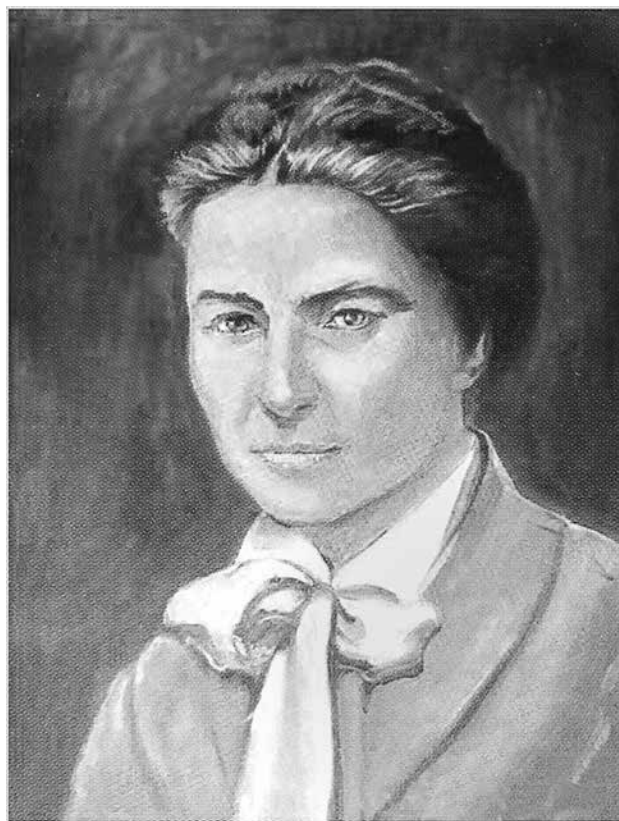
ДВІЧІ РОЗСТРІЛЯНА: ВІХИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ОЛІМПІАДИ ШУЛЬМІНСЬКОЇ

Ім'я Олімпіади Шульмінської стало відомим у Дубні з початку 1920-х років. До цього часу вона відома як Олімпіада Пащенко – видатна постать українського відродження часів УНР, активна діячка державотворення, освітнього та просвітницького рухів на Поділлі та Волині.

Народилася Олімпіада Пащенко в сім'ї народних учителів Михайла Федоровича і Юлії Василівни Пащенко. Місце її народження – село Серби на Могилівщині (тепер с. Готівка на Вінниччині). Дев'ятирічною її віддали на навчання у Кам'янець до Маріїнської жіночої гімназії, яку закінчила в 16 років. Куди б потім її не закидала доля, вона завжди поверталась до Кам'янця-Подільського, вважаючи місто рідним.

Педагогічну освіту О. Пащенко продовжила в Тифлісі (Тбілісі), де закінчила дворічні педагогічні курси. Працювала вчителькою зразкової школи Тифліського Педагогічного Товариства, згодом стала її керівником. Створила українську секцію в «Товаристві народних читань», вела велику культурно-освітню роботу: налагодила діяльність самодіяльного українського театру, стала лекторкою каторжної тюрми.

Благородство і доброта душі О. Пащенко проявилися під час російсько-японської війни. Закінчивши курси сестер милосердя при жіночій гімназії в Тифлісі, добровільно поїхала на фронт, де працювала у шпиталях сестрою-жалібницею. 15 серпня 1905 року з військовими нагородами (медалі «За усердие» і «За храбрость»), але скалічена, на двох милицях (з того часу накульгувала на ногу, ходила з паличкою) повернулася О. Пащенко на рідну землю – до батька в село Великий Карабчіїв недалеко Кам'янця, де він учителював. Уже 29 серпня була призначена завідуючою школи в Дунаївцях. На-

Олімпіада Шульмінська (Пащенко)
(1879-1972)

ціонально свідомо, збагачена досвідом учителька (було їй 26 років) активно зайнялася громадською роботою, пробудженням національної і соціальної свідомості людей. Одна із засновниць Української Центральної Ради, входила до її першого складу від Українського педагогічного товариства. У квітні 1917 р. Кам'янецькою міською думою делегована на

О.Шульмінський серед викладачів та студентів

Український учительський з'їзд, Всеукраїнський з'їзд міського самоврядування, Кам'янецьким повітовим земством – на Всеукраїнський з'їзд делегатів земства. Найбільш плідною була праця О. Пащенко на посаді голови Кам'янець-Подільської повітової земської управи в 1918–20 роках, голови Повітової Шкільної Ради, заступника голови «Просвіти». 8 квітня 1918 року затверджена секретарем урядової комісії з відкриття Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету.

Ректор університету І. Огієнко так оцінив її роль у створенні закладу: «О. Пащенко завжди допомагала мені в тяжкій праці організації Кам'янецького Університету, допомагала енергійно і самовіддано, притягуючи до праці й усіх тих, що могли допомагати. Загальними надлюдськими зусиллями всіх і створено справді величезне диво – Кам'янець-Подільський Державний Український Університет» [3].

А часи були справді неспокійні... У перший прихід більшовиків у травні 1919 року була заарештована за образу заїжджого комісара (махала на нього палицею), їй було оголошено смертний вирок, на 5 червня призначався розстріл. Поручилися за О. Пащенко університетська рада і професорська рада університету, повітова учительська Спілка та міська Кам'янецька дума, її було випущено із в'язниці з умовою домашнього арешту.

Слушно зауважив І. Огієнко: «Ціле своє життя О. Пащенко віддала громадській праці, особливо в її освітній ланці, маючи за це єдину нагороду – в'язницю й безробіття» [3].

Прожила видатна просвітянка довге життя – 93 роки.

Некролог написав її син Юрій Шульмінський: «Все своє життя, як учителька та письменниця вона боролась за права української мови та несла поміч ближнім, а тому існуватиме далі в своїх творах, з яких випромінюватиме для наступних поколінь людську мужність та добро» [3].

Олександр Шульмінський – чоловік Олімпіади Пащенко, був завжди поруч у всіх починаннях, направлених на становлення і розвиток української державності, рідної мови, шкільництва, «Просвіти» і т.п. Будучи високоосвіченим і глибоко відданим патріотом, О. Шульмінський відіграв не меншу роль у всіх глобальних перетвореннях на теренах Поділля від початку ХХ ст. до 1940-х рр.

Політичні події змусили Шульмінських залишити домівку і шукати притулку в поблиській Польщі. Так вони потрапили до Дубна і продовжили працювати на освітнянській ниві. З відкриттям у Дубні в 1923 році польської державної гімназії ім. Конарського, подружжя Шульмінських – серед викладачів. Олімпіада читає українську мову, а Олександр – французьку [1].

Перебуваючи в Дубні, Олімпіада постійно читала «Кобзаря», багато знала напам'ять. Своєрідним підсумком, віхами Шевченкового пошанування є її стаття «Шевченкові річниці», яка, на жаль, не ввійшла до ґрунтового видання її праць «Матеріали життєпису» (Хмельницький, 2012 р.).

Колосальний внесок у вивчення творчої спадщини О. Шульмінської належить Сохацькій Євгенії Іванівні, професору кафедри історії української літера-

тури та компаративістики Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнка, кандидату філологічних наук, доценту, голові Всеукраїнського Товариства Івана Огієнка, лауреату Всеукраїнської премії ім. Івана Огієнка. Ось стислий огляд Шевченкіани Олімпіади Пащенко (Шульмінської), здійснений Сохацькою Є. І.:

«У статті «Посмертна маска Шевченка. Нарис зі спогадів Шульмінської (1961 р.) йдеться про історію зберігання посмертної маски, яку створив петербурзький скульптор Ф. Ф. Каменський (у Олімпіади Пащенко-Коменський. – Є. С.). Від нього маска перейшла до його друга, великого шанувальника Т. Шевченка, Г. С. Вашкевича. Реліквію унаследував син останнього Т. Г. Вашкевич. Згодом – його племінник М. М. Шевлягин. Останній хранитель маски – тесть М. М. Шевлягіна Козинець Євген Якович. У 1961 р., році святкування 100-ліття з дня смерті Т. Шевченка, Є. Я. Козинець передав маску в один із музеїв Львова. Образно, хвилююче передані почуття Олімпіади Пащенко від споглядання посмертної маски Шевченка: «Закриті очі... але на холодному чолі, в застиглих тонких рисах, у вухах вражливої структури, на замкнених устах, здається, ще тремтять слова, його чутливі думи про терпіння і надії на світле майбутнє» [5]. У неопублікованій поки що доповіді «Доля жінки в творах Шевченка» йдеться про заборону українського слова та заборону відзначення 50-ліття смерті (1911 р.) та 100-річчя від дня народження Т. Шевченка (1914 р.) в Росії, а також про такі ж заборони на західноукраїнських землях в часи польської окупації (1919–1939 рр.). Напевне, цей матеріал готувався для виступу перед громадськістю.

Ще одним важливим штрихом до Шевченкіани Олімпіади Пащенко є її участь щодо встановлення пам'ятника Т. Шевченкові у Буенос-Айресі, де проживав її син Юрій Шульмінський, архітектор за освітою. Про зовнішній вигляд пам'ятника вона радиться з В. Кривицькою, в особі якої знайшла чуйну людину і щирого порадирика [5, с. 200].

Можемо констатувати, що національне самоствердження Олімпіади Пащенко відбулося, і важливу роль у цьому процесі становлення її національної ідентичності відіграв Т. Шевченко, його поетичне Слово, його Віра у незнищенність української нації. Приклад Олімпіади Пащенко є доказом великого впливу Шевченка на піднесення національної свідомості українців загалом.

Євгенії Сохацькій належать дослідження життя Олімпіади Пащенко в Дубні та її участь у громадській роботі:

«75-річчя смерті Т. Шевченка О. Шульмінська відзначає у Дубні (1936 р.), яке було окуповане польською владою. Ці Шевченкові дні вона визнає, як «перегляд своєї національної свідомості». Зійшлися на свято люди, переважно сільські. Бо лише свій недільний відпочинок могли віддати для

вшанування пам'яті Шевченка. Святкування, згадує О. Пащенко, не обійшлося без смутку: московський піп (о. настоятель Собору) відмовився відслужити панахиду по Шевченкові українською мовою. До того ж не дозволив і іншим священикам служити по-українськи в Соборі. Панахиду відправило сільське духовенство під голим небом – «у непогоду, на холодному вітрові...». Висновок вражаючий і такий характерний для національно свідомої діячки: «І ця сторінка про Дубно належить теж до історії боротьби за рідне слово...».

Працюючи викладачем польської гімназії, Шульмінська, ймовірно, не могла відкрито брати участь у шевченківських академіях та святкуваннях річниць Кобзаря, хоч ці заходи проводилися в селах Дубенщини і в самому місті щорічно.

1939 року в Дубні зустрічає прихід Червоної Армії, встановлення радянської влади. Вона стає вчителькою української мови Дубенських середніх шкіл № 1 і № 2. До неї ніби повертається молодість, вона горда своєї місії – учительки і пропагандистки рідної мови. І знову Шевченкове слово, його особистість стають підмогою у її національно-патріотичному вихованні молоді. У статті «Відродження української школи на землях Західної України після воз'єднання (1939–1941 рр.)» вона описує, який резонанс у зденаціоналізованих учнів викликало Шевченкове слово, як розтопило лід відчуженості між ними і вчителькою» [5, с. 195–196].

З початком німецької окупації міста Дубна, коли українцям дозволили встановити свою владу, Олімпіада Шульмінська зголосилась виконувати обов'язки заступника голови Дубенської української окружної управи. Затверджена на цю посаду в серпні 1941 року.

Спогади Ю. Шульмінського та О. Сацюка, опубліковані в одному з канадських часописів, засвідчують подвижницьку діяльність Шульмінської в новому уряді. Особливо вона переймалася клопотами про несправедливе ставлення німецьких окупантів до єврейського населення. Українська патріотка ще була не свідомою того, що це справжній геноцид, спрямований на винищення євреїв як нації:

«Вже в липні 1941 року німці почали виявляти своє справжнє обличчя, особливо до євреїв. В результаті перших розстрілів загинуло 800 осіб, а потім розстрілювали просто на вулицях, хто втрапить під руку. Одного разу Шульмінська вступилась за єврея, якого арештували шуцмани, але її обляяли, а на протест не звернули уваги. Єврей тимчасом забіг до друкарні в будинку Тимофеева (медичний коледж), де в той час був присутній голова окружної управи Олекса Сацюк і Шульмінська. З висоти своєї влади Олекса Сацюк наказав шуцманам відпустити єврея і, коли один відмовився, заарештував його на 24 години. Олімпіада Шульмінська негайно пішла із делегацією до ортскоменданта просити звільнення випадково схоплених євреїв.

О. Шульмінська у верхньому ряду перша зліва. Передшкілля. Дубно. 1942 р.

Ортскомендант, гауптман вермахту, відповів, що це не його компетенція. Бачачи безсилість окружної управи, вчителька демонстративно вийшла з її складу» [4, с. 121].

У 1999 році я двічі зустрічалася із активним дубенським просвітянином Яцюком Романом Васильовичем. Розповідь про те, що пережили під час окупації його мати, Надія Прокопівна Яцюк, Олімпіада Шульмінська та вчителька СШ № 1 Віра Поважук, викликала в мене бурю емоцій, тому що я чула про них раніше від дубенської старожительки Рафальської Анастасії Георгіївни і про в'язницю у Луцькій брамі, де їх утримували, як заручників, теж.

«У 1942 році, після вбивств німецьких офіцерів у Рівному Кузнецовим М. І., в містечках Рівненщини почалися масові арешти інтелігенції. У Луцькій брамі міста Дубна тримали вчителів, акторів самодіяльного драматичного театру, активних громадських діячів, підозрілих у приналежності до єврейської нації, одружених із євреями, багатих єврейських підприємців (для зізнань про приховані коштовності) і т.п. Кілька разів на місяць відбувалися акції, під час яких приречені самі копали для себе могили, в основному, в рові біля Луцької брами, і там залишалися з кулями в потилиці» [2, с. 313].

«Приватного підприємця пані Яцюк у місті поважали і за Польщі, і в інші часи, бо вела активне

громадське життя, опікуючись дитячими закладами. Її син Роман Яцюк передав Заповіднику фото 1942 року передшкілля (дитячого садка), де вона знята разом із Шульмінською.

Надію Яцюк, яка з початку німецької окупації допомагала військовополоненим, дітям-сиротам врятувало знайомство її старшого сина Ігоря з офіцером СД, австрійцем за походженням. Той порадив, щоб Надія Прокопівна і вчителька Віра Поважук не зголошувалися під час переклички. Ті так і робили. Через деякий час австріяк приїхав до в'язниці мотоциклом з відповідними паперами і забрав заручниць».

Олімпіаду Шульмінську теж врятував син, член ОУН, і його знайомства у Львові. Кажали, що для цього йому довелося записатися в дивізію «СС-Галичина». Цього разу папери на звільнення готувалися довше, і Шульмінська потрапила до списку на розстріл. Вона вже стояла над ямою на «Палестині» (урочище на околиці Дубна, де в XVIII столітті був парк ірландського садовода Діонісія Міклера), коли під'їхав мотоцикліст із пакетом, який дарував життя. Залп уже пролунав, а Олімпіада Михайлівна на якусь мить раніше втратила свідомість і похитнулась. Це її врятувало. Мотоцикліст вручив німцям папір, а неприємну смертницю поніс до мотоцикла. Смерть, яку вона бачила поруч, надовго вибила її з рівноваги» [7, арк. 39].

У серпні 1995 року я записала спогади Ігоря Свешнікова (український історик, археолог, дослідник Берестецької битви 1651 року, доктор історичних наук, Академік Краківської академії наук), який у той час керував розкопками в Дубенському замку князів Острозьких, про долю Олімпіади Шульмінської:

«Під час німецької окупації Олімпіаду взяли за ручницю і повели на «Палестину». Примусили роздягтися, поставили над ямою. Одяг викинули на машину. Приречена втратила свідомість і, таким чином, уникнула кулі. Німець взяв її на руки і заніс до машини. Очевидно, в німців була якась пересторога стосовно заборони на повторний розстріл, якщо

з першого разу це не вдалося. Так вона потрапила в Луцьку браму, у в'язницю для цивільних. Звідти, через медсестру, передавала вісточки чоловікові. Син зголосився в дивізію «СС-Галичина» (навчався у Львові в «Політехніці»), щоб урятувати матір. Згодом її повели на вулицю Пекарську в гестапо і прочитали наказ про звільнення. Відвідала сина, який потрапив у Бродівський «котел». Він вижив, навчався спочатку в Римі, пізніше – в Аргентині» [6, арк. 57–58].

Олександр Шульмінський помер у 1944 році в с. Вербна на Дубенщині, а дружина – в будинку престарілих у Львові. Вона надовго пережила свого чоловіка і творила до останнього подиху.

Джерела та література:

1. Дмитренко Т. Біля витоків українського державотворення. – Наше дзеркало. – Вересень, 2014.
2. Дмитренко Т. Земля Дубенська. Вічний поклик історії. – Рівне: Дятлик М., 2015. – 416 с.
3. Олімпіада Пащенко – видатна подільська просвітянка (до 135-річчя від дня народження). – [Режим доступу]: <http://mistotv.com/1563>.
4. Сацюк О., Шульмінський Ю. Недоля євреїв у Дубні // Єврейському народові: зб. матеріал. конф. – Дубно, 2006. – С. 121–123.
5. Сохацька Є. І. Шевченко у житті Олімпіади Пащенко (1879–1972): до проблеми національної самоідентифікації // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. праць. – Кам'янець-Поділ., 2013. – Вип. V. – С. 193–201.
6. Спогади Ігоря Свешнікова // Зошит спогадів. Кабінет історії ДІКЗ м. Дубна – 1995.
7. Спогади Романа Яцюка // Зошит спогадів. Кабінет історії ДІКЗ м. Дубна – 1999.

Андрій Жив'юк

«ЧОРНИЙ ЗАПОРОЖЕЦЬ» АНТІН МОРОЗ

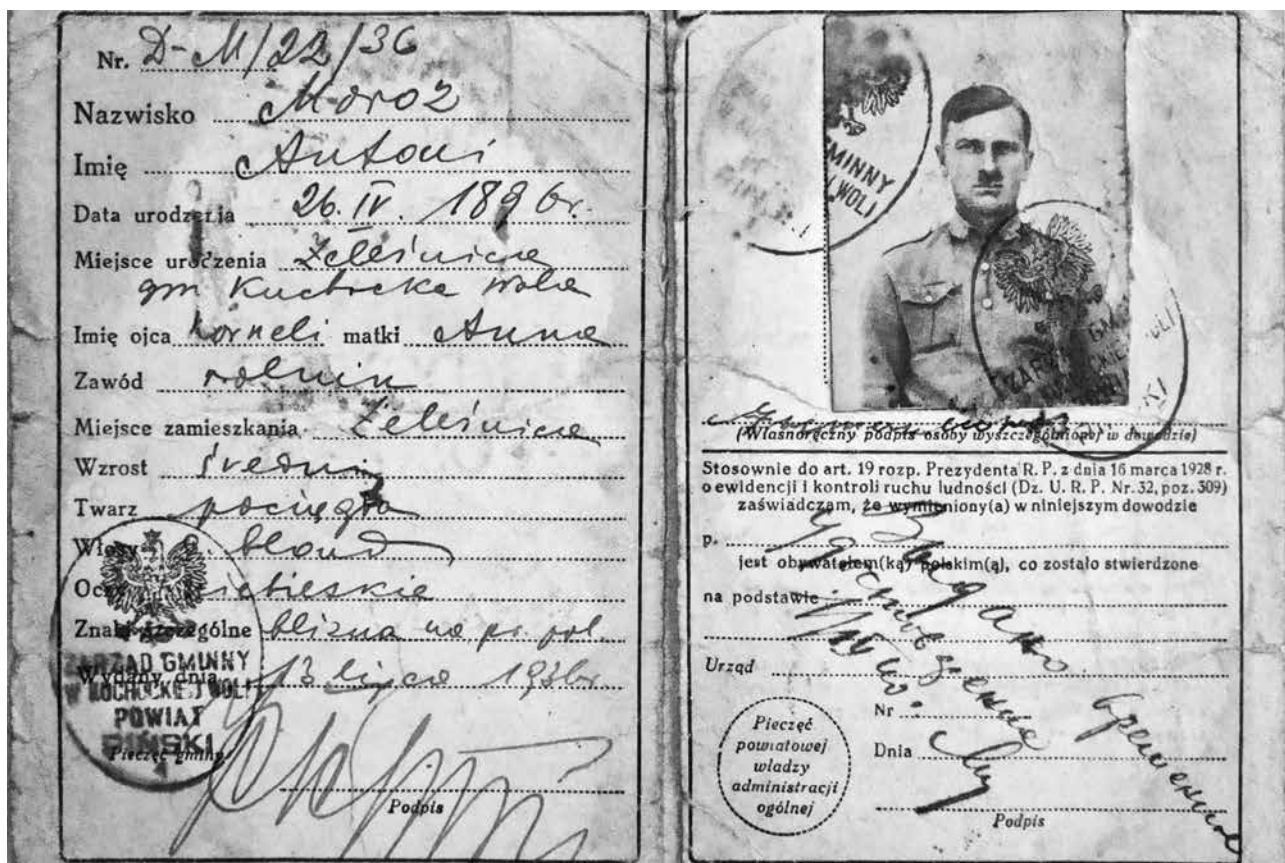
26 квітня 1896 р. у с. Залізниця (тоді воно називалось Железніца) Кухотськовопольської волості Пінського повіту Мінської губернії Російської імперії, у селянській сім'ї Корніла і Ганни Морозів, народився другий син, якого іменували Антоном. За три роки до нього на світ з'явився Сергій, а через дев'ять років після Антона народився Пилип [1, арк. 6].

Село Залізниця упродовж ХХ ст. тричі змінювало свій державно-адміністративний статус: з 1921 р. воно належало до гміни Кухецка Воля Пінського повіту Поліського воеводства Другої Речі Посполитої і мало назву Железничка; з кінця 1939 р. увійшло до Морочненського району Рівненської області УРСР; нині перебуває у складі Любешівського району Волинської області України.

У 1896 р., за відомостями, внесеними до опитувальних листів Першого всеросійського перепису, у Залізниці нараховувався 221 двір з населенням 1160 осіб. Більшість мешканців були православними. У селі існувала Покровська церква, побудована у 1745 р. і приписана до сусідньої церкви у с. Судче. З 1847 р. діяло народне училище [7].

Батько Антона Мороза помер за часів Російської імперії, у 1911 р., мати – за Другої Речі Посполитої, у 1932 р. [1, арк. 6]. Між цими сумними родинними датами вмістилась військова одиссея середульшого сина Морозів: служба у царській імператорській армії та Армії Української Народної Республіки, а згодом – перебування у таборах інтернованих у Польщі та домагання статусу військового інваліда. На цьому шляху він став учасником багатьох поворотних історичних подій, доля зводила його з непересічними людьми.

У серпні 1915 р. 19-річний А. Мороз мобілізований до російської армії, пройшов 2-місячну підготовку і потрапив на фронт у район білоруського міста Барановичі. Очевидно, що став учасником Барановицької наступальної операції російських військ, котра закінчилась для них невдачею, призвівши до 80-тисячних людських втрат (30 тис. вбитих, 47 тис. поранених, 2 тис. полонених). Саме ця битва мала стати головним ударом у кампанії 1916 р., але, в силу різних причин, таким виявився Брусиловський прорив армій Південно-Західного фронту. В разі здобуття Барановичів вступ

Польський паспорт (довід особистий) Антона Мороза. 13 липня 1936 р.

російських військ у Польщу був неминучим, оскільки у цьому разі відбувся б стратегічний розрив, охоплення флангів і поразка всього німецького Східного фронту. Однак квітневий план ставки царські генерали втілити в життя не змогли і не здобули перемоги, яка могла відвернути революцію 1917 р.

Восени 1916 р. внаслідок захворювання А. Мороз опинився в одному з московських лазаретів, звідки направлений у Царицин, у 155-й запасний піхотний полк [1, арк. 10]. Там його застали Лютнева революція, а згодом Жовтневий переворот.

Царицинський гарнізон нараховував до 40 тис. осіб, для яких не вистачало приміщень. Військовим постоем були зайняті будівлі навчальних закладів, тривало будівництво бараків. 155-й і 141-й запасні піхотні полки вирізнялись найбільшою революційністю, оскільки знаходились поруч з робітничими районами [2, с. 108]. Поширенню революційних і антивоєнних настроїв сприяли новостворені частини, зокрема 2-й підготовчий студентський батальйон, що виник наприкінці 1916 р. У цьому батальйоні мали перевиховувати «неблагонадійних» студентів зі столиці, натомість вони перевиховали і батальйон, і весь гарнізон. У складі студбату виявились члени більшовицької партії – один з організаторів встановлення радянської влади в Царицині, член першого ВЦК Яков Єрман, майбутній резидент НКВД у Європі, перебіжчик до США, автор книги «Таємна історія ста-

лінських злочинів» Лев Фельдбін (Александр Орлов), майбутній секретар ЦК ВКП(б) з ідеології Андрей Жданов, майбутній нарком держбезпеки Всеволод Меркулов та ін. [3]. Не дивно, що після Лютневого перевороту царицинський гарнізон перетворився в один з найрозпропагованиших і проблемних у Росії. Весняні і літні місяці пройшли у сутичках між офіцерами і солдатами, які вийшли з-під контролю. Гарнізон захопився грабунками і хуліганством, які надто ускладнювали життя міської влади, й тому був розформований – частини 141-го полку відправлені у Саратов, а 155-го – з великим скандалом на фронт [3].

Судячи зі свідчень А. Мороза, на фронт він не потрапив, демобілізувавшись зі свого полку після Жовтневого перевороту. Водночас, він лишився у Царицині, де до 1919 р. ніби працював у міліції. Зауважимо, що робітничо-селянська міліція в Царицині створена у квітні 1918 р., коли постановою виконкому Ради робітничих, солдатських, селянських і козачих депутатів комісаром внутрішніх справ призначений Яков Єрман. З середини осені 1918 р. особовий склад царицинської міліції задіяний на фронті для оборони міста від наступаючих з Дону антибільшовицьких сил [8], що могло спонукати А. Мороза до залишення її рядів.

Зауважимо, що у цей час Царицин став ключовим пунктом у боротьбі на півдні Росії: тут переплелись змагання за хліб і паливо, спроба об'єднання

Командир 1-го кінного полку Чорних запорожців
Петро Дяченко

антибільшовицьких фронтів, жорстокий конфлікт козаків та прийшлих. Під Царицином відбулось перше масове застосування панцерників і найбільша танкова атака, у небі над містом було збито перший літак громадянської війни. Зрештою, Царицин – це важлива сторінка у біографіях знакових осіб епохи – від Й. Сталіна до П. Врангеля. Саме особиста участь Й. Сталіна (а ще К. Ворошилова) у царицинській епопеї надало їй культового значення в радянський період. А. Мороз, очевидно, належав якщо не до учасників, то безпосередніх свідків вказаних подій.

У 1919 р. він повернувся до Залізничі, де застав занепад і руїну, але не знайшов засобів для існування. За спогадами місцевого мешканця Івана Оласюка, після Першої світової війни у селі лишилися неушкодженими церква і дві хати: «Хати австро-німецькі війська порозбирали, щоб прокласти дорогу, бо дорога була поганенька, місцевість болотиста. Залізнички на перших порах робили землянки і там жили. Їсти було нічого, тому харчувались кропивою, лободою, корою дерев, яку терли і змішували з картоплинням і висівками та пекли хліб. Живились ягодами й грибами влітку» [7].

Тому А. Мороз перебрався на Наддніпрянщину, до с. Христинівка Уманського повіту Київської губернії (нині – Христинівського району Черкаської області), де найнявся на службу конюхом у багатого селянина. Восени 1919 р. його мобілізували у Дієву армію УНР [1, арк. 10 зв, 13]. Відомості про підрозділ, до якого він тоді потрапив, відсутні. Однак, зважаючи на те, що вся подальша служба А. Мороза пройшла у складі 1-го полку Чорних запорожців, можемо припустити, що опинився він саме там.

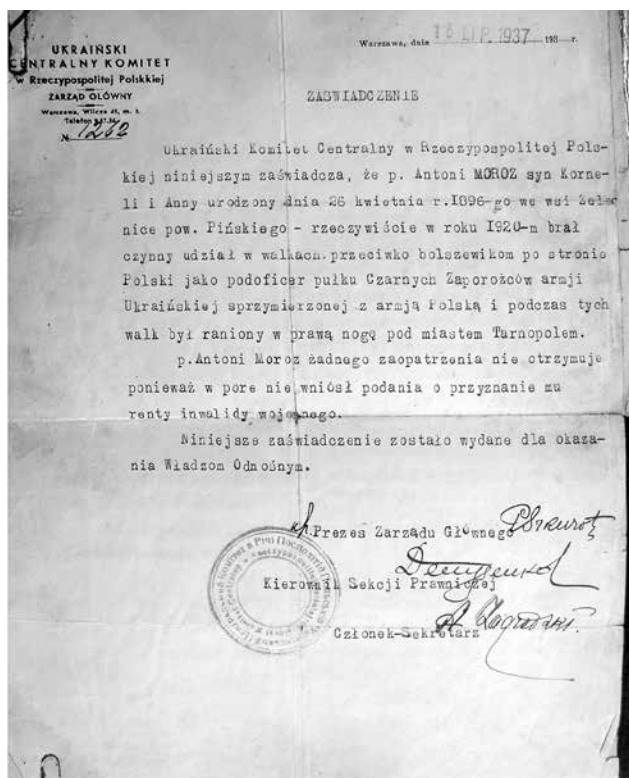
Підстаршина 1-го кінного полку
Чорних запорожців Антон Мороз

«Чорні запорожці» або «чорношличники», повна назва – кінний дивізіон 2-го Запорізького полку (згодом 1-й полк Чорних запорожців) – військово-формування армії УНР, що існувало у 1918–1920 рр. У грудні 1918 – квітні 1919 рр. дивізіон брав участь у другій українсько-більшовицькій війні на сході України, в ході якої відступив до Дністра та через румунську територію перейшов на захід країни. Влітку 1919 р., разом з іншими частинами Армії УНР та УГА, взяв участь у поході на Київ.

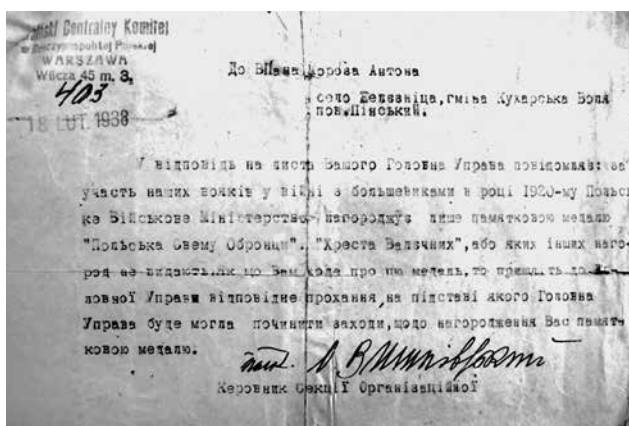
Десь тоді потрапив у дивізіон А. Мороз. Восени 1919 р. Дієва армія УНР опинилась у «трикутнику смерті» (район Любар – Шепетівка – Миропіль). Дивізіон «чорних запорожців» був розгорнутий у кінний полк і здійснив рейд ворожими тилами – Перший Зимовий похід, під час якого відзначився як найбільш боездатна та уніформована військова частина.

Відомий однострій, завдяки якому бійці кінного дивізіону 2-го полку увійшли в історію як «чорні запорожці», було пошито у Кременчуці наприкінці січня 1919 р. У своїх мемуарах командир полку Петро Дяченко згадує, що сукно для пошиття було здобуто у грудні 1918 р. у боях з махновцями. Однострій складали чорні шапки (у старшин – каракулеві, у козаків – смушкові) з чорними шликами, чорні жупани (кітелі), чорні штани, світло-сірі черкески (замість шинелей), чорні чоботи [4, с. 33–35]. Окремого шик «чорним запорожцям» надавало те, що всі вони мали старовинну козацьку зачіску – «оселедець» (довге пасмо волосся на поголеній голові).

Перший Зимовий похід тривав з 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. під проводом Михайла Омеляновича-Павленка тилами Червоної та Добровольчої армій і за головне завдання мав збереження

Посвідка Українського центрального комітету в Польщі для А. Мороза щодо його участі у війні з більшовіками. 15 липня 1937 р.

Відповідь Українського центрального комітету в Польщі для А. Мороза щодо отримання польської нагороди за участь у війні з більшовіками. 18 лютого 1938 р.

присутності української армії на українській території та збереження самої армії. За весь рейд запіллям ворога пройдено 2500 кілометрів, проведено понад 50 успішних боїв. Маршрут Першого Зимового походу пролягав територіями нинішніх Житомирської, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Вінницької областей.

Основні бої, у яких брав участь полк Чорних запорожців, відбулися під Ставищем, Смілою, Золотоношею, Голованівськом, Хащуватим, Гайвороном, Богополем, Наливайками, Плетеним Ташликом,

«Залізний хрест за зимовий похід і бої» та муарова стрічка до нього.

Вознесенськом, Бірзулою, Тульчином, М'ясківкою, Кетросами та ін. Як зазначив Петро Дяченко, за час Зимового походу захоплено в полон більше 400 полонених (підррахунок кількості вбитих не вівся), 4 гармати, 9 кулеметів, близько 300 коней, багато військового майна. Втрати полку – загинуло 7 козаків, 31 поранено. «Волинь, Київщина, Поділля, Полтавщина, Херсонщина бачили цих вершників із чорними шликами, що йшли вдень і вночі, і в заметіль, і в дощ – усюди шукаючи ворога і знищуючи його немилосердно», – резюмував командир полку [4, с. 85].

За оцінками військових істориків Перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою військового мистецтва періоду національно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. Не випадково усі учасники Зимового походу, що повернулися, були нагороджені єдиним бойовим орденом Ар-

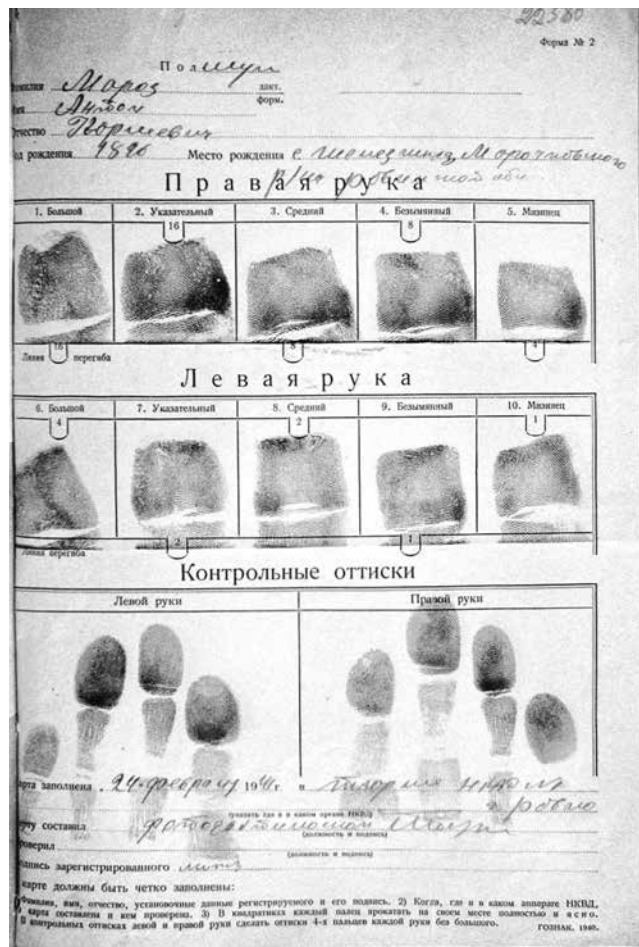
мії УНР – «Залізним хрестом за зимовий похід і бої», який у системі відзначень українського війська посідав безапеляційно перше місце. Всього нагороджених було близько 3–4 тисяч вояків Армії УНР, у тому числі 334 лицарів ордена з 1-ї Запорозької дивізії та 1-го кінного полку Чорних запорожців. Передостаннім, 333-м, у цьому списку значиться Антін Мороз, підстаршина 3-ї сотні полку Чорних запорожців [6, с. 238].

Нагороди були виготовлені в березні-квітні 1921 р. у Варшаві, а у Львові – жовто-блакитні муарові стрічки. Антонові Морозу Залізного Хреста не вручили. Знаходячись у таборах інтернованих у Каліші і Шипйорно, він отримав лише почесну грамоту з особистим підписом Симона Петлюри з признанням права на орден [1, арк. 13–14].

З таборів інтернованих А. Мороз повернувся до с. Залізниця, створив сім'ю, зайнявся селянською працею. У 1937–1938 рр. він вів переписку з Українським центральним комітетом у Варшаві щодо отримання відзнаки польського уряду за участь у складі об'єднаного польсько-українського війська у війні з більшовиками 1920 р. та надання пенсії військового інваліда. УЦК у своїй відповіді від 15 липня 1937 р. відзначив, що «Мороз Антон Корнілович ... дійсно брав активну участь у боротьбі проти більшовиків на польському боці в чині підофіцера – мол[одший] ком[андний] склад – полку чорних запорожців української армії, яка перебувала в союзі з польською армією, у боях під містом Тернополем був поранений у праву ногу. П[ан] Мороз Антон ніякої винагороди не отримує внаслідок того, що вчасно не вніс прохання про призначення йому пенсії військового інваліда». Відповідь скріплено підписами заступника голови головної управи УЦК Петра Шкурата, керівника правничої секції УЦК Денисенка, члена-секретаря УЦК, голови орденської ради лицарів «Залізного хреста», учасника Першого Зимового походу, генерала Олександра Загородського [1, арк. 48; 9, с. 3446].

18 лютого 1938 р. керівник організаційної секції УЦК, учасник Першого Зимового походу, полковник Олександр Вишнівський у відповіді на лист Антона Мороза повідомив, що «за участь наших вояків у війні з большевиками в році 1920-му Польське Військове Міністерство нагороджує лише пам'ятковою медалю «Польська Свему Обронци». «Хреста Валечних», або яких інших нагород не видають. Якщо Вам ходе про медаль, то пришліть до Головної Управи відповідне прохання, на підставі якого Головна Управа буде могла починити заходи щодо нагородження Вас пам'ятковою медалю» [1, арк. 48]. Як бачиться, УЦК не надто поспішав опікуватися ветеранами українського війська. Що вже тут казати за байдужість польської влади.

Після встановлення на Західній Волині і Поліссі радянської влади А. Мороз продовжував господарювати у с. Залізниця. Порядки, які заводили біль-

Антін Мороз після арешту і відбитки його пальців. 1940 р.

шовики, викликали протести місцевого селянства, у тому числі колишнього «чорного запорожця». 5 вересня 1940 р. у будинку Христини Поліщук відбулося зібрання з приводу виконання хлібопоставок державі. Присутній А. Мороз заявив, що «увесь хліб звідси радянська влада забере, і буде голод, заробітку ніякого немає, що хочете, те й робіть, доведеться гинути з голоду» [1, арк. 18 зв].

Такі настрої разом з колишньою діяльністю А. Мороза стали підставою для його оперативної розробки органами НКВС. 27 січня 1941 р.

начальник Морочненського райвідділу внутрішніх справ сержант держбезпеки Іван Фьодоров отримав з обласного управління НКВС справу-формуляр і постанову на арешт А. Мороза із супровідним листом, підготовленим Віктором Тимофєєвим. У листі йшлося про обережність під час арешту А. Мороза, оскільки він міг бути озброєним; задокументування після арешту фактів антирадянської діяльності – служби у петлюрівській армії (тривалість, чин, за що отримав хрест), зв'язків з польською поліцією, антирадянських висловлювань; відправку, після закінчення терміну утримання в камері попереднього ув'язнення, до 3-го відділу УДБ (контрреволюційні організації) УНКВС у Рівненській обл. [5, арк. 2–3]. Цікаво, що чекісти Іван Фьодоров і Віктор Тимофєєв стали згодом чільними представниками рівненського «партизанського клану»: перший очолював 2-ге партизанське з'єднання, підпорядковане обласному штабові партизанського руху, другий був «правою рукою» керівника цього штабу, першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У Василя Бегми.

13 лютого 1941 р. А. Мороза заарештовано Морочненським райвідділом НКВС [1, арк. 6 зв]. На початку справою займався оперуповноважений Денисенко [1, арк. 9, 18], пізніше її провадив молодший слідчий УНКВС Дороган [1, арк. 12, 24]. Напередодні нападу Німеччини на СРСР, 27 травня 1941 р., заступник начальника УНКДБ у Рівненській обл. Москаленко затвердив звинувачувальний висновок у справі А. Мороза за статтями 54–10 ч. 1 (антирадянська пропаганда і агітація) і 54–13 (боротьба проти революційного руху в дорадянський період) Кримінального кодексу УРСР [1, арк. 45–46]. На той час заарештований утримувався у тюрмі № 1 м. Рівне, звідки був евакуйований до м. Астрахань Сталінградської обл. (нагадаємо, що якраз у Сталінграді, колишньому Царицині, у 1916–1919 рр. пройшла частина його військової служби). Саме там, у тюрмі № 2 УНКВС у Сталінградській обл., 8 лютого 1942 р. Антон Мороз помер [1, арк. 57 зв].

Дивно, але радянські каральні структури після закінчення війни «загубили» А. Мороза і шукали його місцеперебування. Інформатори повідомляли, що один із синів «чорного запорожця» у 1947 р. розповідав, ніби його батько на волі і листується із сім'єю [1, арк. 56]. Зрештою, незабаром працівники МДБ встановили обставини смерті А. Мороза в ув'язненні, і 14 березня 1951 р. справу щодо нього провадженням було припинено та здано в архів [1, арк. 58].

Дружина Антона Мороза Надія Петрівна, орієнтовно 1901 року народження, разом з дітьми восени 1949 р. виїхала за спецпереселенням у Великолепетиський район Херсонської обл. (очевидно, що це відбулось у ході кампанії зселення хуторів, яка мала

місце наприкінці 1940-х – у 1950-х рр., і відповідного переміщення тамтешніх мешканців у південні та східні області УРСР; сім'я Морозів мешкала на хуторі Окурік). У документі від 1 серпня 1950 р., підготовленому Зарічненським райвідділом МДБ [1, арк. 56], йдеться чомусь про п'ятеро дітей, хоча у сім'ї їх було шестеро: Євдокія, 1924 р.н., Олексій, 1926 р.н., Лаврін, 1928 р.н., Ганна, 1931 р.н., Ніна, 1935 р.н., Іван, 1938 р.н. (дати народження можуть відрізнятись на 1–2 роки у той чи інший бік) [1, арк. 6]. На жаль, не знаємо про їх долю.

У архівно-кримінальній справі Антона Мороза не збереглась грамота про нагородження його «Залізним хрестом за зимовий похід і бої», підписана Симоном Петлюрою, хоч у контрольно-спостережній справі є постанова слідчого від 8 травня 1941 р. про залучення її, у числі інших речових доказів, до справи [5, арк. 14]. Лист і посвідка УЦК наявні, а грамота відсутня. Історичну несправедливість, яка полягає у тому, що Антін Мороз, як і сотні інших учасників Першого Зимового походу, не отримав свого «Залізного хреста», могла б виправити сучасна українська держава, розшукавши, нехай через 100 років, нащадків героїв і вручивши їм нагороди.

Однак, найсумніше інше. Маємо Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», ухвалений Верховною Радою 9 квітня 2015 р., серед яких знаходимо «військові, безпекові, інші мілітарні, воєнізовані або парамілітарні формування та частини Української Народної Республіки». Державою визнаються нагороди (відзнаки) та військові ступені борців за незалежність України у ХХ столітті, надані їм, зокрема, у період УНР. Держава сприяє увічненню пам'яті про борців за незалежність України у ХХ ст. і визнає наругою над їх пам'яттю, приниженням гідності українського народу публічне заперечення факту правомірності такої боротьби, вважаючи це протиправним. Але ж у справі Антона Мороза знаходимо висновок прокуратури Рівненської обл. (без дати) про те, що його вина «у здійсненні вказаних злочинів (за ст. 54–10 ч. 1 і 54–13 КК УРСР) матеріалами справи доведена і реабілітації він не підлягає» [1, без арк.].

Тобто, вина Антона Мороза, за висновком прокуратури незалежної України, полягає, по суті, у тому, що він боровся за незалежність України. Правовий нонсенс, абсурд, але це реальність незавершеного чи здійсненого за викривленими лекалами процесу реабілітації жертв політичних репресій більшовицького режиму. Нашу публікацію, окрім її дослідницької складової, вважаємо офіційним зверненням до Генеральної прокуратури України щодо правової реабілітації вояка армії УНР, підстаршини 1-го полку Чорних запорожців, лицаря «Залізного хреста за зимовий похід і бої» Антона Корніловича Мороза.

Джерела та література:

1. Архівно-кримінальна справа Мороза Антона Корніловича // ГДА СБУ, м. Рівне, ф. О, спр. 12689, 59 арк.
2. Воробьев Е. П. «Солнце правды растопило ледяные оковы рабства»: революционная повседневность обывателей Царицына в 1917 году // Новый исторический вестник = The New Historical Bulletin. – 2016. – № 4(50). – С. 102–119 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/solntse-pravdy-rastopilo-ledyanye-okovy-rabstva-revolyuetsionnaya-povsednevnost-obyvateley-tsaritsyna-v-1917-godu>
3. Гришин Р. Борба за Царицын. Раунд первый [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sputnikipogrom.com/history/57700/tsaritsyn-one/#.WWKPGZLddg>
4. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
5. Контрольно-спостережна справа Мороза Антона Корніловича // ГДА СБУ, м. Рівне, ф. О, спр. 12689, 20 арк.
6. Монкевич Б. Слідами новітніх Запорожців. Похід Болбочана на Крим. – Видання друге (фотостатом першого видання, Львів, 1928). – Нью Йорк: Накладом т-ва Запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці (видавнича секція), 1956. – 288 с.
7. Наш рідний край [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mynvk.org.ua/nash-ridnyi-krai?showall=1&limitstart=>
8. Подвиг продолжается. Сборник / И. А. Глебов, Г. М. Головкин, В. И. Полубинский и др. – Волгоград: Нижн.-Волж. кн. изд-во, 1967. – 400 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://litlife.club/br/?b=238634&p=1>
9. Український центральний комітет у Польщі // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 9. Перевидання в Україні. – Л.: НТШ, 2000. – С. 3446.

Богдан Зек

ВОЛИНЬ У ЖИТТІ ІВАНА КОБИЛКА (1882–1951) – ПЕРШОГО ПОМІЧНИКА КОМІСАРА ШЛЯХІВ УНР: ПОЛЬСЬКІ УТИСКИ, РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ І НАЦИСТСЬКИЙ ТЕРОР

Не дивлячись на те, що від подій Української революції 1917–1921 рр. нас відділяє ціле століття, імена багатьох її учасників все ще лишаються невідомими не лише широкому загалу, але й історикам. Вивчення персоналій дасть змогу показати не лише національний склад і соціальний стан учасників революції, але й зрозуміти їхній світогляд і мотивацію під час прийняття кардинальних рішень у своєму житті. Важливо звернути увагу і на подальшу долю цих людей. Скажімо колишні вояки армії УНР, державні службовці брали активну участь у створенні громадсько-політичних об'єднань у 1920–1930-х рр., метою яких було здобуття незалежності. Багато учасників революції стали до лав українського визвольного руху у роки Другої світової війни, що свідчить як про тяглість боротьби так і про те, що вона не припинялася.

Одним із невідомих учасників Української революції 1917–1921 рр. є Іван Павлович Кобилко – перший помічник комісара шляхів УНР, який залишався вірним ідеї української державності при польській, радянській і німецькій владі. Опинившись після Другої світової війни закордоном він не лише сам зберіг свої переконання, але й допоміг у цьому іншим.

Поетапно прослідкувати його біографію не завжди дозволяють джерела, хоча у перспективі

варто сподіватись, що ця прогалина буде надолужена. На сьогоднішній день про деякі штрихи із біографії Івана Кобилка повідомляє лише коротка стаття Сергія Качури у паризькій газеті «Українське слово», яка була опублікована у зв'язку із смертю Кобилка у 1951 р. У ній вказано, що він народився 17 серпня 1882 р. у с. Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл. [14, с. 32], здобув освіту інженера-механіка [1, арк. 1]. Працював на залізниці, згодом на флоті. Деякий час ходив морем у далекі рейси до Владивостоку і Сінгапуру. Після цього повернувся на залізницю і почав працювати ревізором «служби тяги» на Запоріжжі. У 1917 р. він підтримує початок Української революції. Як комісар залізничних доріг Запоріжжя посприяв їх переходу у юрисдикцію Генерального Секретаріату, що було стратегічно важливо, як з військової так і з економічної точки зору. Поряд із цим Іван Кобилко займається організацією «Просвіт», відкриває кіоски на залізничних станціях, де продають українську літературу. Очевидно, що завдяки своїй позиції та активній діяльності у розбудові молодого держави, Іван Кобилко стає членом Головної ради залізничників і в результаті першим помічником комісара шляхів України. Після початку бойових дій з більшовиками Кобилко тісно співпрацює із штабом

Іван Павлович Кобилко, фото 1940-х рр.

армії УНР, зокрема у питанні виготовлення панцирних потягів, окрім того бере участь у створенні вільного козацтва і Корпусу залізничної охорони.

Після падіння Гетьманату, Іван Кобилко спільно із міністром шляхів Юрієм Коллардом займається питанням перешиття залізничної дороги на широкі колії до Тернополя. На той час армія УНР відступала і потребувала бази у тилу. Згодом ця територія отримала назву «Трикутника смерті». Поряд із цим Іван Кобилко організовує санітарну службу і харчову допомогу для вояків знесилених боями і хворих на тиф до Чорного Острова і Війтовець на Хмельниччині. Згодом евакуйовані вагони з майном стали у нагоді під час наступу польсько-української армії на Київ, їх значна частина також була відправлена у якості допомоги ЗУНР. Після поразки революції Іван Кобилко відповідав за евакуацію державного майна до Ченстохова (місто у Сілезькому воєводстві Польщі) [14, с. 32].

Після Ризького мирного договору Кобилко, так само, як і тисячі інших військових і державних діячів УНР залишився проживати на території Польщі. У 1921 р. в містечку Янів (нині Іваново Брестської обл. Білорусі) він заснував будівельну фірму, філіал якої знаходився і в м. Володимирі-Волинському [3, арк. 1; 22]. Важливо зауважити, що

він давав роботу для тисяч втікачів і звільнених із таборів інтернованих вояків армії УНР [14, с. 32].

На той час родина Івана Кобилка – дружина Анна із дочкою Катериною перебували на окупованій більшовиками території в м. Жмеринка (нині Вінницька обл.). Повернутись додому по сім'ю, означало наразитись на репресії, тому Кобилко найняв для цього професійних контрабандистів. Завдяки їм восени 1923 р. дружина з донькою таємно переходять через кордон на територію Польщі. Родина знову об'єднується в містечку Янів, де у подружжя незабаром народжується син Аскольд [1, арк. 1].

Фірма Кобилка успішно розвивається, виконує значні замовлення польського уряду. Зокрема, бере участь у будівельних роботах на Дніпро-Бузькому каналі [16, арк. 2], споруджує на початку 1930-х років міст через р. Прип'ять у м. Пінськ (Білорусь). Цій події було приурочено навіть випуск листівки [6]. Про особисті якості Івана Павловича свідчить той факт, коли під час будівництва мосту були виявлені численні артефакти періоду Хмельниччини, він особисто пильнував за кожною знахідкою, щоб вона була передана краєзнавчому музею. Як пригадує його син, щовечора, знайдені речі вантажились на підводи, так щоб робітники не змогли їх привласнити і відвозились у музей [16, арк. 2].

Після виконання контракту у Пінську, родина Кобилків переїздить у м. Брест (Білорусь). Там, на вул. Яна Собеського, 12 вони збудували новий будинок [5, арк. 1; 21]. До речі у сімейному архіві Кобилків зберігся план [4, арк. 1–3] із фотографіями [18] цього будинку, а також документ – звернення від 25 липня 1938 р. до міської влади Бресту із проханням виставити паркан поблизу будинку загальною висотою 1,5 м [8].

Окрім підприємницької діяльності, Іван Кобилко активно підтримував українське громадсько-політичне життя в Польщі. Зокрема, докладав зусиль у справі відкриття українських шкіл, «Просвіт», відстоював створення кооператив. Більше того, налагодив нелегальний зв'язок із радянською Україною через «зелений коридор» [14, с. 32]. Прикладом останнього може виступати вже згаданий перехід через польський кордон дружини і дочки. Варто також зазначити, що за спогадами сина, Іван Кобилко був знайомий із майбутнім командиром «Поліської січі» Тарасом Боровцем («Тарас Бульба»), який постачав базальт для його фірми. Родина Кобилків також підтримувала церкву і що цікаво в'язнів легендарної Берези-Картузької (нині м. Береза Брестської обл. Білорусі), серед яких було багато українських політичних діячів у тому числі і вже згаданий Тарас Боровець [16, арк. 2].

Активна проукраїнська позиція Кобилка не лишалась поза увагою, як польських так і радянських спецслужб. Зокрема, його прізвище ми знаходимо у складеному органами НКВС «Списку активних діячів українських націоналістичних організацій

на території Польщі за 1926–1928 рр.». За даними радянської розвідки командир інженерної частини армії УНР Іван Кобилко, станом на 1927 р. проживав у м. Яново Дрогичівського повіту Поліського воєводства, був пов'язаний із Українським центральним комітетом у Польщі [9, арк. 30]. У 1930 р. Іван Кобилко був арештований за рішенням майбутнього воєводи Вацлава Костка-Бернацького. Однак на меті у поляків було просто застеретти успішного підприємця від проукраїнської діяльності. Тому Кобилко пробув у в'язниці м. Брест всього лиш 48 год. [17, арк. 8 зв.].

Якщо польська влада залякувала, то радянська використовувала практику прямих репресій. Після приходу Червоної армії у 1939 р. в Західну Білорусь, родина Кобилків була змушена залишити Брест, оскільки 19 січня 1940 р. їхній будинок було націоналізовано [5, арк. 1]. Місцем нового проживання стало м. Ковель Волинської обл. Однак, тут Іван Кобилко на довгий час не затримався, бо так і не знайшов роботи для себе [16, арк. 2].

Хто-зна, як склалася б доля у родини, якби не початок німецько-радянської війни у 1941 р. На той час Кобилки проживала у Луцьку на вул. Високий, 8 (нині Пушкіна) [11, арк. 16]. Син Аскольд навчався в українській гімназії до її закриття німецькою владою [16, арк. 4]. У місті у цей час також працював наречений дочки Катерини – член ОУН(м) Олег Штуль [12, арк. 5; 13, с. 30]. До речі у 1941 р. в міській друкарні Луцька була видана його брошура з історії України «Віки говорять», разом із книгою «Сталінізм» Миколи Сціборського [19, с. 4].

Про життя Івана Кобилка в період німецької окупації поки що розповідають спогади із сімейного архіву, а також фрагментарні згадки у ділових документах того часу. Як свідчать наявні джерела, він працював інженером у Луцькій міській управі і брав участь у добудові лікарні на Красному [10, арк. 130 зв.] (нині приміщення Волинського обласного протитуберкульозного диспансеру на вул. Львівській). Згідно з свідченнями сина Івана Кобилка – Аскольда, на будівництві у батька працювали євреї і він допомагав їм тікати з міста [16, арк. 4].

Цей період у житті його родини, як і в долі усіх волинян був надзвичайно складним. У своїх спогадах за 1943 р. він розповідає, що після того, як Луцьк залишила українська районна поліція до міста увійшли польські підрозділи. Почались арешти свідомих українців [17, арк. 1–2]. Ця участь не минула й Івана Кобилка, 29 червня 1943 р. він був арештований співробітником гестапо Густавом Роунгеном [17, арк. 6 зв.].

Після прибуття до луцької в'язниці Івана Кобилка обшукали, забрали гроші, годинник, течку з паперами і відвели до камери № 7. Враховуючи те, що свідчень про німецьку в'язницю в Луцьку збереглась незначна кількість, спогадам Івана Кобилка варто приділити більшу увагу. Він пригадує, що

у камері було велике вікно і перебувало ще шестеро осіб, а саме: директор обласної кооперації Микола Степанюк, директор «Заготскоту» і його заступник, директор відділу млинів Царюк із заступником, а також один росіянин з під Сталінграду. Сніданок розпочинався о 7 год. ранку. Кожному давали по шматку хліба і каву без цукру, яка була налита у банку з під консервів. Обід був такий самий як і сніданок – коробка консервів і шматок чорного хліба. Керував в'язницею німець старшого віку на ім'я Кріс, який ходив із собакою-вовком і сам приймав участь у розстрілах людей [17, арк. 7–8 зв.].

5 липня 1943 р. до луцької в'язниці на вантажних автомобілях привезли багато людей. На подвір'ї були виставлені столи і стільці, прибув начальник луцького гестапо доктор Фішер з іншими своїми співробітниками. Комісія почала викликати по прізвищах тих, кого тільки що привезли, а також тих, хто вже був у в'язниці. Першим викликали колишнього посадника міста Є. Тиравського з дружиною. Жінок і чоловіків розділяли окремо. У своїх спогадах Іван Кобилко називає прізвища інших лучан, які проходили через так звану комісію. У результаті він опинився у камері № 16, яка мала два вікна, котрі виходили на р. Стир. Разом із Кобилком у цій камері також були доктор Залевський, доктор Омельчук, інженер Поліщук, священник Малюжинський, інтендант Соловей, пан Степанюк, директор Білецький, посадник Тиравський, директор контори «Заготскот». О 12 год. їм принесли обід у вигляді юшки і шматка хліба. Єдиним позитивом було те, що вікна у камерах відчинялись і в'язні могли дихати свіжим повітрям. Незабаром усіх почали знову виводити і садити по 12 чоловік у вантажівки покриті брезентом. У кузові також розташовувалась охорона, яка складалась із двох гестапівців. Усіх попередили, що при втечі будуть одразу розстрілювати [17, арк. 10–11 зв.].

Арештованих привезли у рівненську в'язницю. Усіх пошикували у дві шеренги і по двох заводили у спеціальну кімнату для обшуку. Далі усіх повели у підвал, того хто затримував колону били гумовими кийками. Кобилко та ще 16 арештованих опинилися у камері № 4. Не луцьких було лише троє. Камера мала 3 м довжини і 2,5 м ширини. Над дверима горіла електрична лампа. Коло входу стояла залізна бочка, яка слугувала туалетом. Камера мала лише одне маленьке віконце з ґратами, але без скла, повітря майже не було. На підлозі були плями від крові, а в коридорі виднілись сліди від куль, у щілинах також була кров. Дехто із в'язнів пригадав, що за декілька тижнів до цього у рівненській в'язниці вбили 500 людей.

У зв'язку із поважним віком, Івана Кобилка обрали старостою камери, функції перекладача виконував директор луцької гімназії Мануляк. Декого із в'язнів забирали, а когось навпаки приводили, однак залишалась фактично одна й та сама кількість

бранців. Щоб змінити положення тіла і відпочити, в'язні завчасно домовлялись між собою про рух. Зокрема, вони лягали спати на бік головами до стіни, ноги клали на ноги. Кобилко, як староста камери наказував коли потрібно повертатися. Оскільки місця не було, тому дехто змушений був сидіти і на металевій бочці, яка слугувала туалетом [17, арк. 12–15].

Підйом починався о 5 год. ранку за дзвінком. Арештантів випускали з камери на 5 хв. щоб вмитися і сходити в туалет. На всіх було три умивальники і три туалети. Після відведеного часу, гестапівець Герман заганяв в'язнів назад використовуючи гумову палицю. Якщо хто не встиг вмитись, того обливали з відра два поліцейські які стояли наготові. Сніданок був о 8 год. В'язнів виводили на подвір'я, де наливали каву у літрову банку з під консервів і давали 200 г хліба. Після етапування до Рівного це була перша їжа за добу. Далі бранців повертали назад до камери. Обід складався із кашевої баланди і менше ніж 200 г хліба. Арештантів коротко постригли і після обіду відвели до лазні. О 18 год. давали каву, а у 18.30 була перевірка.

В'язні розділили між собою обов'язки. По черзі мили підлогу, вели календар на стіні. Через декілька днів встановили контакт з рідними і мали право двічі на тиждень у понеділок і четвер отримувати від них передачі. Ця процедура вимагала від рідних значних зусиль. Скажімо, дружина арештованого мала прибувати о 6 год. ранку і стати в чергу [17, арк. 15 зв.–17]. Відвідувачів записували і близько 8 год. ранку по одному впускали на в'язничне подвір'я. Завчасно усіх попереджали про заборону передачі листів, у випадку порушення вимог розстрілювали арештованого і того хто приніс передачу. Хліб, сало, ковбасу тюремники з метою перевірки розрізували на малі шматочки. Передачу заборонялось обгортати українськими чи німецькими газетами. Це мав бути чистий папір або тканина.

При отриманні посилок в'язні не бачили своїх родичів. Бранці перебували у спеціальній кімнаті. Після отримання передачі вони мали негайно повертатись в камеру. При цьому слід було одягти чисту білизну, натомість брудну із обгорткою передачі віддавали до в'язничної контори. Очевидно це все повертали назад родичам. За словами Івана Кобилка, через деякий час німці почали забирати із передач все сало, яйця, ковбасу, м'ясо, курей, цукор у кубиках [17, арк. 17 зв.–18 зв.]. Варто сказати, що нестерпні умови перебування у рівненській в'язниці також підтверджують спогади Софії Степанюк. У її камері № 45 знаходилось 50 жінок [15, с. 232].

Пробувши у в'язницях Луцька і Рівного фактично півроку, Івану Кобилку пощастило вирватися із

нацистських кайданів [17, арк. 3]. Не останню роль у цьому зіграла його дружина Анна [16, арк. 5 зв.]. Підірвавши здоров'я у жахливих тюремних умовах, Іван Кобилко вже не мав змоги залишатись в Луцьку. До міста наближався фронт. Тому 13 січня 1944 р. Кобилки виїхали з Луцька до Володимир-Волинського, а звідти до Перемишля [16, арк. 4].

Наприкінці війни Іван Кобилко опиняється в Австрії, де знову створює фірму, яка спеціалізується на будівельних роботах. Її головний офіс знаходився у м. Грац. Підприємство «Johann Kobylko & Co. Ingenieure» мало власний філіал і у м. Інсбрук [2, арк. 1], де зокрема виконувались роботи на замовлення компанії «Сіменс» («Siemens») [20, с. 6].

Варто зауважити, що дочка Івана Кобилка – Катерина опинилася у таборах для переселенців «Ді-Пі» в м. Госляр (Німеччина). Перебуваючи там у 1945 р. вона вийшла заміж за Олега Штуля, який після смерті Андрія Мельника став головою провладу ОУН, а також упродовж майже 30 років був головним редактором газети «Українське слово», що виходила в Парижі (Франція) [14, с. 30].

Як свідчить син Івана Кобилка – Аскольд, в Австрії у певний період часу батько давав роботу майже 2 тис. робітникам, серед яких було багато втікачів від радянської влади. Однак, за його словами, на той час в Австрії було багато росіян і батько втратив довіру з боку місцевої влади [16, арк. 6]. Ймовірно не останню роль у цьому зіграли й радянські спецслужби. Відтак Іван Кобилко уже вкотре був змушений емігрувати. Тому 25 липня 1947 р. він звернувся до французької влади із проханням перетнути кордон разом із своїми 105 працівниками [7, арк. 1]. Опинившись у Парижі, він не полишав роботу в українських громадських організаціях, залишаючись таким чином вірним своїм переконанням до кінця життя. Іван Павлович Кобилко помер 24 жовтня 1951 р. [14, с. 32].

Постать Івана Кобилка ще не достатньо вивчена. Однак, матеріали даної наукової розвідки переконують у важливості подальших досліджень у цьому напрямку. На прикладі Івана Кобилка можна у черговий раз переконатися в тому, що відстоювати власну точку зору, тим більше проукраїнську, було небезпечно в умовах змінних окупаційних режимів. Попри це діяльність патріотів в громадсько-політичній сфері не припинялась. Навіть опинившись далеко за межами своєї батьківщини, після поразок, невдач і розчарувань, свідоме українство продовжувало виношувати ідею створення держави. Власне через це незалежність України була визнана іншими країнами вже у перший рік її існування.

Джерела та література:

1. Автобіографія Штуль Катерини Іванівни 28.11.1919 р.н., 3 арк. // Сімейний архів родини Штулів у м. Кретеї (Франція).
2. Волинський краєзнавчий музей (далі ВКМ), ф. Книги, документи, фото (далі КДФ), інв. № 25451. Бланк фірми Івана Кобилка, 1 арк.
3. ВКМ, ф. КДФ, інв. № 25452. Бланк фірми Івана Кобилка, 1 арк.
4. ВКМ, ф. Допоміжних матеріалів (далі ДМ), інв. № 67737. Проект будинку Анни Кобилко в м. Брест, 3 арк.
5. ВКМ, ф. ДМ, інв. № 67738. Копія повідомлення про націоналізацію будинку Анни Кобилко в Бресті, 19 січня 1940 р., 1 арк.
6. ВКМ, ф. ДМ, інв. № 67739. Копія листівки із зображенням мосту у м. Пінськ.
7. ВКМ, ф. ДМ, інв. № 67740. Копія звернення Івана Кобилка про перехід до французької зони, 25 липня 1947 р., 1 арк.
8. ВКМ, ф. ДМ, інв. № 67742. Звернення Анни Кобилко до магістрату Бреста, 25 липня 1938 р., 1 арк.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР, оп. 55, спр. 305. Список активних діячів українських націоналістів, контррозвідувальних організацій і агентів-розвідників із складу цих організацій, які проживали на території колишньої Польщі. Почато: 1926 р. Закінчено: 1928 р., 87 арк.
10. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. р-1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 321. Список проживаючих на території Луцька польських біженців, повідомлення про штрафи за нездані велосипеди, переписка з відділом охорони здоров'я про міри по дотриманню чистоти в м. Луцьку, список робітників міської пожежної охорони. Почато: 5 листопада 1941 р. Закінчено: 25 січня 1942 р., 341 арк.
11. ДАВО, ф. р-1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 1398. Переписка з продовольчим відділом про видачу булок для хворих по лікарняним довідкам. Почато: 4 березня 1942 р. Закінчено: 26 жовтня 1942 р., 33 арк.
12. ДАВО, ф. р-87. Волинська обласна управа, оп. 1, спр. 17. Повідомлення про трьохденний з'їзд учителів Луцького району в м. Луцьку. Почато: 8 серпня 1941 р. Закінчено: 14 серпня 1941 р., 6 арк.
13. Дублянський А. Шляхи життя / А. Дублянський // Париж Олега Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – С. 29–30.
14. Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Серія «Події і люди». Кн. 22 / Б. Зек. – Торонто – Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2013. – 112 с.
15. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників з англійським резюме. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – 310 с.
16. Спогади Кобилка Аскольда Івановича, 27.09.1925 р.н., 6 арк. // Особистий архів автора
17. Спогади Кобилка Івана Павловича. Зошит: Луцьк, весна 1943 р., 18 арк. // Сімейний архів родини Кобилків у м. Аржантей (Франція).
18. Фото будинку родини Кобилків у м. Брест // Сімейний архів родини Кобилків у м. Аржантей (Франція)
19. Хроніка // Волинь. – 1941. – 16 листопада. – С. 4.
20. Штуль К. «Далекий шлях – тривожний і стрімкий» / К. Штуль // Самостійна Україна. – 2007. – Ч. 3. – С. 3–9.
21. Poswiadczenie zamieszkania. Brzesc 30.07.1937, 1 арк. // Сімейний архів родини Кобилків у м. Аржантей (Франція)
22. Przedsiębiorstwo robot technicznych "Jan Kobyłko" (бланк), 1920-ті роки, 1 арк. // Сімейний архів родини Кобилків у м. Аржантей (Франція)

Зоряна Комаринська

ВОЛОДИМИР ОСКІЛКО: ЖИТТЯ У БОРОТЬБІ

Зі сонму видатних постатей доби національно-державницьких змагань та української революції 1917–1921 рр. зокрема, вирізняється одна доволі суперечлива та колоритна особистість – Володимир Оскілко (1892–1926). На перший погляд, один з багатьох отаманів армії Української Народної Республіки, який за висловом Головного отамана, керівника Директорії С. Петлюри «збунтувався, бо продався більшовикам» [5, с. 3], «людина цікава, культурна, вольова», на думку С. Скрипника [6, с. 1], старшини штабу Північно-Західного фронту (згодом перший Патріарх Київський і всієї України УАПЦ Мстислав), «...досить енергійний і здібний молодий хлопець, який під час повстання визначився деякими успіхами в боротьбі з гетьманцями», пише В. Винниченко, і продовжує: «вся система отаманського режиму, безконтрольність і безвідповідальність зробила його маленьким сатрапом на своєму участкові» [6, с. 4]. Ці та інші характеристики викликають інтерес до постаті Володимира Оскілка, спонукають до наукових пошуків та досліджень життя та діяльності цієї персони. Хто ж він, Володимир Оскілко? Метою статті є дослідження життя та боротьби легендарного отамана Північної групи військ УНР, аналіз його громадсько-політичної, господарсько-економічної та кредитно-фінансової діяльності із визначенням особистого внеску в розвиток цих сфер.

Народився Володимир Оскілко 1892 р. в с. Городок поблизу м. Рівне на Волині. Здобув учительський фах, працював за спеціальністю у с. Золоте біля Дубровиці на Рівненщині. З початком Першої світової війни В. Оскілко – в армії Російської імперії, де зробив успішну кар'єру офіцера, дослужився до звання підполковника російської армії. Хоча сам В. Оскілко у своїх спогадах зазначає, що в російській армії був штабс-капітаном [9, с. 118]. Події Лютневої революції 1917 р. спричиняють до посідання Володимиром Оскілком адміністративно-військової посади губернського комісара Тимчасового уряду у м. Тула в Росії. Вир революційних подій, зміна суспільного устрою, влади захоплюють В. Оскілка, і наприкінці 1917 р. він повертається в Україну на рідну Волинь, де одразу активно береться до українізації військових частин. Молодість, революційний запал, немалий досвід військової служби сприяють здобуттю Оскілком неабиякої популярності та авторитету серед вояків. Подальші події виносять його на хвилю державного та військового будівництва. На початку 1918 р. Володимир Оскілко – комісар Центральної Ради у Рівненському повіті. У час Гетьманату – начальник охорони стратегічно важливого Коростенського залізничного вузла. Однак, невдоволений політикою гетьмана П. Скоропадського у листопаді 1918 р. організовує антигетьманське повстання на Волині [2, с. 1].

Зима 1918–1919 рр. означена у біографії Оскілка стрімкою військовою кар'єрою. Його військовий хист й організаторські здібності були належним чином оцінені Головним Отаманом С. Петлюрою та відзначені новими званнями. У грудні 1918 р. Оскілко стає полковником збройних сил УНР, а у січні 1919 р. – генерал-хорунжим і командувачем Північної групи військ Директорії із загальною чисельністю близько 40 тис. вояків. Наказом того ж таки Симона Петлюри Перший галицький стрілецький полк носив ім'я отамана Володимира Оскілка [5, с. 2]. Північна група під керівництвом В. Оскілка досить успішно діяла на Волині та Поліссі, стримуючи наступ більшовиків та поляків.

Весною 1919 р. Волинь стає центром революційного руху. У час, коли Директорія втратила свої позиції у Києві, саме на Волинь відступили рештки її війська, а тимчасовою столицею УНР стало місто Рівне. Володимир Оскілко розумів історичний момент, бо саме його Північна група військ була у часі тимчасового хаосу та певної невизначеності, як відзначають джерела, «чи не найдисциплінованишим та найбоездатнішим з'єднанням УНР» [5, с. 2].

Труднощі, яких зазнавало тогочасне українське державне будівництво В. Оскілко пов'язував із значним «полівінням» уряду шляхом проникнення в державний апарат та керівництво армією УНР більшовицьких агентів, а позицію С. Петлюри у цих питаннях оцінював як «непоследовну», вважаючи, що він потрапив під вплив «зрадників-генералів» [10, с. 1]. Утворення нового Кабінету Міністрів УНР на чолі з українським соціал-демократом Б. Мартосом та проголошення ним створення «республіки трудових Рад», укладення мирної угоди з більшовицькою Росією свідчило про те, що Оскілка не було почуто. Тому низка політичних партій, які перебували на державницьких позиціях, а саме Українська партія соціалістів-самостійників, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська народно-республіканська партія доручили Оскілку подати С. Петлюрі їх меморандум про негайну відставку уряду Б. Мартоса. Але Петлюра привселюдно розриває документ, продемонструвавши цим свою позицію. В. Оскілко, своєю чергою, не виконує наказів С. Петлюри, тим самим остаточно перестає підпорядковуватися центральному військовому командуванню. Тому прогнозованим є наступний крок Оскілка – він стає організатором заколоту. Мета – усунення С. Петлюри від керівництва державою. У ніч з 28 на 29 квітня 1919 р. відбувається арешт Кабінету Міністрів на чолі з Б. Мартосом, звернення до народу через газети з поясненням ситуації, що склалася, і наступних дій, встановлення контактів з польською владою з метою припинення бойових дій і зосередження боротьби су-

проти більшовицької Росії. Для придушення заколоту було залучено частини корпусу Січових Стрільців Є. Коновальця, загони петлюрівської польової варти і один бронепотяг. Ситуація на Північно-Західному фронті загострилася. Скориставшись внутрішнім конфліктом, переміщенням військ до Рівного, більшовики перейшли в наступ, захопивши Коростень, Бердичів, згодом – Рівне. Поляки увійшли до Луцька. Низка сучасників були схильні вважати В. Оскілکا опосередковано, а радше безпосередньо причетним до цих втрат. Тим часом Оскілкові вдалося втекти з Рівного, деякий час він переховувався по селах регіону, а 12 травня 1919 р. здався представникам польської влади. Його було поміщено у табір для інтернованих та військовополонених у Домб'є неподалік Кракова [7, с. 651]. Там він очолював українську громаду. Згодом він переїздить до Відня, а звідти у 1921 р. повертається на свою малу батьківщину. У Рівному Володимир Оскілко активно займається громадською роботою. Видає газету «Дзвін», створює Українську народну партію (діяла у 1923–1925 рр.), бере участь у передвиборчій кампанії до сейму та сенату в 1922 р. Проте тут він зустрічає не захоплення й популярність, якими він користувався у недалекому минулому, а зневагу, образи й погрози. Військові заслуги В. Оскілکا потенційні виборці швидко забули, а спробу державного перевороту пам'ятали добре. Крім того, спрацював і «чорний піар». Опозиційними до Оскілکا кандидатами було розповсюджено інформацію про те, що втікаючи, він прибрав до рук велику суму грошей – понад 50 млн. крб. Однак письмові докази, надані Володимиром Оскілком, які спростовували ці звинувачення, не бралися до уваги. У провину Оскілку ставилось і те, що він зрадив державу та народ, пішов на замирення («знюхався») з польськими партіями і польським урядом. Навіть у його рідному селі Городку селяни не дали можливості виступити і прогнали Оскілکا. Авторитет його був зведений нанівець, сам В. Оскілко як політичний та громадський діяч повністю дискредитований.

Опісля невдач у політичній діяльності Володимир Оскілко береться до господарсько-економічної діяльності, поринає у неї з головою. У першій половині 1920-х рр. у Волинському воєводстві створювались кредитні кооперативи. Цьому сприяло ухвалення Польським сеймом у 1920 р. нового кооперативного закону. Ним гарантувались спрощена процедура реєстрації кооперативів, вільне і відкрите членство, відповідні відсотки від вкладів [8, с. 160]. Перші результати дії кооперативного закону були відчутні досить швидко. У 1924–1935 рр. на Поліссі та Волині було засновано сім кредитових інституцій. Найбільшим з них був Волинський селянський кооперативний банк, який був заснований 1925 р. у м. Рівне. Головою правління банку був Володимир Оскілко, зусиллями якого цей банк і розпочав свою роботу. Банк був українською кооперативною установою,

належав до Союзу польських кооперативів у Варшаві та отримував державні кредити. Так, у квітні 1925 р. банк отримав 15 тис. злотих кредиту від Селянського банку у Варшаві [1, с. 56]. Саме сільське господарство особливо потребувало доступних кредитів, бо сезонність сільськогосподарської діяльності завжди потребувала короткотермінових позик. Так, банк був заснований на пайовому капіталі, нараховував 500 пайовиків. Один пай складав 30 крб. Волинський селянський кооперативний банк надавав короткотермінові позики селянам у розмірі до 300 крб. [3, с. 2]. Цей банк на початку 1926 р. мав свої відділи у містах Здолбунів, Костопіль, три кооперативні крамниці у Рівному, низку сільських кооперативних крамниць і заготівельно-збутових й постачальних кооперативів. Оскільки кредитна кооперація Волині за темпами свого розвитку порівняно із галицькою кооперацією помітно відставала, то з квітня 1926 р. з ініціативи В. Оскілکا при Волинському селянському кооперативному банку був створений інструкторський відділ, який мав на меті допомагати сільським громадам організувати кооперативи [4, с. 113]. Як бачимо, контакти з польською владою, якими володів В. Оскілко, він використовував для суспільного блага й економічного розвитку краю в складних обставинах тогочасної польської окупації. Хоча згодом саме ці зв'язки будуть ставити у провину В. Оскілку.

Ще однією суттєвою проблемою у розвитку кооперації краю була її розмитість за національною ознакою через те, що кредитні кооперативи належали до численних ревізійних союзів у Польщі [8, с. 163]. Фактично, на думку дослідниці Р. Давидюк, споживча кооперація переважно була опанована українцями, кредитова – поляками. Такий стан справ має своє пояснення. Кооперативи для своєї діяльності мали заручитися підтримкою польської влади, щоб отримувати відповідні кошти [1, с. 55]. Так, у листопаді 1925 р. кредитні кооперативи Полісся і Волині об'єдналися в Український Союзний банк, який став центром національного кооперативного руху на цих теренах. Володимира Оскілکا було обрано членом правління [11, с. 366]. З енергією, характерною молодим людям, Володимир Оскілко поринув у банківську роботу. І хоча українська кредитна кооперація у краї була слабкою, але вона все ж відіграла економічну роль у становленні й розвитку різних форм сільського господарства.

Але ця успішна фінансово-кредитна діяльність у краї, розпочата під керівництвом В. Оскілکا була недовготривалою. 26 травня 1926 р. Володимира Оскілка було убито у власному помешканні. За офіційною версією польської поліції, вбивцею був більшовицький агент. За іншою версією, цей замах – справа рук членів Української військової організації, які не могли пробачити В. Оскілкові «лояльної співпраці» з польською владою. Так закінчилось коротке, але яскраве й насичене життя харизматичного Володимира Оскілка.

Джерела та література:

1. Давидюк Р.П. Українська політична еміграція і розвиток кооперації у Волинському воєводстві (1921–1926 рр.) / Р.П. Давидюк // Гілея. Історичні науки. – 2016. – Вип. 111. – С. 53–57
2. Дем'янюк О. Волиняни в українській революції: чотири портрети на тлі епохи / О. Дем'янюк // І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: матеріали І Волин. обл. краєзн. читань, присвяч. 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт Торчин, 26 груд. 2014 року / відпов. за вип. А. Силук; ред. О. Трофімчук. – Луцьк, 2014. – С. 210–216.
3. З історії банківської справи на Рівненщині [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rivne.org/history/bank.php
4. Комаринська З. М. Українські банки та їх сподвижники (кінець XIX ст. – 1939 р.): монографія / З. М. Комаринська – Львів НБУ, 2006. – 159 с.: іл.
5. Мельник І. Переворот отамана Оскілка // Збруч [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/21750>
6. Оскілко Володимир Пантелеймонович [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://allref.com.ua/uk/skachaty/Oskilko_Volodimir_Panteleimonovich?
7. Осташко Т. С. Оскілко Володимир Пантелеймонович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: М-О. – 728 с.: іл.
8. Савчук О. А., Божидарнік Т. В. Розвиток кредитної системи для сільського господарства Волині: історичний аспект / О. А. Савчук, Т. В. Божидарнік // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Зб. наук. праць. Луцький НТУ. – Вип. 11 (44). – Луцьк, 2014. – 324 с.
9. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Української Народної республіки (1917–1921) / Я. Ю. Тинченко [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.rulit.me/.../oficerskij-korpus-armii-ukrainskoi-narodno..
10. Трагедія Володимира Оскілка // UAHistory [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://uahistory.com/topics/famous_people/5013
11. Українські кооператори: історичні нариси / ред. С. Гелей. – Л.: Коопосвіта, 1999. – 454 с.

Микола Пшеничний

**СИЛЬНИЙ, МУЖНІЙ, БЕЗСТРАШНИЙ.
ДВА ЮВІЛЕЇ АРСЕНА ШУМОВСЬКОГО**

«Арсен» – у перекладі з грецької мови означає: сильний. Мужній, безстрашний. Таким і був мій односельчанин-мирогощанець Арсен Шумовський. Про нього би фільми багатосерійні знімати, наукові монографії видавати! Позаяк з-поміж дивовижної, феноменальної родини Шумовських, на моє глибоке переконання, він – найцікавіший, найукраїнніший, найглибший і найбагатогранніший у вельми багатьох іпостасях.

Цьогоріч виповнюється 130 років від дня його народження і 50 років – від дня смерті. На могилі у місті Торонто – простий, скромний, але такий символічно-промовистий, пам'ятник! У формі середньовічного тесаного кам'яного козацького хреста.

Всебічно обдарованою людиною був Арсен Федорович: і яскравим політичним діячем, і талановитим інженером-винахідником, і автором книжки про Почаївську Лавру, і музикантом, і дійсним членом Наукового Товариства імені Тараса Шевченка, і просвітянином, і...

Улюблений студент академіка Патона. Перший випускник Київської політехніки, який захистив дипломну роботу українською мовою. Активно заявив про себе, як член Студентської та Великої

Арсен Шумовський. Фото. 1917 р.

Української Громади в 1910–1914 рр. Входив до складу Корпусної Ради десятого Армійського Корпусу російської армії в Румунії, де неабияк долучився до цілковитої українізації тієї військової частини в 1917-му.

Згодом, на межі 1917–1918 рр., був заступником Голови Політичного Управління Військового Генерального Секретаріату в Києві та Старшина Зв'язку зі Штабом Оборони Києва. Працював урядовцем для доручень при Головному Комісаріаті УНР в Житомирі (1920 р.). Військовий ранг – поручник. Нагороджений Хрестом Союзу Українських Ветеранів – порядковий номер 161, а також Хрестом Симона Петлюри – номер 3198 [2].

Досі в селі Мирогощі легенди ходять: ото дивакуватий був цей син отця Федора! Без будь-якого попередження приїхав із міста, що над Невою-рікою, до тата-панотця разом із Ганною Селецькою: «Оце моя майбутня дружина...». Та ще прибув із Санкт-Петербурга саме тоді, коли його ненька, паніматка Марія, розродилася найменшеньким – Юрком. Мало того, що перед цим був неабияким толстовцем, а то вже став – справжнім тарасошевченківцем, й негайно поміняв медальйона на вишиванці з портретом Льва Толстого на Великого Кобзаря.

Казали: у всьому винуватиця саме симпатична Ганнуса, його жона – із Колодяжного, до якого й Леся Українка причетна. Втім, вважаю, варто процитувати дещо (тут і далі правопис оригіналів зберігаємо): «...У родині моєї мами її батьків забили у 1917 році, її трьох братів вбили – стільки крові пролилося...», – це із листа Арсенової доньки Аріядни, надісланого з Торонто на нашу письменницьку мирогощанську адресу в грудні 2000 р. [1].

Коли ж Україна почала виборювати у 1917–1920 рр. Незалежність, то Арсена Шумовського бачили й мітингуючим верхи на бочці посеред майдану в селі Мирогощі, й у Генеральному Секретаріаті УНР, й ще багато де [17].

У вересні 2005 р. в Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна відбулася Міжнародна науково-теоретична конференція «Там, де Ікви срібні хвилі плинуть...», присвячена українсько-польським взаєминам. Цікавим був виступ вчительки історії, а нині голови Мирогощанської сільської ради, Світлани Соборук:

...Коли армія УНР відступила на захід, Арсен Шумовський залишається в Києві, щоб закінчити політехніку, не дивлячись на небезпеку від більшовицької влади. Проте все закінчилося втечею родини до Польщі.

1923 р. розпочинається період його життя, пов'язаний з Польщею. Коли в місті Хшанові в західній Польщі відкрилась нова фабрика локомотивів, Арсен отримав там роботу... Хшанів – між Краковом і Катовищем, у промисловому регіоні, де було багато копалень і сталеварень. Між двома війнами у Кракові існувала досить велика українська

громада, в складі якої були студенти і професори Ягеллонського університету. Там в середніх і вищих класах вчилися Арсенові сестри.

Багато українців приїжджали туди на заробітки, бо в західній Польщі краще платили, ніж у Галичині та на Волині. Крім того, люди, що служили в армії УНР, не мали права постійно жити в східних частинах Польщі, згідно з договором, що поляки підписали з більшовиками. На протязі 1921–1923 рр. ще діяли українські повстанці в околицях Житомира і Овруча, і більшовики боялися рейдів петлюрівців з Польщі.

Через те Арсен Шумовський та інші мали «карти азилу», і за ними поліція слідувала, коли вони відвідували східну Польщу. Незважаючи на те, Арсен брав активну участь в українському громадському житті і був членом Українського Військово-історичного інституту у Варшаві.

Із 1922 р. був членом Українського Технічного Товариства (УТТ) у Львові, яке засноване ще за австрійської влади в 1909-му. В двадцятих роках, за часів НЕПу в СРСР, УТТ налагодило зв'язки з інженерами Східної України, особливо з Науково-технічним товариством у Києві та Асоціацією Українських Інженерів у Харкові. Почався обмін технічної літератури, взаємного видання журналів і обмін делегатів. Навіть деякі члени їздили працювати до Радянської України. В другій половині 30-х років ті корисні контакти перервалися через переслідування в СРСР, бо знайомі Арсена Шумовського, які працювали в Україні, пропали без сліду.

Перед війною УТТ нараховувало в Польщі понад 500 членів. Головним завданням його було поширення господарсько-економічного життя, розвиток матеріальної культури і добробуту громадянства в Західній Україні. Створено Промисловий Банк, товариство «Сільський Господар», «Центрсоюз», «Маслосоюз», приватні цукроварні, поширювались технічна освіта та кооперативний рух.

Як інженер, Арсен не любив сидіти в конторі над малюнками чи кресленнями. Його життя було між робітниками і машинами, на пробах паровозів і різних моторів, металів. Арсен мав відмінні організаційні здібності, які використовував не тільки на роботі, але й на дозвіллі. На фабриці організував три оркестри: струнний, духовий і джаз. За це він дістав велике визнання від робітників та дирекції...

Діти Арсена Шумовського відвідували польську школу, а українську освіту здобували від батьків та читаючи книжки. Арсен пригадував, що коли в лютому 1929 р. народився його син, то у Польщі була дуже сувора зима, і температура падала до –40 градусів.

Незадовго до початку Другої світової війни Арсен отримав новий паспорт, в якому він значився як «поляк, римо-католик», хоча в анкеті подавав дані, що «українець, православний». Спочатку хотів протестувати і повернути той документ, але пізніше передумав і заховав його. Цей паспорт по закінченні війни зіграв йому добру службу.

Також перед війною Арсен купив автомобіль, яким подорожував з сім'єю по Лемківщині, Галичині, Волині та Холмщині, показував дітям місця боїв Першої світової війни, а його дружина – гімназію у Холмі, в якій вчилася ще за царя.

Друга світова почалася 1 вересня 1939 р. Польська влада конфіскувала всі приватні автомобілі. Німецька армія зайняла Хшанів майже без бою, так що фабрика не була пошкоджена. Арсен Шумовський далі працював інженером, хоча вже не користувався такою свободою, як до війни. Німецьку мову він знав, бо це була необхідність для інженера в Європі: норми, підручники і більшість технічної літератури були по-німецьки. В роки війни фабрика працювала, навіть відбувся поштовх технології, застосовувались нові методи обробки і зварювання металів.

Після того, як 17 вересня 1939 р. радянська армія перейшла кордон і почала свій наступ, то багато українців тих земель не хотіли, щоб їх визволяли, тому повтікали на Захід, а це збільшило вже існуючі там українські громади. Це дало Арсену Шумовському нагоду поживити діяльність місцевої громади, а також влаштувати багатьох українців на роботу на фабрику...

В серпні 1941 р. Арсен разом з професором Володимиром Кубійовичем, головою Українського Центрального (допомогового) комітету, об'їхали Галичину, Волинь, завернули і до Мирогощі. Тож коли він повернувся до Хшанова, вирішив виїхати в Україну, бо в такі непевні часи потрібно було бути разом з батьками, родиною. Арсену вдалося звільнитись з роботи, хоча це було нелегко зробити під час війни.

Ось продано все майно (хата належала фабриці), і Арсен Шумовський з сім'єю поїздом відправляється до Львова. На цьому закінчується його 18-річний життєвий шлях, пов'язаний з Польщею» [13, с. 49–50].

У передмові «Невідчухнута гілка» до книжки Юрія Шумовського «Луна далеких віків», що побачила світ 2015 р. в «Бібліотечці Літературного музею Уласа Самчука в Рівному» [19], директор цього музею Інна Нагорна пише: «Про священницьку родину з Мирогощі письменник чув багато, зокрема і від Степана Скрипника. А з Юрієвим братом Арсеном та його сім'єю друзив» [3, с. 7]. Про це переконливо свідчать мемуари «На білому коні» й «На коні вороному»:

«...Дуже милі, ширі й приємні стосунки з родиною Арсена і Ганни Шумовських...» [22, с. 229];

«Вечором у нас вдома влаштували концерт, на якому виявив свої музичні таланти на піаніно Арсен Шумовський виконанням з Лисенка, Чайковського, Сібеліуса...» [22, с. 348];

«В кінці жовтня (1943 року – Примітка Інни Нагорної) ми з Арсеном Шумовським вирішили зробити прогулянку до Галичини і побачити, що там

робиться... Роздобули тягарове авто Цукротресту, в якому працював Шумовський, і одного доброго ранку вирушили в дорогу. Ми мали намір заїхати спочатку до Львова, а опісля до Яворова, де жила тоді дочка Шумовських Аріядна зо своїм чоловіком малярем Богданом Стебельським...» [22, с. 353].

Збереглися світлини, датовані 1951 р., де У. Самчук із сімейством Шумовських на відпочинку [14, с. 232].

У гостинній домівці мирогощанського священика о. Федора Шумовського бували – пробільшовицький батько-отаман Василь Боженко і вельми нестандартний Степан Скрипник, Льова Троцький і Володимир Кубійович, Дмитро Донцов і Улас Самчук, багато інших непересічних особистостей. Редагований Д. Донцовим «Літературно-науковий вістник» теж причетний до декого з них. У фондах Дубенського Заповідника зберігається число ЛНВ, де вперше опубліковані листи Леоніда Мосендза до Арсена Шумовського.

Улас Самчук теж доволі активно співробітничав з ЛНВ (навіть отримав листа від його редактора Д. Донцова [11, с. 412] – із подякою за новелу «Образ» [9, с. 198–208]. А ще – друкував там 1928-го свій український переклад із німецької мови оповідання Т. Манна «Залізнична катастрофа», а пізніше – власні твори «Собака у вікні», «Мадонна цвітучого саду», «Четвертий чоловік», «Сильвестр», «Слухайте, слухайте! Говорить Москва», «Бронзова дівчина», «Соня» [8].

Про перші місяці перебування Уласа Олексійовича в окупаційному Рівному та про взаємини з Арсеном Шумовським пише у монографії, присвяченій автором «Волині» та «Марії», крем'янецький дослідник Гаврило Чернихівський:

«Поступово Самчукові вдалося налагодити добрі стосунки з багатьма рівненчанами... з великою родиною Шумовських, насамперед Арсеном і Ганною...» [21, с. 76].

Про те, з якими думками-почуттями і Самчук, і Шумовські готувалися до евакуації з Рівного на Захід, свідчать «завершальні рядки Самчукового Щоденника, писані наприкінці листопада 1943 року. Він чітко вказує на політику фашизму в Україні» [21, с. 95]. На його думку, мав зникнути український народ: «Різними способами. Інтелігенція мала бути вистріляна, решта населення скастована до касти рабів, вивезена або залишена в краю. Все то мало віддати все, що мало, – працю і життя, – пануючим німцям. Було заборонено вчитись, заборонено вчити історію краю і історію літератури. Заборонено розвиток культури вищого стилю» (Щоденник 1941–1943 рр.) [21, с. 147]. Найближчими ж тижнями, правдами і неправдами, приятелі-однодумці почали терміново збиратися в далеку дорогу:

«Після довгих клопотань, давши грошового хабаря чиновникам на залізниці, Улас Олексійович зумів роздобути вагон для себе, родини Шумовських-

Стебельських, Кибалюків, Варварових... Брали із собою книги, картини, газету «Волинь», речі, які залишив у них Михайло Теліга, навіть бочку огірків і бочку капусти, міхи харчів, одяг, білизну...» [21, с. 96]. Потяг від рівненського перону рушив біля третьої години ночі...

У травні 1946 р. У. Самчук як очільник письменницької організації в еміграції брав участь у мовознавчій конференції на секції УВАНу. «По дорозі до Ульму мав зустрічі і ділові розмови із І. Багряним, О. Костюком, Доленком, Паньківським, Р. Смаль-Стоцьким, земляками Арсеном і Ганною Шумовськими, президентом УНР в екзилі Андрієм Лівіцьким» [21, с. 115].

Прибувши на канадську землю, Улас Самчук негайно встановлює тісні контакти з тутешніми українськими громадами Америки. «Насамперед налагодив добрі стосунки з тими українцями Торонто і Вінніпегу, які до нього ставились прихильно. У Торонто це були подружжя Євген та Євгенія Пастернаки. Кременчанин Арсен Степанюк з дружиною, Іван Шлапак, родини Гошовських, Шумовських, Стебельських, Бризгун-Соколик... З такими, як Богдан Гошовський, Марія Кавун, Євген Пастернак, Арсен Степанюк і іншими У. Самчук у різні роки вів листування, підтримував особисті контакти, сім'ями виїздили на відпочинок, що зафіксовано на фотознімках» [21, с. 138].

Про українські національно-визвольні змагання 1917–1920 рр. Улас Самчук писав багато – і художньої прози, і публіцистики. Статті-передовиці «22 січня» [6], «Крути» [7] були справжньою окрасою редакційної ним газети «Волинь».

У його творчому доробку є і книжка «Слідами піонерів: епос української Америки». А в ній – цілий розділ про витоки першого українськомовного часопису за океаном [10, с. 34–53]. Автор аналізує й переповідає деякі, на його думку – найпромовистіші, публікації газети «Свобода»:

«Її підшивки можна гортати й читати, як епічний роман... Ось, наприклад, число за четвер 28 січня 1918 року. Титульні наголовки – великими літерами: «Українська Центральна Рада проголосила повну незалежність України», «Україна вислала 24-годинний ультимат до правительства більшовиків», «Українська справа в парламентах європейських держав» тощо. Як на стрічці трагічного фільму, на сторінках «Свободи» відбилися долі Центральної Ради, Гетьманату, Української Народної Республіки, Української Галицької Держави, Директорії, успіхи, поразки, змагання на кілька фронтів, большевики, денікінці, поляки, отаманщина, розгром, поразка, інтернування, Базар і так званий Ризький мир, депортації до Сибіру, знищення найбільш продуктивної верстви селянства, голодомор...» [12, с. 16].

З-поміж 20-ти членів – наукових співробітників – Інституту Дослідів Волині були і троє братів-мирогощанців: «Проф. П. Шумовський, Париж,

Франція. Проф. Ю. Шумовський, Джамейка, США. Инж. А. Шумовський, Торонто, Канада». Це – дані «Літопису Волині».

Між іншим, до згаданого знаменитого канадського часопису Арсен Шумовський теж безпосередньо причетний, позаяк тривалий час обіймав посаду відповідального редактора [23, с. 13].

21–22 травня 1977-го у Вінніпезі на святкуванні 25-річчя Інституту Дослідів Волині був і Улас Самчук, де відбувся його авторський вечір [24, с. 10–14].

1980-й. У приміщенні Катедри святого Володимира 26 квітня велелюдно й урочисто вшанували 75-річчя від дня народження У. Самчука й 55-ліття творчої праці на літературній ниві. З-поміж багатьох щирих вітань – і від Асоціації української культури Канади (голова Богдан Стебельський, зять Арсена Шумовського).

Є в Уласа Самчука десятисторінкова стаття «Волинь незабутня», опублікована у «Літописі Волині» (Вінніпег, 1977–1978. – С. 15–25). Власне, це – письменницький виступ на чвертьвіковому ювілеї Інституту Дослідів Волині. У цих споминах йдеться і про Арсена Шумовського, з яким вони обоє спочивають недалеко один від одного, в Торонто. На канадській землі.

Спогади його сина, Теодора, який похований у місті Оттава:

«Літо 1921 року. Арсен Шумовський обороняє свою дипломну працю на Київському Політехнічному Інституті. Це початки НЕПу й українізації, і тому наш кандидат в інженери рішив приготувати і обороняти свою тезу на українській мові. Деякі професори-росіяни демонстративно виходять з аудиторії. Але не виходить професор Євген Оскарович Патон, згодом знаний як славний академік і керівник Інституту електрозварювання Академії наук УРСР. Оборона проходить успішно...

Така праця (тема: «Землечерпалка») не була легка, бо бракувало українських термінів, але наш кандидат готувався на подібне завдання ще перед війною, будучи студентом в Петербурзі і членом гуртка української технічної термінології. Після такого іспиту починає працю як асистент професора Патона. Незадовго професор чи довідався, чи додумався, що його асистент був колишнім офіцером царської армії, а згодом армії УНР, тому дискретно порадив йому тікати за границю, щоб уникнути переслідування більшовиками. Арсен Шумовський був вдячний, довго не думав і при кінці 1921 року перейшов польський кордон на рідну Волинь. Наступного року пішли його слідами дружина з двома маленькими дітьми, які жили в Житомирі. І так почалася одіссея еміграції.

Народився Арсен Шумовський 26 червня 1887 році в селі Мирогощі коло Дубна на Волині, в священничій родині отця Федора Шумовського і Марії з роду Ціховських, найстарший з-поміж шестеро дітей (4 сини, 2 доньки). Діти були музикальні, і мати

Церква Св. архангела Михаїла, с. Мирогоща.
Фото В. Луца.

Марія вчила всіх грати на фортепіано, що їм пізніше придалося в житті.

Середню освіту одержав у Реальній школі в Рівному, бо мав нахил до математики, а опісля дістав невелику стипендію на студії в Петербурзі. Там він вступив на механічний факультет Політехніки (Институт путей сообщения). В Петербурзі також зазізнав Ганну Селецьку, яка студювала мистецтво і з якою вжився 1913 року.

Коли закінчив 5-літній курс Політехніки, почав готувати свою дипломну працю в ділянці сільсько-господарських машин. Тому літом 1914 року працював на дослідній станції в Північному Криму, де випробовувалися перші в Росії комбайни (марки Гольт-Катерпіллар). Коли в серпні вибухла Перша Світова війна, його дослівно стягнули з комбайна, не дали закінчити працю і як прапорщика резерви артилерії відіслали на Австрійський фронт в Галичині.

З початком 1917 року батько служив у Х-ому («Воздухоплавном») дивізіоні в Білорусії. Він був один з перших російських офіцерів артилерії, що дістали вишкіл пілотів-спостерігачів. Прив'язані до землі спостережні аеростати були наповнені воднем, так що легко горіли і вибухали, коли їх атакували німецькі літаки. Спостерігач мав у гондолі телефон, легкий кулемет і парашут. З кулемету було мало толку, бо заважав сам аеростат, а парашути, звичайно, не відкривалися. Казав батько, що парашута ніколи не вдягав, зате тримав у кишені молитву – 91-й Псалм, що дала його мама, коли йшов на війну. Виглядає, що молитва допомогла, бо пережив три роки на фронті. За свої заслуги дістав такі орденні: св. Станислава 2-го ступ. з мечами і св. Анни

2-го ступ. На жаль, під час Революції мусів продати (на срібло), щоби утримати дружину з дітьми...

Короткий час працював учителем математики в гімназії в Дубні, але згодом переїхав до Праги, де працював інженером на фабриці машин. Чеську мову знав ще з Мирогощі. Коли в місті Хшанові в західній Польщі відкрилася нова фабрика локомотивів, батько дістав там працю в 1923 році. Туди й переїхала мама з дітьми. Працював він там 18 літ як начальник складального цеху (монтажу) і кузні, маючи під собою понад 200 робітників, техніків та інженерів...

Фірма посилала його на чисельні конференції та виставки в Німеччині, Австрії, Франції, Англії та Швеції. Фабрика будувала паровози не тільки для Польщі, але й на експорт до Болгарії, Французького Марокко та для колій вузької ширини СРСР та Латвії. Батько володів також чужими мовами (крім слов'янських, знав також задовільно німецьку, англійську і французьку), через те опікувався представниками і спеціалістами закордонних фірм, які часто перебували з нашою родиною.

Перед війною майже кожного літа ціла родина відвідувала Мирогощу. В парафіяльній хаті, де жили дідунь (о. Федір) і бабуня, збиралися всі Шумовські з Польщі і навіть з Франції, як про це свідчать родинні фотографії...

В лютому 1951 року тато з мамою відплили до Канади кораблем з Ліверпулю. Батько дістав працю у Вінніпезі як головний інженер зварювання у фірмі Vulcan Iron Engineering Co. Маючи 69 літ, батько покидає працю і виїжджає з мамою до Торонта, щоби працювати керівником вишколу (трейнінг) та редактором фахового журналу при Canadian Welding Bureau. І там, чуючись ще молодим, він продовжує свою наукову працю.

Батько поживав свою діяльність в українській громаді, в церковному житті, був членом Наукового Товариства ім. Шевченка, Українського Технічного Товариства, Союзу Українських Ветеранів, Союзу Бувших Українських Вояків в Канаді і одержав Хрест Симона Петлюри. Видав свою книжку-брошуру «Поклін св. Почаївській Лаврі», де описує прощі до Почаєва. Може, найбільш улюбленим ділом в останні роки його життя було видання книжки «Остріг», автором якої був його брат др. Петро Шумовський з Англії.

Коли батько помер весною 1967 року, його прощала вся родина з Канади і Америки, громадяни Торонта, волиняки, товариші по зброї – колишні вояки УНР. Він не оставив ні маєтків, ні мемуарів, але залишив враження життєрадісної людини...» [16, с. 25–27].

А ось що розповіла його дочка Аріядна Шум-Стебельська в одному з листів, надісланому з Торонто у село Мирогощу:

«...Батько мій був мрійник, музика та філософ, а мама – маляр. Бабуся була піаністкою, людиною з 19-го століття, родом з Ляховець, її маму називали – ляховецька матушка. Дідунь – священик.

У Канаді до нас ставилися не тільки неприхильно, а, можна сказати, вороже. Ми жили тоді в Британській Колумбії. За те, щоб ми жили, то мій чоловік фарбував вікна сусідові, а щоб заробити на молоко, то копав сусідові рови, хоч на той час уже робив докторат з мистецтва. Я з ним ходила на сезонні роботи, а пізніше дістала місце – мити підлогу в шпиталі. Шпиталь був у місті, і до нього йти пішки було 2–3 години. Перший автобус їхав о 8 ранку, а я мусіла починати годину раніше. Я вставала о 4 ранку, ішла тою ріллею, загрузала, тоді шляхом ішла.

До Торонто ми переїхали, коли мій чоловік втратив роботу і народилася моя третя дитина, Раїнка. Саме в той час мого чоловіка запросили на редактора «Літератури і мистецтва» газети «Гомін України»... Він себе знайшов у кількох ділянках: археології, етнографії та історії мистецтва, в громадській праці, якій всеціло присвятився. На жаль, свої малярські здібності він занедбав, відновив аж десь останніх десять років. Працював активно лише у графіці. Але редакторська праця, яка була низько оплачувана, нерегулярні замовлення на графіку не могли втримати родини, яка збільшувалась. У Торонто у мене народився другий син, четверта дитина.

Працюючи у шпиталі у нічні зміни, я їздила до Оттави, вчилася на славистичному відділі університету і дістала там ступінь магістра. Мене тягнуло і образотворче мистецтво: малярство і скульптура, які я студіювала ще в Кракові, менше – графіка, більш – театр і все з ним пов'язане: декорації, драматургія, режисура, музика, балет. Коли мала канадський університетський диплом – змогла записатися до педагогічного інституту і дістала ще один ступінь – бакалавра педагогіки.

Ми всі страждали через акцент в англійській мові. Чоловіку, наприклад, ще коли він хотів дістати роботу, щоб малювати дорожні знаки, відмовили через акцент. І я, як вчителька, дуже від того терпіла – це не подобалося ні директорам, ні інспекторам. Мені тяжко було знайти роботу. Лише один рік я була на постійній роботі, а так завжди лише заступала інших.

Я любила свого чоловіка, він був перша і єдина моя любов. Ми познайомилися в Кракові, коли я мала 15 літ, поженилися по Різдві 1939 року. Тоді Богдана заарештували, а я ходила під в'язницю тричі на день. Він завжди робив своє діло, працював для громади. Очолював Наукове Товариство імені Шевченка, Раду до справ культури і Українську Спілку Образотворчих Мистців, заснував АДУК (Асоціація Діячів Української Культури, яку після смерті чоловіка очолила Аріядна Шум-Стебельська – авт.). Він чувся у тому щасливим.

Я вам хочу пояснити про нас. Ми приїхали на чужину, щоб працювати для України. Ми там того робити не могли, бо нас би відразу вбили. Ми пра-

цювали тут. Всі наші гроші йшли на книжки. Ми могли б мати кілька «кадилаків».

Треба й надалі нам працювати, ширити правду про українську культуру... Скажімо, у французькій енциклопедії ви бачите масу перекручень про Україну. Видатні майстри, народжені на Україні, часто трактуються, як російські, бо світ звик до російської імперії. Печерська лавра – російська святиня, бо там Московський патріархат, Почаївська лавра – також.

Мій старший син Ігор, професор географії, опрацьовуючи «National Gazetteer», знайшов відповідники всіх географічних назв справжньою українською мовою. Але подивімся, була виставка «Скарби українських степів», де в анотації пан Толочко підписує себе не Петро, а «Пьотр», і замість «Kyiv» пише «Kiev». Ми повинні все змінити, якщо українці в Україні це не роблять...

Дитиною я малою помагала своєму дядькові-археологові (Юрієві Шумовському – наймолодшому братові Арсена Федоровича; це було в Мирогощі – авт.), він плугом орав, а ми з сестрою (Іриною, теж донькою Арсена – авт.) йшли позаду й вишукували різні речі. Та Волинь така наповнена пам'ятками... У мого дідуна (о. Федора Шумовського, Арсенового батька – авт.) на письмовому столі римські гроші. То все для мене – Україна...» [1].

Хоча про неї 2002 р. відтиражувався у Дубні українсько-канадський біобібліографічний довідник [4], все ж кілька речень принагідно треба сказати. Це саме вона проілюструвала першу поетичну книжку Василя Стуса «Зимові дерева» (Брюссель: Література і мистецтво, 1970) й написала передмову. Це вона є автором пам'ятників – літописцеві Нестору в Інституті святого Володимира (Канада), на могилі Ярослава Стецька (Німеччина). Її перу належать сотні публікацій, присвячених Україні. Бо вона – донька Арсена Шумовського [4, с. 1–3]! Є автором малюнків, йому присвячених [20].

Вельми цікавий лист Арсена – із Польщі у Париж, заадресований сестрі Олександрі та її чоловікові Івану Гораїну 8 серпня 1941 р.:

«Дороженькі Парижани!

Дістали ми Вашого сумного листа від 20.УІІ й на разі нічого веселого не можемо відповісти. Щось нас чекає, це правда, навіть в близькому часі, але годі окреслити – що саме.

Я з Краковом в близькому контакті. Професор Кубійович, Провідник українського Центрального Комітету в Кракові, має їхати на Волинь і там «контролювати» місцеву владу, а можливо – просто насаджувати ту владу. Звичайно, це також може прийняти й інші форми, залежить все від німецької влади. Як Вам відомо – Галичину вже прилучено до «губернії», а Волинь – зісталася нібито разом з будучою Україною. В Галичині є свій «провідник» – Кость Паньковський, але влада, звичайно,

так як і в Кракові, – в руках губернатора. Як там життя піде – ще годі сказати.

Всякі наші комітети, наради, уряди й т.д. – все це на разі дуже теоретичні речі. Те, що робилося в Кракові, – кануло у воду і в кожному разі не виявляє жодної конкретної діяльності. Десь у Празі формуються всі міністерства, але хто їх очолює – Бог відає. Називають люди – Д. Дорошенка, Севрюка, Мазепу й інших, але, наприклад, сам Севрюк про це нічого не знає.

Отже, поки що найрухливіший центр – це дійсно Краків. І якщо Кубійовичеві не віднімуть повноваження формувати українську місцеву владу на Волині – то я маю з ним їхати і йому допомагати. Губернатором Волині має бути п. Скрипник – він вже є в Рівному. У Львові сидять волиняки (між ними й Павло) й чекають на приїзд Кубійовича, аби з ним їхати далі й обсаджувати Волинь, разом з місцевими людьми. Їдуть також і галичани. Як відомо, на Волині замордовано масу нашої інтелігенції – в Луцьку 1500, в Дубні 500 і т.д. Отже, там людей брак...

Петро у Варшаві страшенно денервується, хоче їхати на Волинь, але знов – з перепусткою важко. Може, я йому щось поможу. Так само не знати, як Вам допомогти. Боюся, що цю зиму ще Ви змушені будете перебувати у Франції, переїзд цієї осені буде, мабуть, неможливим. Звичайно, будемо старатися Вам все можливе зробити, аби дістатися на схід. Вашого листа сьогодні я пересилаю Петрові до Варшави.

Від Павла ми отримали листа від 25.УІІ. Він у Львові – яко «Голова Хліборобської Палати». Лист його сумний, нарікає на безголів'я у Львові й хоче втікати на Волинь. В Мирогощі він був на Трійцю – там все було в порядку, але від того часу аж до тепер – не має жодних відомостей. Думає він, що вдома все в порядку, лише боїться за Юрка, котрий був під наглядом НКВД. Він бачився з Юрком в середу 18-го червня й радив втікати, бо відомо було, що війна почнеться 22-го червня (в неділю). Павлового листа я відсилаю Петрові...

Ваш Арсен» [5].

Вважаю, що дещо треба прокоментувати.

Олександра-Шура стала відомою співачкою, гастролувала в багатьох країнах Європи, виступала на сцені Паризької Опери разом із Федором Шаляпіним. Приятелювала із вдовою Симона Петлюри – пані Ольгою. Заснувала першу українську дитячу школу Франції. Дійсний член Наукового Товариства імені Тараса Шевченка.

Володимир Кубійович був не просто побратимом по духу родини Шумовських, відвідував їх у Мирогощі, а й кумував у них – хрестив Арсенового внука Ігоря Стебельського. Тож далеко не випадково у своїй славетній «Енциклопедії Українознавства» присвятив окремі статті Арсеніві, Петрові, Павлові, Юрєві, Олександрі Шумовським.

Пан Скрипник – це, звичайно, майбутній Патріарх УАПЦ Мстислав (хоча тодішні сподівання про його губернаторство на Волині виявилися всього-навсього наївними мріями в силу відомих причин).

Волиняк Павло – Арсенів брат, видатний вчений та громадський діяч, дійсний член НТШ, багаторічний керівник Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, безпосередньо причетний до віднайдення у французьких архівах «Граматики» Івана Ужевича та її видання масовим тиражем у Києві (спільно з Борисом Теном). Це саме він вивіз нелегально з України за кордон «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби.

Петро – ще один Арсенів брат, випускник Острозької гімназії, автор книжки «Остріг», активний популяризатор «Велесової книги» [15], лікар, член НТШ, помер і похований в Англії.

Юрко – наймолодший брат Арсена. Археолог, музеєзнавець, перший український дослідник Африки, священик, випускник і викладач Дубенської гімназії, Почесний громадянин міста Дубна, кореспондент першої українськомовної газети за океаном «Свобода», співзасновник першого (антрополого-археологічного) музею в Дубні. Активно співпрацював з Уласом Самчуком у газеті «Волинь». Подарував у фонди Державного історико-культурного заповідника міста Дубна тисячі документів і матеріалів про свою феноменальну родину, котра прославилася Україною на п'яти материках. Член НТШ. Похований у США, місто Саванна [18].

Насамкінець – знову спомини сина Теодора (із канадської газети «Гомін України»):

«Коли ми можемо сьогодні заспівати «Ще не вмерла...» відважно і голосно, то в січні 1943 року у Києві ми, дослівно, шептали наш Національний Гімн. Це було таємне відзначення 25-ої річниці Бою під Крутами.

В приватному приміщенні на вулиці Обсерваторній, № 23, зібралася горстка киян, в тому числі учасник бою, д-р медицини Сергій Ткачук. Будучи старшим гімназистом, він вступив до Студентського Куреня в січні 1918 року, щоб боронити Київ перед московською навалою. За його словами крився молодечий ентузіазм: «Ми всі хотіли, щоб Центральна Рада проголосила Незалежність хоч на один день». Щоправда, навіть після проголошення Четвертого Універсалу стало всім ясно, що замало проголосити – треба було волю здобути, вибороти.

Я з батьками опинився в Києві під час німецької окупації і як 14-літній хлопець мав честь бути на тому зібранні 1943 року. Мої батьки знали молодого Ткачука ще як гімназиста в Дубні на Волині, де він заробляв гроші, працюючи телеграфістом. Знали також, що він вступив до Студентського Куреня, але не сподівалися, що він пережив Крути. І так

у 1942–43 роках я випадково став пацієнтом д-ра Ткачука.

В тих часах мій батько, Арсен Шумовський, колишній учасник Визвольних Змагань, працював у фірмі «Цукротрест», яка завідувала цукроварнями України, директором і засновником якої був Мирон Луцький з Галичини. Працівниками фірми були місцеві фахівці та велике число інженерів із Західної України. Коли група працівників довідалася про крутянця д-ра Ткачука, то рішила відзначити 25-ту річницю Крут в гідний спосіб. Спершу мій батько, один з ініціаторів, звернувся до Київського архієпископа Ніканора з проханням відправити панахиду в Андріївському соборі. Владика Ніканор, хоч свідомий патріот, відмовив це зробити з чисто практичних причин. Знаючи антиукраїнське наставлення гітлерівської влади, владика і всі учасники панахиди наражували б себе на небезпеку. Тому рішено зробити нашу «академію» скромно і таємно...

Коли ми зібралися в помешканні панства Луцьких, нас було приблизно 35 осіб. Була субота, ввечері, 30 січня. Мусили закінчити вечір перед десятою, що було поліційною годинаю. Наймолодші з нас дижурили коло дверей на коридорі, щоб ніхто не підслуховував. Пригадую, що між присутніми були такі громадяни Києва, як Нестор Городовенко, проф. О. Повстенко, пані Івченко з донькою Лесею, а з «Цукротресту» – інженери Троян і брати Шиприкевичі.

Д-р Ткачук був скромна, але енергійна, людина, симпатичний, років понад 40, середнього росту, брунет з вусиками. Він відразу пояснив, що студенти розуміли загрозу для молоді української держави, коли вибухло повстання місцевих большевиків. Студенти були свідками, як частини армії УНР, Вільного Козацтва і Галицький Курінь Січових Стрільців йшли разом проти ворога. Це був перший символ Соборності!..

«Коли ми сідали в поїзд 28 січня в напрямку на Крути, нам щойно прийшло до голови, що нас там можуть забити...». Очевидно, я не пригадую всього, що розказував наш гість, і ніхто того не записував, бо у воєнні часи було небезпечно тримати нотатки чи писати щоденники. Зате його доповідь ще довго дискутувалася під час і після війни.

Виїхавши в невідоме, студентів на станції Крути зустрів невеликий відділ Вільного Козацтва. Почали укріплювати станцію, копати окопи. На наступний день, 29 січня 1918 року, після обіду большевики почали наступ. Перше – вогонь з бронепоїздів і легкої

артилерії, тоді – лави підпитих матросів. Зараз коло Ткачука кулеметник дістав кулю в голову. Страшно було хлопцям виставити голову з окопів. Але виставляли, боронилися. Коли вже вечоріло, стріляли з рушниць замерзлими руками в матросів, які виглядали, як тіні, бігали на станцію по амуніцію між раненими і вбитими товаришами. Потемніло, брак амуніції, рукопашні бої, кінець.

Ткачук з товаришем пробували пробитися до станції, заблудили, спаслися між селянами, котрі зганяли сполохану худобу. Товариш його також пережив усі лихоліття і донедавна жив у Києві, але під час війни загубився між ними контакт.

Про традицію святкування Крут, яка почалася між студентами і пластунами в Західній Україні, д-р Ткачук довідався щойно від нас. Він думав, що краще святкувати перемоги, як, наприклад, битву під Конотопом, де в 1659 році війська гетьмана Виговського розгромили москалів і де загинуло 30 тисяч московського війська. Все ж таки Крути ми вшановуємо, бо хоч це не перемога, але символ посвяти, що вимагається від нації, що себе шанує.

Колись у приватній розмові з батьком на тему визвольної боротьби д-р Ткачук сказав напівсерйозно: «Україна може бути незалежною і вільною тільки тоді, коли в Москві будуть стояти війська України, Польщі, Прибалтики і Фінляндії. Все інше – це для нас вічна болячка». Д-р Ткачук залишився в Києві в 1943 році.

Минулої осені я відвідав Київ перший раз від 1943 року. Знаю, що доктор Ткачук був одружений, але поки що мені не пощастило знайти їхніх нащадків. Вулиця Обсерваторна – затишна, вся в зелені каштанів, а будинок № 23 стоїть – чотириповерховий, сірий, трохи запущений, замешканий, але мовчазний...» [16].

Сергій Ткачук народився у селі Липа, що буквально за півтора-два кілометри від Мирогощі (себто був, через поле, сусідом Арсена Шумовського). Закінчив мирогощанську школу. Після Другої світової війни працював хірургом у місті Дубні, де й похований із дружиною Валентиною.

Брав участь у бою під Крутами ще один липенець – Іван Павлюк, який теж вижив. У 1920-ті роки, за Польщі, активно працював у Дубенській «Просвіті» – регулярно привозив сюди зі Львова книжки, журнали, газети. Аж до виходу на пенсію працював у бухгалтерії мирогощанського пивзаводу. Його могила – в селі Липа.

Джерела та література:

1. Домашній архів письменників Любові та Миколи Пшеничних. – Папка «Аріядна Шум-Стебельська».
2. Іменний фонд Арсена Шумовського у Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна.
3. Нагорна І. Невідчакнута гілка // Шумовський Ю. Луна далеких віків. Твори. – Рівне, 2015. – С. 7.
4. Пшенична Л. Гілочка з родинного дерева // Із України – в Канаду, з Канади – в Україну... Короткий біобібліографічний довідник мисткині, малярки, скульпторки,

- мистецтвознавця, фольклористки, поетки, педагога, літературного критика, театрознавця, громадської діячки, лауреата Міжнародної літературно-мистецької премії імені Авеніра Коломийця Аріядни Шумовської-Стебельської. – Дубно-Торонто: Дубенська організація Національної Спідки письменників України, 2002. – С. 1–3.
5. Пшеничний М. «На Волині замордовано масу інтелігенції...» // Скриня (Дубно). – 2005. – 11 серпня.
  6. Самчук У. 22 січня // Волинь. – 1942. – Ч. 6. – 22 січня.
  7. Самчук У. Крути // Волинь. – 1942. – Ч. 7. – 25 січня.
  8. Самчук У. Літературно-науковий вісник // Волинь. – 1943. – Ч. 15–16. – 25 лютого, 28 лютого.
  9. Самчук У. Образа. Новела // Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн. III. – С. 198–208.
  10. Самчук У. Слідами піонерів: епос української Америки. – Джерсі-Сіті, Нью-Йорк: Свобода, 1980. – С. 34–53.
  11. Слово. – Едмонтон, 1983. – Т. 10. – С. 412.
  12. Снилик З., Пшеничний М. Улас Самчук – про газету «Свобода» // Дубно і Світ. Міжнар. ювілейна наук.-теорет. конф., присвячена 900-річчю міста Дубна. 25–26 серпня 2000 року. – Дубно, 2000. – С. 16.
  13. Соборук С. Наш земляк Арсен Шумовський і Польща // «Там, де Ікви срібні хвилі плінуть...». Матер. Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої українсько-польським взаєминам на Дубенщині. 17–18 вересня 2005 року. – Дубно, 2005. – С. 49–50.
  14. Улас Самчук із дружиною на відпочинку з Шумовськими. Торонто, 1951 рік (фото) // Черніхівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії. Монографія. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 232.
  15. Цимбалюк Є. Унікальну працю про знамениту «Велесову книгу» написав наш земляк, уродженець села Мирогоща... // Вільне слово. – 2006. – 8 серпня.
  16. Шумовський Т. Арсен Шумовський (1887–1967) як інженер, громадянин і людина // Дубно і Світ... – С. 25–27.
  17. Шумовський Т. Відзначення 25-ої річниці Крут у Києві в 1943 році (із передмовою М. Пшеничного) // Вісник Дубенщини. – 2006. – 19 січня.
  18. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, або Історія одної священицької родини на Волині (машинопис). – Саванна (США), 1997–1998.
  19. Шумовський Ю. Луна далеких віків. Твори. – Рівне, 2015.
  20. Шум-Стебельська А. Малюнки «Мій батько, Арсен Шумовський», «Батько в домовині», «Моя мама, Ганна Селецька» // Шанта Л. Мистецька виставка родини Стебельських «Родинне коріння» // Нові дні. – 1997. – Січень-лютий. – С. 29–33.
  21. Черніхівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії. Монографія. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 44, 48, 76, 96, 103, 115, 138, 155, 159, 161, 187.
  22. На білому коні. Спомини і враження. – Вінніпег: Товариство «Волинь», 1980.
  23. Пшеничний М. «Літопис Волині» – Арсен Шумовський та Іван Феценко-Чопівський // Замок (Дубно). – 2009. – 29 жовтня.
  24. Ярмусь Степан. Волиняни Вінніпегу відсвяткували ювілей // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977–1978. – Ч. 12. – С. 10–14.

Тарас Мельник, Юрій Мельник

ВИПУСКНИКИ БРОДІВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ, АКТИВНІ УЧАСНИКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 рр.

Зараз Україна проживає важкі часи зовнішньої інтервенції і тому актуальним є питання історії боротьби українців за свою незалежність.

Наступного року відзначатимемо 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та її звитяжної збройної сили – Української Галицької Армії (УГА). Очевидно, що в очікуванні цієї знаменної дати варто звернути увагу на гідне вшанування пам'яті державних діячів, урядовців в центральних, повітових і місцевих органах державної влади ЗУНР, генералів, старшин, підстарший і стрільців УГА, котрі в 1918–1920 рр. розбудовували і захищали свою державу.

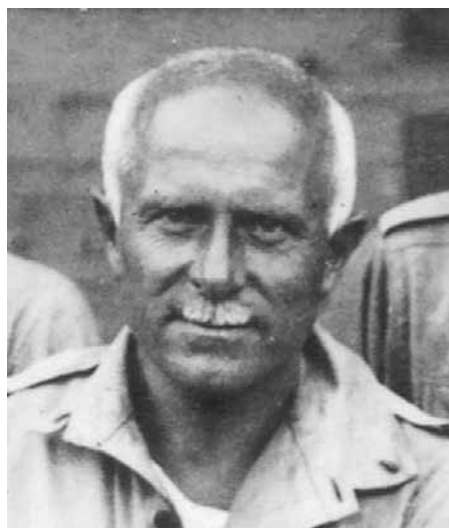
У Бродській (Бродівській) гімназії навчалося багато молодих людей, які згодом брали активну участь у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. Очевидно, що майбутньому поколінню гімназистів цікаво було б знати їх військовий шлях, здобутки, втрати, долю.

Основне завдання – утворити базу даних учнів та випускників Бродської гімназії, які брали участь у національно-визвольних змаганнях початку ХХ ст. з короткими біографічними анотаціями щодо даних осіб, з метою їх подальшого вшанування.

Достатньо довгий перелік гімназистів можна відшукати у статті Петра Гуцала: «Вихідці з Бродщини, учні гімназії в Бродах – старшини і підстар-

Павло Дубас

Северин Левицький

Ігнатій Панас

шини Української Галицької Армії», опублікованій у Матеріалах десятої краєзнавчої конференції, що проводилася Бродівським історико-краєзнавчим музеєм у травні 2016 р. Зокрема – це: Балабан Маврикій, Біленький Петро, Бускдорф Зигфрід, Бутринський Костянтин, Гузар Пейхас, Гельбер Натан (Нахман), Гольдінштайн Міхаель, Каган Перец Менде, Качанюк Михайло Адамович, Качор Олександр, Кміцикевич Володимир-Юліан Костянтинович, Кміцикевич Костянтин Костянтинович, Кологон Микита Васильович, Кулицький Зенон, Лисик Теофіль, Несторович Яким Гнатович, Орищин Іван Васильович, Орищин Михайло Васильович, Орищин Степан, Панасюк Маріян, Петрушевич Осин Осипович, Подолянчук Василь, Поніквер Бернард, Прокопчук Іван, Романишин Антон, Тарнавський Іван Омелянович, Тарнавський Мирон Омелянович, Тарнавський Омелян Филімонович, Федорук Антон, Федорук Олексій, Черняк Євген-Ярослав Йосипович, Шах Андрій Васильович, Шостак Клим Теодорович, Щепанський Володимир, Ящун Михайло Йосипович [4, с. 65–73].

Очевидно, що в цей список необхідно включити випускника гімназії, генерала-четаря Української Галицької армії Мирона Тарнавського, одного з керівників Пласту Северина Левицького, інших відомих і маловідомих імен. Провівши своє власне дослідження доповнюємо цей перелік.

Дубас Павло Ілліч.

Народився 10 лютого 1894 р. в с. Ражнів Бродівського повіту в сім'ї місцевого рільника Іллі Дубаса і Катерини з роду Лисюк. Закінчив гімназію в Бродях у 1914 р. Поручник УГА, який після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. емігрував у США, брав активну участь у житті української діаспори. Один із засновників і член головної управи Української Стрілецької Громади США, дослідник історії рідного краю. Автор краєзнавчого дослідження м. Броди. Один з провідних організаторів і керівників

Пласту на рідних землях і в діаспорі, в історію якого увійшов як Сірий Лев [2, с. 65; 3].

Левицький Северин Михайлович.

Народився 6 вересня 1890 р у с. Щуровичі (нині Радеківський район Львівської обл.). Гімназію в Бродях закінчив у 1908 р. В 1914 р. з початком Першої світової війни його забирають до австрійської армії. Скоро переходить до Легіону Українських Січових Стрільців, де дослужується до ступеня четаря.

1915 р. відраджений до німецької армії як перекладач. 1917 р. в УСС і виїздить з окупаційними частинами австрійської армії на зайняті центральні українські землі. У жовтні 1918 р. отримує відрадження до Львова і тут бере участь в боях за Львів як командант відтинка «Замарстинів».

Після проголошення відновлення Української Держави – ЗУНР – став повітовим комісаром Бродів. Його фах вказаний як поштовий урядник.

1918 р. одружується з Оксаною Стернюк, дочкою українського католицького пароха в Пустомитах, біля Львова.

Як вояк Української Галицької Армії переходить решту війни. Поручник УГА [5].

Марет Григорій.

Народився в одних джерелах у с. Суховоля, в інших у с. Конюшків, за віросповіданням римо-католик. Закінчив німецьку гімназію ім. кронпринца Рудольфа. Був учасником УСС. 1 січня 1919 р. отримав звання поручника УГА. Загинув [1, с. 451, 530].

Панас Ігнатій.

Ігнатій Панас народився 1 січня 1878 р. в селі Голосковичах, повіт Броди. З відзнакою закінчив Бродівську гімназію, а правничі студії у Львові. Був суддею в Бережанах, потім в Борщеві і Бродях. В часі перебування в Бережанах був головою товариства «Сокол» і організував «соколів» в селах бережанського повіту.

В час Першої світової війни, як старшина австрійської армії, перебув облогу Перемишля і опи-

Кіндрат Саваринський   *Мирон Тарнавський*

нився в російському полоні в Челябінську та в Уфі. В 1919 р. став посадником міста Бродів. Як представник уряду Західної Області Української Народної Республіки, брав участь в проголошенні Соборності УНР в Києві. Після програної війни, поляки арештували його в Бродях й інтернували в Краків, через пів року звільнили.

Перебуваючи в Бродях був членом хору «Бонн», та один рік був головою музичного товариства «Бонн».

У 1930 р., в час пацифікації, І. Панас був звільнений з праці, як і майже всі судді українці. В 1938 р. переїхав жити до Львова, щоб дати дітям нагоду вчитися в українських школах, а опісля вернутися до своєї хати в Бродях, але Друга світова війна перекреслила всі плани. 9 квітня 1940 р. більшовики арештували його і утримували у в'язницях Львова, а в січні 1941 р. перевезли до Києва; а далі до копалень золота в Свердловську. Далі його сліди губляться: загинув від важкої праці або був розстріляний [1, с. 538–540].

Саваринський Кіндрат.

Народився 22 березня 1894 р. в сім'ї селян з Клекотова Бродівського повіту Степана Саваринського і Ксенії, дочки Луки Демчука та Марії Нестерович.

Закінчив 6 класів Бродівської гімназії і у 1912 р. виїхав на заробітки спочатку в м. Катовіц (тодішня Німеччина) а пізніше в м. Нансі (Франція).

У 1919 р. у Парижі вступив до УНРади як представник Галичини. Метою цієї організації було визнання України як держави на Версальській мирній конференції. Було створено прес-бюро УНРади, секретарем якого і став Кіндрат Саваринський.

У 1919 р. повернувся на Україну. Вступив до кавалерійського дивізіону Січових Стрільців, з яким вирушив на денікінський фронт. Однак захворів на тиф і залишився в м. Староконстантинові. В січні 1920 р. Кіндрат добрався до рідного Клекотова. Пробувши там 3 місяці, повернувся до Вінниці, де вступив на службу до Міністерства закордонних справ УНР і працював діловодом.

Після того, як український уряд на чолі з С. Петлюрою виїхав до Польщі, Саваринський залишився в м. Вороновиця, де служив в міліції, згодом (через 2–3 тижні) працював в більшовицьких продорганах. Деякий час був членом різних комісій по викачці продрозверстки в різних волостях на Вінниччині.

На початку 1928 р. на території Вороновицького району Вінницької області Кіндрат Саваринський створив таємну організацію «Союз визволення України», кістяк якої складали селяни. Спроба повстання була ліквідована ще до його підняття. Органи ДПУ заарештували 30 чоловік. Серед яких були селяни та два колишніх офіцери армії УНР – Кіндрат Саваринський – керівник повстання (отаман) та Петро Радецький – помічник отамана. Кіндрата Саваринського було заарештовано 12 червня 1928 р. 15 листопада 1928 р. він був засуджений Надзвичайною сесією Харківського окружного суду за ст. ст. 54–2 та 54–11 КК УРСР до розстрілу за те, що в с. Воловодівка створив нелегальну організацію «Союз визволення України» та готував повстання проти радянської влади. Вирок було виконано 20.12.1928 р. [7, с. 37–43].

Тарнавський Мирон Омелянович.

Народився 29 серпня 1869 р. в с. Бариліві (Бридський повіт, нині – Радехівський район Львівської області) на Галичині в давній родині греко-католицького священика Омеляна Тарнавського.

Закінчив німецьку Бродівську гімназію, після чого був призваний на однорічну військову службу до австрійської армії, згодом успішно склав іспити до старшинської школи у Львові.

У 1892 р. завершив навчання в офіцерській школі у Відні й отримав звання лейтенанта австро-угорської армії. У 1909 здобув звання капітана, відбуваючи перші роки Першої світової війни на австро-російському фронті. З січня 1916 по лютий 1919 р. на різних посадах в УСС.

17 лютого 1919 перейшов на службу до УГА, діставши призначення на команданта фронтової групи «Схід» під Львовом, а згодом у ранзі полковника – Другого Корпусу УГА.

Мирон Тарнавський очолював Другий Корпус УГА у боях під Львовом і під час першого відступу, в Чортківській офензиві; під час другого – диктатор ЗУНР Євген Петрушевич 5 липня 1919 на вимогу Петлюри звільнив генерала Грекова і призначив М. Тарнавського генерал-четарем і Начальним вождем (головкомом) УГА. Після переходу за Збруч Мирон Тарнавський пережив дні тріумфу й трагедії об'єднаних українських армій: похід на Київ і його здобуття (30 серпня 1919), відступ, пошесть тифу.

Рятуючи армію від виснажливих боїв у «трикутнику смерті» та епідемії тифу, коли УГА стала небоєздатною, Мирон Тарнавський вислав, з власної ініціативи, делегатів для переговорів про перемир'я з Добровольчою армією генерала А. Денікіна, за

що диктатор ЗУНР усунув його з поста Начального вождя і віддав під військовий суд (відбувся 13–14 листопада у Вінниці), який, однак виправдав М. Тарнавського.

Востаннє М. Тарнавський виконував обов'язки начального вождя УГА під час хвороби його наступника генерала Осипа Микитки. Під час союзу УГА з Червоною армією Тарнавський переховувався 1920 у Балті й у Києві, звідки по приході польської армії переїхав у липні до Галичини.

Вивезений поляками до табору полонених у Тухолі, перебував там до кінця 1920 р. Після звільнення повернувся до Галичини і жив у с. Черниці поблизу Бродів.

Помер 29 червня 1938 р в одному з львівських шпиталів.

Похований на Янівському цвинтарі у Львові серед стрілецьких могил вояків УГА. Його похорон був масовою українською маніфестацією [6].

Юрків Федір.

Закінчив 5 класів Бродівської гімназії. Загинув старшиною при облозі м. Львова [1, с. 530].

Це не повний перелік випускників, гімназистів Бродівської гімназії, які брали активну участь у національно-визвольних змаганнях початку ХХ ст. Очевидно, що їх було значно більше. Тому пошук треба продовжувати. А сучасне покоління поряд з воїнами-захисниками незалежності України ХХІ ст. повинно знати імена тих, які боролися і загинули за ідею української державності зовсім у недалекому минулому.

Джерела та література:

1. Броди і Бродщина. Літературно-мемуарний зб. / Ред. Я. Чумак. – Торонто. Онтаріо. – 1988. – 669 с.
2. Броди і Бродщина. Історично-мемуарний зб. Кн. II. / Ред. Б. Зробок. Бібліотека літературно-краєзнавчого журналу «Бродщина». – Броди. – 1998. – 689 с.
3. Василь Стрільчук. Поручник УГА Павло Дубас – творець історії Бродських земель. // Незалежний культурологічний часопис «І». – Число 69. 2012 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n69texts/Strilchuk_Poruchnyk_Dubas.htm
4. Гуцал Петро. Вихідці з Бродщини, учні гімназії в Бродах – старшини і підстаршини Української Галицької Армії // Бродщина – край на межі Галичини й Волині. Зб. 9. (Матер. десятої краєзн. конф.). – Броди: Прогрес, 2016. – 168 с., іл.
5. Левицький Северин. // Пластовий портал. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.plast.org.ua/?pageid=651>
6. Мирон Тарнавський: доля генерала. // На скрижалях. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/05/blog-post_14.html
7. Стрільчук В. Тернистий шлях Кіндрата Саваринського (1894–1928) // Гімназія в Бродах: від минувшини до відродження. Вип. 2. Матер. другої наук.-теорет. конф., присвяченої 15-річчю відродження гімназії 14 червня 2012 р. / Упор. Н. Присяжнюк, А. Корчак. – Броди: Бродівська гімназія ім. І. Труша. 2012. – 166 с.

УВІКОВІЧЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Олександр Бейдик, Ангеліна Лавренюк, Марина Островська

УВІКОВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. ПОВ'ЯЗАНИХ З ВОЛИННЮ

Актуальність дослідження та огляд публікацій. Указом президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» з метою вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі 2017 р. проголошено Роком Української революції 1917–1921 рр. [10]. З нагоди цієї події та з метою вшанування пам'яті її учасників в країні передбачається проведення відповідних урочистих та інших державних заходів щодо вшанування пам'яті учасників Української революції 1917–1921 рр., підготовка та публікація наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових та інших видань, проведення у Києві та інших населених пунктах України тематичних міжнародних наукових конференцій, науково-практичних конференцій, круглих столів, проведення тематичних виставок архівних документів, речових пам'яток і фотоматеріалів, оновлення діючих експозицій музеїв, зокрема краєзнавчих, кімнат-музеїв визначних подій та діячів Української революції, створення та демонстрація на загальнонаціональних і регіональних каналах телебачення документальних фільмів, присвячених подіям Української революції 1917–1921 років, забезпечення разом із Національним банком України виготовлення та випуску в обіг у встановленому порядку серії ювілейних монет, випуск в обіг серії поштових марок і конвертів, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. Цим історичним подіям присвячені праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зокрема, цю тему досліджували Андрусішин Б. І., Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б., Веденеєв Д. В., Верстюк В. Ф., Галенко О. І., Яневський Д. Б.,

Гошуляк І. Л., Гриценко А. П., Гриневич В. А., Гриневич Л. В., Держалюк М. С., Здоров А., Іванис В., Нагаєвський І., Несук М., Павленко Ю., Храмов Ю., Павлюк О., Радченко Л. О., Реєнт О. П., Рубльов О. С., Сергійчук В. І., Симоненко Р. Г., Сідак В. С., Солдатенко В. Ф., Тинченко Я. та ін.

Мета статті – привернути увагу студентської та учнівської молоді до подій Української революції 1917–1921 рр., провести типізацію революцій та систематизувати відомості про видатних діячів Української революції 1917–1921 рр., пов'язаних з Волинню. Слід нагадати, що Волинь – давньоруська історична область, історично-географічний край у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу (його правих приток), у північно-західній частині сучасної (з 1991 р.) України. Розташована між Поділлям на півдні та Поліссям на півночі, Західним Бугом на заході і верхнім Тетеревом та верхів'ями Ужа на сході. Охоплює сучасні Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської та північну частину Тернопільської та Хмельницької областей. Площа – близько 70 000 км². У ширшому розумінні до Волині можна зарахувати південну частину Берестейської області Білорусі і східну частину Люблінського воєводства Польщі [3].

Виклад основного матеріалу. В основу публікації було покладено матеріали, зібрані в ряді бібліотек м. Києва (Національна ім. В. І. Вернадського, КНУ імені Тараса Шевченка), кабінетів історії середніх шкіл Рівного та Луцька, дані інтернету та результати соціологічних опитувань. Подіям Української революції 1917–1921 рр. присвячений ряд публікацій, як українських, так і зарубіжних дослідників використаних у цій статті. Зазначимо, що термін

«революція» з'явився у публікації в 1543 р. книги М. Коперніка «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер»). Він мав кілька значень – обертання, поворот, переворот. Утвердилася пара слів, якими позначалася динаміка розвитку: «еволюція» як поступовість і «революція» як раптове прискорення, розрив поступовості, якісна зміна попереднього стану в розвитку природи, суспільства, пізнання. Зміна династії в Англії 1688–89 рр. дістала назву «славної революції». Це був перший випадок застосування терміна «революція» для позначення історичної події. Зазвичай, розкриваючи сутність цього поняття розглядаються наступні аспекти: революції, як рушійна сила історії; виробничі революції; марксистська класифікація революцій; буржуазні революції; навздогінні революції; комуністичні революції; посткомуністична революції; національні революції. Саме до останньої групи революцій відноситься Українська революція 1917–1921 рр. [11].

Українська революція 1917–1921 років розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917-го. Ключовим її рушієм був український народ і його політична еліта,

що еволюціонувала від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення власної державної незалежності. Революція була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах, в тому числі і на Волині, розвивався національний рух, створювалися та діяли українські органи влади, політичні партії та громадські інституції, відроджувалася культура. Цікаво, що термін «Українська революція» був уведений в обіг самими учасниками подій. Це визначення є в працях Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка. Радянська історіографія старанно викоринювала цю дефініцію та поширювала свої поняття – «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «Громадянська війна». Усе, що не вписувалося в рамки «генеральної лінії партії», подавалося як «контрреволюційне» та «буржуазне». Проте, тим часом українські історики в діаспорі досліджували Українську революцію 1917–1921 рр. Їх роботу продовжили вітчизняні науковці в незалежній Україні. Умовно події Української революції 1917–1921 рр. можна розділити на 3 етапи, в кожному з яких активну участь брали діячі, що пов'язані з Волинню (табл. 1).

Таблиця 1.

Події та діячі Української революції 1917–1921 рр.

№	Період	Етап революції	Діячі Української революції, пов'язані з Волинню
1	Березень 1917 – квітень 1918 рр.	Утворення та діяльність Української Центральної Ради, проголошення її Універсалів	Володимир Оскілко; Симон Петлюра; Василь Тютюнник; В'ячеслав Липинський; Іван Фещенко-Чопівський; Євген Коновалець; Андрій Мельник.
2	Період 29 квітня – 14 грудня 1918 рр.	Правління гетьмана Павла Скоропадського;	Володимир Оскілко; Симон Петлюра; Василь Тютюнник; В'ячеслав Липинський; Іван Фещенко-Чопівський; Євген Коновалець; Андрій Мельник.
3	Грудень 1918 – листопад 1921 рр.	Встановлення влади Директорії УНР, розгортання та придушення масштабного повстанського руху	Володимир Оскілко; Симон Петлюра; Василь Тютюнник (до серпня 1919 р.); В'ячеслав Липинський (до серпня 1919 р.); Іван Фещенко-Чопівський; Євген Коновалець; Андрій Мельник; Никанор Абрамович.

З метою увіковічнення пам'яті про діячів Української революції 1917–1921 рр. у ряді міст та сіл України, «близького» та «далекого» зарубіжжя було відкрито пам'ятники та монументи, присвячені активним учасникам цих подій (табл. 2).

До матеріалів статті були залучені дані соціологічного опитування. Зазначимо, що при соціологічних дослідженнях застосовуються такі методики, як опитування (анкетування та інтерв'ювання), соціальний експеримент, статистичне спостереження, вивчення особистих даних та громадських документів. Нами було проведено соціологічне опитування учнівської та студентської молоді середніх шкіл та вищих навчальних закладів м. Києва (всього було опитано близько 1000 учнів та студентів). Респонденти відповідали на 3 питання:

1. вкажіть період, в який у ХХ ст. відбулась Українська революція;

2. назвіть видатні постаті Української революції ХХ ст;

3. які основні результати Української революції ХХ ст.?

В цілому обізнаність респондентів щодо заданих питань можна оцінити як задовільну. Так, на перше запитання правильні відповіді дало 350 респондентів (61% опитуваних), на друге запитання правильні відповіді дало 440 респондентів (77% опитуваних), на третє запитання правильні відповіді дало 300 респондентів (53% опитуваних). За статевою ознакою були отримані наступні результати: серед дівчат переважає середній рівень обізнаності щодо подій та діячів Української революції 1917–1921 рр. (40% респондентів дали правильну відповідь на 3 питання), серед хлопців переважає низький рівень обізнаності щодо подій та діячів Української революції 1917–1921 рр. (42% респондентів дали

Таблиця 2.

Увіковічнення пам'яті про діячів Української революції 1917–1921 рр.

Діячі Української революції	Вид та рік створення пам'ятника	Місцезнаходження пам'ятника	Автори пам'ятника	Фото пам'ятника
Володимир Оскілко	Могила-пам'ятник, початок 1990-х років	с. Хотин (Рівненська обл., Рівненський р-н)	-	
Симон Петлюра	Пам'ятник, 2001 р.	м. Рівне (вул. Симона Петлюри)	П. Подолець, В. Шолудько, В. Стасюк, Т. Мельничук	
	Меморіальна дошка, 2015 р.	м. Здолбунів (Рівненська обл., Здолбунівський р-н)	-	
Василь Тютюнник	Могила-пам'ятник (1930 р., реконструкція – 1992 р.) та меморіальна дошка (2001 р.)	м. Рівне (вул. Дубенська)	О. Данилов	
В'ячеслав Липинський	Меморіальна дошка, 2012 р.	м. Київ (бул. ім. Тараса Шевченка, 14)	-	
	Меморіальна дошка, 2012 р.	м. Дубно (Рівненська обл.)	-	
В'ячеслав Липинський	Музей-садиба, 1882 р. (реконструкція з 1995 р.)	с. Затурці (Волинська обл., Локачинський р-н)	-	

Никанор Абрамович	Могила-пам'ятник	м. Карлсруе (Німеччина)	-	
Іван Феценко-Чопівський	Меморіальна дошка, 2012 р.	м. Краків (Польща)	-	
Євген Коновалець	Історико-меморіальний музей та пам'ятник, 23 травня 1990 р.	с. Зашків, (Львівська обл., Жовківський р-н)	Р. Романович, В. Потюк	
	Пам'ятник, 21 жовтня 2012 р.	м. Івано-Франківськ	І. Семак	
Євген Коновалець	Пам'ятник, 1991 р.	м. Жовква (Львівська обл., Жовківський р-н)	Я. Мотика	
Андрій Мельник	Пам'ятник, 23 липня 2006 р.	с. Воля Якубова (Львівська обл., Дрогобицький р-н)	П. Кулик	

правильну відповідь лише на одне запитання або не дали відповіді на жодне).

Висновки та пропозиції:

- меморіалізація та увіковічнення пам'яті про історичні постаті Української революції 1917–1921 рр. має виступати суттєвим важелем національно-патріотичного виховання населення України;
- існує нагальна потреба в пропаганді подій Української революції 1917–1921 рр. як суттєвої складової історико-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в Україні та в поновленні експозиційних рядів про волинян – діячів Української революції 1917–1921 рр. в краєзнавчих музеях Волині (Луцьк, Рівне, Житомир);
- запропоновано класифікацію революцій як суспільно-політичного явища;
- проведене соціологічне опитування показало недостатню обізнаність студентської та учнівської молоді про Українську революцію 1917–1921 рр..

ДОДАТКИ

Діячі української революції 1917–1921 рр. на Волині

1. **Абрамович Никанор Никанорович** (1883–1969) – громадський і церковний діяч, активний учасник української революції, відомий будівничий державного і церковного життя на Волині. Був обраний губернільним інспектором народної освіти, редагував часопис «Громадянин», автор книжки-підручника «Просвіта на селі». Наполягав на українізації української церкви: 3–4 жовтня 1921 р. у Почаєві вперше відслужив службу Божу рідною мовою. Залишив по собі цілий ряд історичних праць, таких як «Історія села Мізова на Ковельщині» та ін. [1; 9].

2. **Коновалець Євген Михайлович** (1891–1938) – діяч українського національно-визвольного руху, організатор і перший керівник ОУН, борець за державну самостійність. Восени 1917 р., бажаючи віддати свій труд новоутвореній українській державності, молодий офіцер подався до Києва, де приступив до організування українських Збройних Сил, спочатку куреня Січових Стрільців, а згодом і Корпусу. Січових стрільців, оточених ворожими арміями, у Чорторії було розпущено й інтерновано в польських таборях. У Луцькому таборі знаходився Коновалець. Навесні 1920 р. йому вдалося виїхати до Варшави. У цьому році утворено Українську Військову Організацію (УВО, згодом ОУН), яку в липні 1921 р. очолив полковник Є. Коновалець. Вістря боротьби організації було спрямоване проти головних ворогів української державності – московських більшовицьких сатрапів і польської окупаційної шовіністичної влади. Трагічно загинув 1938 р. у Роттердамі [8].

3. **Липинський В'ячеслав Казимирович** (1882–1931) – один з ідеологів гетьмансько-монархічного устрою, відстоюючи монархічну форму правління, розвивав ідею інституту гетьманства. Аналізуючи історичну ретроспективу інституту гетьманства, В. Липинський прийшов до висновку про шкідливість для ефективного розвитку країни виборності та залежності від іноземних держав [4; 5].

4. **Мельник Андрій Атанасович** (1890–1964) – полковник армії УНР, військовий і політичний діяч, один з найближчих соратників Євгена Коновальця, голова ОУН та УВО. 6 січня 1917 р. група українських старшин, серед яких Мельник, Михайло Матчак, Роман Сушко та інші організували втечу з полону і незабаром добралися до Києва. У січні 1918 р. став одним з організаторів Куреня січових стрільців. 3 січня 1918 р. був призначений начальником штабу куреня, з березня, після сформування полку Січових Стрільців, начальник штабу полку. Під час повстання проти влади гетьмана Павла Скоропадського – заступник командира Осадного Корпусу, а з січня 1919 р. –

виконуючий обов'язки командира корпусу. 19 грудня 1918 р. Мельнику було присвоєно військове звання отаман Армії Української Народної Республіки. У березні-червні 1919 р. – начальник Штабу Дієвої Армії, у липні-серпні 1919 р. – помічник коменданта групи Січових Стрільців. У кінці 1919 р. був інтернований польськими військами у Рівному. У 1920–1921 рр. – інспектор військових місій УНР у Празі. 3 1938 р. – голова Проводу ОУН. Помер у 1964 р. [7].

5. **Оскілко Володимир Феофілович** (1892–1926) – військовий і громадський діяч. Влітку 1917 року під час розвалу та українізації царської армії, капітан В. Оскілко, як голова полкового комітету, сприяв українському рухові на фронті. Наприкінці грудня 1917 р. Володимира Оскілкі було призначено Центральною Радою командиром новоствореної Волинської дивізії, що брала участь у боях проти Денкіна та більшовиків. У листопаді 1918 р. В. Оскілко виступив організатором антигетьманської повстання на Волині. 1919 р. за наказом Директорії УНР він створив Північну групу військ УНР, а згодом був призначений командувачем Північно-Західного протибільшовицького фронту. 29 квітня 1919 р., під час перебування УНР у м. Рівному, генерал-хорунжий В. Оскілко за підтримки Української партії соціалістів-самостійників і Української народно-республіканської партії здійснив невдалу спробу державного перевороту, заарештувавши членів уряду УНР. Був противником Варшавської і Ризької угоди; у 1921 р. потрапив до «союницьких таборів». Вийшовши з табору, повернувся на окуповану поляками Волинь, де видавав газету пропольського спрямування «Дзвін». Трагічно загинув від рук невідомих [6].

6. **Петлюра Симон Васильович** (1879–1926) – державний і політичний діяч, публіцист, організатор українських збройних сил, Головний Отаман Армії Української Народної Республіки (з листопада 1918 р.), голова Директорії УНР (13 лютого 1919 р. – 10 листопада 1920 р.). В січні-лютому 1918 р. сформував Гайдамацький кіш Слобідської України і брав активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. У 1919 р. видав наказ про евакуацію уряду УНР з Кам'янець-Подільського до Рівного; тоді ж придушив виступ проти нього В. Оскілкі [6]. У 1923 р. уряд радянської України зажадав від польських властей видачі С. Петлюри як ворога народу. Тож він змушений був виїхати з Польщі і оселитися з родиною у Парижі. На теренах Франції С. Петлюра продовжував керувати діяльністю екзильного уряду УНР, заснував тижневик «Тризуб», активно займався публіцисти-

кою. 25 травня 1926 р. постріли більшовицького агента С. Шварцбарда обірвали життя Симона Петлюри [2].

7. **Тютюнник Василь Никифорович** (1882–1919) – головкомандуючий української армії. У 1917 р. був командиром батальйону 25-ої Стрілецької дивізії, в березні 1918 р. увійшов до складу українського війська. Невдовзі призначений заступником начальника Генштабу, однак за Гетьманщини був змушений покинути посаду. Член Українського національного союзу, брав участь у підготовці антигетьманського повстання. До серпня 1919 р. діями армії УНР та УГА керував штаб Дійової Армії, обов'язки командувача якої виконував Василь Тютюнник, підвищений у званні до генерал-майора. Захворів на тиф і помер у 1919 р. [13].

8. **Фещенко-Чопівський Іван Андріанович** (1884–1952) – народився 20 січня 1884 р. в м. Чуднові на Волині. У 1903 р. закінчив Житомирську гімназію і вступив до Київського політехнічного інституту. Громадський

і революційний діяч, член Української Центральної ради, очільник Київської губернської української ради, член УПСФ, металознавець, автор понад 140 наукових праць. 1917 р. І. Фещенко-Чопівський поринув у вир визвольної боротьби. Як член Центральної Ради стає головою Київської міської Національної Ради та головою Губерніальної Ради Київщини. Він рішуче виступає проти спроби уряду України порозумітися з Керенським та українською фракцією більшовиків. На форумі Малої Ради вимагає конкретних протидій, що призвело 22 січня 1918 р. до проголошення Четвертого Універсалу і означало проголошення незалежної Української Народної Республіки. На пропозицію М. Грушевського І. Фещенко-Чопівський готує матеріали про природні багатства та господарчі можливості України. Протягом 1918–1919 рр. виходить двотомна праця «Природні багатства України», а в 1921 р. – двотомна «Економічна географія України» [12].

Джерела та література:

1. Борщевич В. Никанор, митрополит // Українська журналістика в іменах. – Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 199–200.
2. Визначні особистості. Симон Петлюра // Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/viznachn-osobistost/simon-petlyura/>
3. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя. – Т. 1: Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С. 303.
4. Крालюк П. Проблема «не державності» української нації в інтерпретації В'ячеслава Липинського / П. Крालюк // Соціокультурні аспекти утвердження української національної ідеї. – Луцьк, 2007. – С. 78.
5. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів?. – Нью-Йорк: Українська друкарня, 1954. – 380 с.
6. Ломако В. Володимир Оскілко: Невідоме з відомого // Ого (Рівне). – 24 липня 2003 р. – № 25. – С. 6.
7. Мазепа І. Творена Держава (боротьба 1919 року) // І. Мазепа. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – 542 с.
8. Євген Коновалець (1891–1938) військовий, громадський і політичний діяч // Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/biographies/vidomi_ukraintsi/part4/konovalets.htm
9. Рожко В. Є. Волинські владики – видатні ієрархи Української автокефальної православної церкви // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 1. – С. 411–414.
10. Указ Президента України від 22 січня 2016 № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років».
11. Український інститут національної пам'яті. Українська революція 1917–21 рр. // Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/ukrainska-revolutsiya-1917-21>
12. Гелетій Я. Фещенко-Чопівський Іван Андріанович. Визначний металознавець і громадський діяч. До 125-річчя від дня народження // Київський політехнік. – Вип. 9. – К., 2009. – С. 1–2.
13. Тинченко Я. Василь Тютюнник – полковник армії УНР: про командувача армії УНР, уродженця с. Єньки Хорольського повіту // Історичний календар 2002. – К., 2002. – С. 246–250.

Ірина Васильєва

ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА РІВНЕНЩИНІ

Нова хвиля пошуків, досліджень та вивчення подій Української революції 1917–1921 рр. починається у 90-х роках ХХ ст., зі здобуттям Україною незалежності. Ці дослідження тривають і сьогодні.

На території Рівненської області знаходиться чимало пам'яток історико-культурної спадщини, пов'язаних з видатними діячами Української Народної Республіки та подіями Української революції.

Зокрема, це могили громадських та військових діячів, а саме: Шугаєвського М. С., Тютюнника В. Н. та Оскілка В. П. та братські могили вояків армії УНР.

У м. Рівне, на Дубенському кладовищі, знаходиться могила полковника армії УНР Тютюнника Василя Никифоровича, який помер у Рівненському шпиталі 19 грудня 1919 р. від тифу. Командувач Дієвої армії УНР був похований з військовими почесностями на міському кладовищі. Спочатку на могилі був встановлений дубовий хрест з цинковою пам'ятною табличкою. На пам'ятній таблиці був зображений тризуб в обрамленні лаврового вінка, а під ним напис:

«Отаман
Василь Несторович
Тютюнник
Командуючий Наддніпрянською
Армією УНР

Помер в ніч з 18 на 19 грудня 1919 р.» [2, с. 3].

Нині пам'ятна табличка зберігається у комунальному закладі «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради та представлена в експозиції залу «І мертвим, і живим».

У 1929 р. був створений спеціальний комітет, для встановлення пам'ятника отаманові Василеві Тютюннику, при Рівненській філії Українського центрального комітету. Протягом 1929–1931 рр. зусиллями комітету, очолюваного І. Литвиненком, через поіменний список зібрали 736.70 зл. на території Польщі, 40 лей – Румунії. Усього ж було витрачено близько 900 зл. Це дало змогу встановити на місцевому Дубенському цвинтарі за проектом архітектора С. Тимошенка обеліск В. Тютюнникові [5, с. 263].

14 жовтня 1931 р. відбулося урочисте освячення нового пам'ятника. Він має вигляд стели, яку завершує стилізований дах, виконаний у стилі українського бароко. У центрі стели – барельєфне зображення Василя Тютюнника. Нижче портрета, ймовірно, знаходився образ Св. Архангела Михайла – герб Київської землі. За Радянських часів барельєфи знищено.

У 1992 р. була проведена реконструкція пам'ятника скульптором Євтушенко О. В., зокрема, відновлено барельєф-медальйон (Рис. 1). Бронзовий

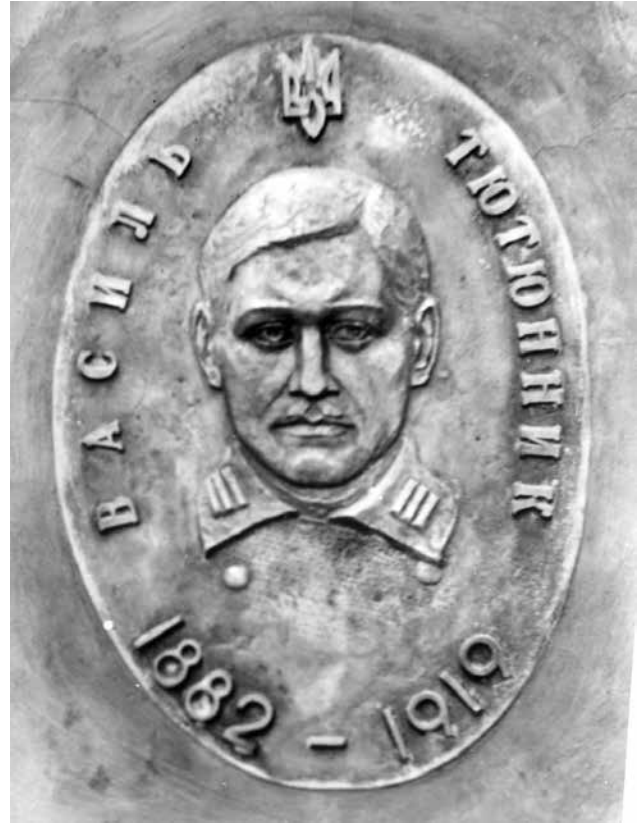

Рис. 1. Барельєф на могилі В.Н. Тютюнника, 1992 р., м. Рівне

барельєф овальної форми з портретним зображенням В. Тютюнника, тризуба і напису: «Василь Тютюнник 1882–1919» згодом теж був збитий і викрадений.

Сьогодні дах стели увінчує хрест. У верхній частині стели розміщено базальтову дошку з портретом В. Тютюнника та написом:

«Тютюнник Василь Никифорович 17.08.1882–19.12.1919. Генерал-хорунжий, командир Дієвої армії Української Народної Республіки. Помер у шпиталі м. Рівне».

Під нею ще одна дошка з викарбуваним уривком із вірша Є. Маланюка «Балада про Василя Тютюнника»:

«Отамане, генерале, – цвинтар, спокій, сон,
Тільки дзвони вечорові грають в унісон,
Тільки місто непривітне між волинських піль
Гомонить про вбогу радість та постійний біль...»

Поряд з похованням отамана знаходиться могила Вротновського-Сивошапки Костянтина Германовича – полковника ветеринарної служби Армії УНР. Після поразки Української революції він разом з родиною переїхав до Рівного.

У нашому місті К. Вротновський-Сивошапка певний час працював головним ветлікарем. Брав активну участь у громадському житті міста, зокрема, став ініціатором створення «Мистецького товариства». Також він був головою батьківського комітету Рівненської української приватної гімназії. Разом з гімназистами впорядковував та доглядав могилу В. Тютюнника.

Перед смертю К. Вротновський-Сивошапка заповів поховати його поруч із командиром Василем Тютюнником. Помер він 2 квітня 1929 р. На похорон з'їхалося чимало людей, у тому числі багато колишніх вояків та командирів армії УНР.

На початку дев'яностих років рівненські патріоти встановили на місці поховання полковника металевого хреста з пам'ятною табличкою. На металевій табличці викарбували текст:

«Костянтин
Вротновський-Сивошапка
1881–2.4.1929
Член ЦК УНР
Полковник Армії С. Петлюри
Вічна пам'ять»

з лавровою гілкою внизу.

У 2012 р., завдяки старанням активістів Благодійного фонду «Героїка» та коштом добровольців, було встановлено пам'ятник на могилі Костя Вротновського-Сивошапки. 15 червня цього ж року відбулось його урочисте відкриття та освячення.

Наприкінці 1980-х рр. члени сучасної «Просвіти» відродили із забуття ім'я Шугаєвського М. С. – визначного діяча українського національно-культурного відродження, педагога. В роки існування УНР М. С. Шугаєвський очолював департамент дошкільного виховання і позашкільної освіти при Міністерстві народної освіти. Після поразки визвольних змагань М. Шугаєвський переселяється до Острога [1, с. 135]. Тут він працював вчителем в школах міста та очолював острозьку «Просвіту».

У 1927 р. тяжко захворів і помер від невдалої операції у Варшаві. Тіло Шугаєвського привезли до Острога та за його заповітом поховали на великому горбку, трохи поодаль від інших могил. Через рік інтелігенція міста на зібрані кошти встановила на могилі високий пам'ятник у формі піраміди. Навколо нього була встановлена огорожа з невисоких стовпчиків, з'єднаних ланцюгами і було посаджено 4 кущі калини [6, с. 227].

До наших днів поховання збережене майже в незмінному вигляді, якщо не враховувати, що пам'ятник та огорожа в 90-х рр. були пофарбовані у жовто-блакитний колір. Збереглося також портретне зображення М. С. Шугаєвського (хоча має вже деякі пошкодження) та напис, які розміщені в центрі пам'ятника.

В 1992 р. у с. Хотин Рівненського району був встановлений пам'ятник на могилі командувача Північної групи Дієвої армії УНР Володимира

Оскілка. З 1921 р. В. Оскілко проживав у Рівному, де почав видавати газету «Дзвін», був головою комітету допомоги емігрантам, проводив велику культурно-освітню роботу серед населення Рівненського повіту. 19 червня 1926 р. він був убитий невідомим у власному помешканні в с. Городок. Поховали його 21 червня на сільському кладовищі, поряд з могилою матері, як він заповідав.

До 100-річчя від дня народження замість невеликого металевого хреста, звареного з товстої водопровідної труби, пофарбованої колір у синій колір [3, с. 6], встановили пам'ятник у формі стели. У верхній частині стели зображені символічні знаки: хрест і тризуб. Нижче викарбувано напис:

«ВОЛОДИМИР ОСКІЛКО
1892–19.VI.1926

Громадський та військовий діяч,
командуючий північно-західним
фронтом дійової армії
української народної республіки.
Бажав для знедолених волі,
Для скривджених кращої долі
І рівної правди для всіх»

Ще у 1935 р. зусиллями української громади й емігрантів у Здолбунові встановили й освятили пам'ятник полковнику Борисові Магеровському, що помер 1926 р. [10, с. 34]. На могилі полковника Армії УНР було встановлено надмогильний пам'ятник з залізним хрестом. Декілька років тому активістами встановлено місцезнаходження могили Б. Магеровського у м. Здолбунові, на кладовищі по вул. Вили. На сьогоднішній день на місці поховання полковника УНР відсутня епітафія.

Завдяки місцевим жителям с. Дермань Здолбунівського району збереглося місце захоронення Леоніда Ступницького – підполковника Армії УНР, генерал-хорунжого Української повстанської армії [8, с. 425]. Лише в середині 1990-х рр., зусиллями представників патріотичних сил Рівненщини і мешканців Дермані, на могилі генерала Л. Ступницького було встановлено пам'ятник [7].

На території Рівненської області знаходиться чимало братських могил періоду Української революції. Сьогодні більшість з них віднайдені та впорядковані.

Збережена могила 29 вояків армії УНР з надгробним пам'ятником (встановленим у міжвоєнний період) у м. Костопіль, на території Свято-Олександрівської церкви. В с. Шубків Рівненського району, у північній частині громадського кладовища, знаходиться могила вояків армії УНР, які загинули в боях із більшовицькими військами у 1919–1920 рр.

У с. Копани Дубенського району 16 травня 1993 р. відбулось перепоховання праху вояків УНР, керівників панцерника «Стрілець», які загинули в районі станцій Ульбарів-Здолбунів у кінці травня 1919 р. За

Рис. 2. Братська могила бійців УНР, м. Радивилів

рішенням громади села останки воїнів були перенесені до церкви і урочисто перепоховані [4, с. 1].

У 2001 р. в м. Сарни, де на кладовищі покоїться більше як 245 юнаків, загиблих у боях із більшовиками 1919 р. за станцію Сарни, встановлено пам'ятник, що увічне героїв-борців за незалежність України [9, с. 50]. Ще у 1924 р. на цьому місці, за козацьким звичаєм, було насипано високий курган, а до дерев'яного хреста прикріплено таблицю з відповідним написом [5, с. 158].

Наприкінці 1918 р. Радивилівський збройний відділ, який очолив Максим Боровий, брав участь в антигетьманському повстанні. У боях за Кременець загинуло 9 вояків цього загону. Тіла загиблих привезли в Радивилів і при великому зібранні людей, над якими майоріли жовто-блакитні прапори, поховали на кладовищі. Ця могила збереглася, наприкінці 80-х рр. вона заново впорядкована; за Польщі тут регулярно проводилися богослужіння, вони відновилися з утвердженням незалежності України [11]. Першопочатково на братському похованні був встановлений металевий хрест з пам'ятною дошкою, на якій були прізвища п'яти загиблих бійців армії УНР. У 2001 р. на могилі встановили новий пам'ятник, але, на жаль, не вказали прізвищ похованих бійців (Рис. 2).

В м. Острог на території «Замкової гори» знаходиться братська могила вояків УНР. Краєзнавцям та історикам ще точно невідомо, хто саме похований у цій могилі. За однією версією, там поховані гімназисти з Острозької гімназії, які у 1917 р. загинули в бою з більшовиками на станції Кривин, за іншою – старшини армії УНР родом із Полтавщини – Федоренко Микола та Губенко Іван. У 2004 р. на

могилі був встановлений символічний хрест за проектом Миколи Бендюка.

Цьогоріч, 10 липня, в м. Здолбунів на цвинтарі «Вили» відкрито та освячено пам'ятник на братській могилі вояків Армії УНР, які загинули навесні 1919 р. Гранітний хрест встановлений завдяки Здолбунівській сотні самооборони та Здолбунівському ЦК АЗОВ за сприяння Дехтярчука О., Лиморенка Ю., Кардаша А., Кульчинського І., Клочка С.

Про низку подій, пов'язаних з визвольними змаганнями 1917–1921 рр. на Рівненщині, вказують меморіальні дошки. Наприклад: меморіальна дошка на честь перебування на залізничній станції Сарни у лютому 1918 р. Центральної ради Української народної республіки на чолі з М. С. Грушевським, у м. Здолбунів на фасаді будівлі залізничного вокзалу розміщена пам'ятна дошка про те, що у 1918–1920 рр. в м. Здолбунів перебували видатні державні діячі УНР – головний отаман військ УНР, Голова Директорії – Симон Петлюра, та командир корпусу Січових стрільців – Євген Коновалець, а дошка на фасаді Здолбунівської ЗОШ I–III ступенів № 5 по вул. Міцкевича повідомляє про те, що протягом березня-травня 1919 р. як голова директорії УНР тут працював Петлюра С. В. (Рис. 3). У 2004 р. було відкрито меморіальну дошку на фасаді вокзального будинку залізничної станції «Костопіль» на честь вояків армії УНР, які загинули під час визволення міста у лютому 1919 р.

У 2016 р. вийшла монографія Р. Давидюк «Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства», яка містить багато

нової інформації про поховання діячів та вояків УНР. У науковій роботі дослідниці зазначено, що українська політична еміграція опікувалась військовими могилами. Зокрема, ними було впорядковано поховання українських діячів у с. Даничів Корецького району, у 1932 р. в с. Любиковичі Сарненського району встановили пам'ятник у формі хреста на могилі українських козаків, що загинули у 1918 р. Були віднайдені поховання вояків Армії УНР на цвинтарі у с. Олександрія Рівненського району, на яких встановили хрести. У 1936 р. у м. Гощі відбулося освячення пам'ятника на могилі вояка Армії УНР, який поліг у бою з більшовиками 1920 р. З ініціативи чеської спільноти у 1937 р. відбулось перепоховання останків невідомого українського вояка, який загинув у 1920 р., на цвинтарі с. Квасилів Рівненського району. Було організовано збір коштів на впорядкування козацьких могил у с. Здовбиця Здолбунівського району та с. Михалківці Острозького району. Також емігранти віддавали шану померлим побратимам, допомагали в організації їх поховання [5, с. 156]. Наприклад, було організовано поховання сотника Армії УНР – Миколи Сака на Дубенському цвинтарі у Рівному, старшини Армії УНР, учасника бою під Крутами та двох Зимових походів – Михайла Михайлика у м. Сарни та інші.

Рис. 3. Меморіальна дошка на честь перебування С. В. Петлюри, м. Здолбунів, вул. Міцкевича, 36

Станом на 2017 р. на державному обліку перебуває 8 пам'яток історико-культурної спадщини, які пов'язані з борцями за Українську державність [Таб. 1]. Преважна більшість об'єктів була взята на облік та під державну охорону у 1993 р. Пошук збережених поховань є окремим напрямком роботи відділу сьогодні. Опрацювання результатів пошуку та дослідження маловідомих об'єктів зазначеного періоду дадуть змогу в подальшому взяти їх на державний облік та виготовити відповідну документацію.

Таблиця 1.

Перелік пам'яток, взятих на державний облік, які пов'язані з діячами та подіями Української революції

п/п	Назва	Адреса	№ рішення про взяття на облік
1	Братська могила воїнів армії УНР	м. Костопіль, вул. Грушевського, біля церкви	№ 477 від 25.10.1993 Розпорядження представника президента України у Рівненській області
2	Могила громадського та державного діяча Шугаєвського М. С.	м. Острог, вул. Бельмаж, західна частина кладовища	№ 477 від 25.10.1993 Розпорядження представника президента України у Рівненській області
3	Братська могила бійців УНР	м. Радивилів, громадське кладовище	№ 477 від 25.10.1993 Розпорядження представника президента України у Рівненській області
4	Могила громадського і військового діяча В. Оскілка	с. Хотин, Рівненський район, північна частина кладовища	№ 477 від 25.10.1993 Розпорядження представника президента України у Рівненській області
5	Братська могила бійців армії УНР	с. Шубків, Рівненський район, північна частина громадського кладовища	№ 477 від 25.10.1993 Розпорядження представника президента України у Рівненській області
6	Могила полковника армії УНР Тютюнника В. Н.	м. Рівне вул. Дубенська північно-східна частина громадського кладовища	№ 477 від 25.10.1993 Розпорядження представника президента України у Рівненській області
7	Братська могила воїнів УНР	с. Копани, Дубенський район	№ 514 від 18.12. 2009 Розпорядження голови Рівненської обласної державної адміністрації
8	Пам'ятник С. Петлюри	м. Рівне, вул. Петлюри, 1	№ 292 від 27.05.2002 Розпорядження голови Рівненської обласної державної адміністрації

Джерела та література:

1. Бендюк М. Микола Шугаєвський / М. Бендюк // Острозький краєзн. зб. Вип. 3 / Держ. іст.-культ. заповід. м. Острога, Острозьке наук.-краєзн. т-во «Спадщина» ім. кн. Острозьких, Острозьке міськрайонне від-ня Рівнен. обл. краєзн. т-ва. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – С. 135.
2. Бухало Г. Отаман Василь Тютюнник. До 110-річчя від дня народження / Гурій Бухало // Волинь. – 1992. – Ч. 53 (58). – 8 грудня. – С. 3.
3. Бухало Г. Нічний постріл в Городку / Гурій Бухало // Вісті Рівненщини. – 1992. – № 28(79). – 3 квітня. – С. 6
4. Волинь. – 1993. – № 35 (99). – 21 травня. – С. 1.
5. Давидюк Р.П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Давидюк. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – 704 с.
6. Климчук А. Некрополі Острога. Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. (Вип. 6). С. 223–229.
7. Ковальчук М., Вовк О. Підполковник армії УНР, генерал-хорунжий УПА Леонід Ступницький: сторінки біографії / Михайло Ковальчук, Олександр Вовк // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 1 (18). – С. 4–40.
8. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української народної Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2007. – С. 425
9. Тишкевич Р.К. Сарни: історико-краєзнавчий нарис / Р.К. Тишкевич. – Рівне: Дятлик М. С., 2016. – 231 с.
10. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника) / Петро Філоненко. – Вінніпег, Канада: Накладом Волинського видавничого фонду, 1958. – 60 с.
11. Ящук В. І. Радивилів / Володимир Ящук. – Рівне: Волинські береги, 2004.

Микола Федоришин

**ОТАМАН ВОЛОДИМИР ОСКІЛКО:
ДО ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА
У СЕЛІ ХОТИН У 1992 р.**

Володимир Оскілко

З часу проголошення Незалежності України у 1991 р. почали повертатися з небуття славетні імена борців за Україну. Один із таких нескорених, непохитних борців був наш земляк Володимир Пантелеймонович Оскілко.

В. Оскілко (1892–1926) – військовий і громадський діяч доби Української революції, отаман, генерал-хорунжий Армії УНР, командувач Північної

групи військ Директорії, командувач Північно-Західним протибільшовицьким фронтом.

Народився у 1892 р. в с. Городок Рівненського повіту Волинської губернії в учительській родині. Закінчив учительську семінарію. Деякий час працював народним учителем в с. Золоте поблизу Дубровиці, але його мирна професія тривала недовго – незабаром він пішов на військову службу. До початку Лютневої революції В. Оскілко отримав чин поручника. У 1917 р. певний час він був губернським комісаром Тимчасового уряду Росії в Тулі. Наприкінці 1917 р. В. Оскілко повернувся в Україну з Тули. У Києві – командир українізованого ним полку «георгіївських кавалерів». Під час оборони міста від більшовиків обіймав посаду начальника оперативного відділу в штабі М. Ковенка. На Волині активно включився в українізацію військових частин і здобув серед солдатів неабияку популярність. На початку 1918 р. – комісар УЦР у Рівненському повіті.

За гетьмана П. Скоропадського В. Оскілко став начальником охорони стратегічно важливого Козятинського залізничного вузла. Однак у листопаді 1918 р. виступив організатором протигетьманського повстання на Волині.

У грудні 1918 р. В. Оскілко став полковником збройних сил УНР, а вже у січні 1919 р. – генерал-хорунжим і командувачем Північної групи військ

Директорії. Ця група військ, на чолі з 27-річним генерал-хорунжим, досить успішно діяла на Волині й Поліссі, стримуючи наступ більшовиків і поляків. Саме на Волинь у квітні 1919 р. відступили рештки сил Директорії, а тимчасовою столицею УНР стало Рівне.

Військові частини, підпорядковані отаману, були одними з небагатьох боездатних у Дієвій армії УНР. На думку більшості міністрів В. Оскілко міг здійснити спробу державного перевороту. Щоб запобігти заколоту, Головний отаман 27 квітня наказав В. Оскілку терміново відбутися у розташування 1-го корпусу Північної групи військ.

Дня 28 квітня 1919 р. С. Петлюра, після відмови отамана В. Оскілка виконати наказ, відсторонив його та начальника штабу генерала В. Агапієва від командування Північною групою й призначив її командувачем отамана Л. Желіховського. Це спонукало В. Оскілку розпочати виступ негайно, не очікуючи прибуття Запорізького корпусу та інших частин.

Відтак, 29 квітня отаман здійснив спробу державного перевороту, арештувавши в Рівному голову уряду, частину міністрів, представників лівих партій. Проголосивши себе Головнокомандувачем всіма збройними силами України, В. Оскілко пояснив причини поразок на фронтах зрадою лівих соціалістів, які продали Україну більшовикам. Разом з тим, ним розповсюджені чутки, що уряд Директорії у змові з місцевими більшовиками арештували у Здолбунові С. Петлюру.

Прибічниками перевороту було вирішено, що Директорію буде розпущено, Президентом об'єднаної УНР і ЗУНР стане Є. Петрушевич, а отаман очолить збройні сили для боротьби з зовнішніми ворогами. С. Петлюра, який із загonom Січових стрільців забарикадувався у приміщенні вокзалу станції, скерував довірених осіб у військові частини Рівного, підготувавши листівку, у якій зазначав, що отаман В. Оскілко збунтувався, бо запродався більшовикам. 29 квітня листівку було розкидано з літака над повсталими частинами. Перехопивши ініціативу, Січові Стрільці швидко ліквідували заколот.

Після провалу військово-державного перевороту його керівники В. Оскілко та В. Агапієв здалися представникам польської влади. Деякий час В. Оскілко перебував у польському таборі для інтернованих. Згодом переїхав до Відня. У 1921 р. В. Оскілко повернувся до Рівного, де почав видавати газету «Дзвін» – орган Української Народної Партії.

19 червня 1926 р. убитий в селі Городок на Рівненщині у приміщенні школи. Вбивця забрався на дерево, щоб через вікно другого поверху вистрілити у спину колишньому отаману. Польські слідчі, які займалися розслідуванням, дійшли висновку, що його вбито більшовицьким агентом ЧК. Існує також версія, що цей замах – справа членів Української військової організації (УВО), які не могли йому

Пам'ятник на могилі отамана В. Оскілка

пробачити прислужництво польській владі, з якою він «лояльно співпрацював».

Похорони В. Оскілка, за словами мешканців села Городок, були багатолюдними. Похоронна процесія розтягнулася майже на три кілометри. Поховали отамана над рікою Горинь, на кладовищі села Хотин.

За часів радянської влади могилу сплюндрували, щоб забути навіки славне ім'я борця за соборну Україну.

У 1992 р. у Шпанівську сільську раду приїхала з Донбасу дочка В. Оскілка. Нею заопікувалися союзянки Галина Пиляй та Лідія Якобчук. Сільський голова В. Павлюк зателефонував у райвідділ культури, просив мене негайно прибути до Шпанова. У кабінеті голови відбулася нарада за участю союзянок та дочки отамана. Вирішили впорядкувати місце поховання та встановити пам'ятник. Напис на пам'ятнику доручили мені. На той час про цю славетну людину я не знав нічого. Серед знайомих націоналістів думки про його революційну діяльність були двоякими. Згадав про недавно опубліковану статтю Г. Бухала у газеті «Рівне» про Оскілка. На основі цієї газетної інформації сформулював напис: «Володимир Оскілко. 1892 – VI.1926. Громадський та військовий діяч. Командуючий Північно-Західним фронтом Дійової армії Української народної республіки. Бажав для знедолених волі, для скривджених кращої долі і рівної правди для всіх».

Останній рядок такого побажання, за публікацією Г. Бухала, пригадували очевидці цього похорону. Текст передав сільському голові.

На урочистостях з нагоди освячення цього пам'ятника були присутні разом зі мною дочка отамана, священник о. П. Швець зі Шпанова, гурт членкинь Союзу українок на чолі Галиною Пиляй, заступник Представника Президента України у Рівненському районі Ю. Духанов, сільський голова В. Павлюк.

Священик освятив могилу і новий пам'ятник, на мітингу виступили сільський голова та заступник Представника Президента, союзьки співали повстанські пісні. На кладовищі було до 15 осіб.

Наступного дня мене викликав до себе Представник Президента України у Рівненському районі В. Тишкун, який наказав написати мені пояснюючу записку щодо подій у Хотині. Хто дозволив ставити пам'ятник отаману В. Оскілку. Я написав, що ставити пам'ятники на могилах християнський обов'язок кожного громадянина. На цьому все закінчилось.

Висновки.

1. Органи державної влади не були зацікавлені у поверненні імен борців за суверенну Україну, судячи з поведінки першої особи у Рівненському районі В. Тишкуна.

2. Заступник В. Тишкуна Юрій Духанов був призначений на посаду за квотою Народного Руху, активної позиції не виявляв, але і не заважав.

3. Сільський голова теж державницької позиції не мав, але під тиском просвітянки та союзьки Галини Пиляй та дочки Світлани, активної «рухівки», виконував сумлінно свої обов'язки.

4. Начальник відділу культури Рівненської районної державної адміністрації в моїй особі проявляв власну ініціативу, а не виконував вказівки згори, як це мало би бути.

5. Повернення історичного імені борця за суверенну Україну, нашого земляка Володимира Оскілка було можливим завдяки представникам Народного Руху України, громадських формувань – Союзу українок, товариства «Просвіта», краєзнавчого товариства.

Олександр Міхно

УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ 1917—1921 рр. У ФОНДАХ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ: НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ І ОПРИЛЮДНЕННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ

Не підлягає сумніву, що ґрунтовність наукового дослідження залежить від рівня його забезпечення джерельною базою. Ця аксіома стосується як математики та фізики, які є ґносеологічним ідеалом науки, оскільки їх теорії будуються строго на дедуктивній основі, так і гуманітарних наук, об'єкти дослідження яких є надзвичайно складними, а досліджувані процеси і явища важко передбачити і спрогнозувати. Відтак, джерельна база наукових досліджень у сфері гуманітарних наук об'єктивно є набагато більшою. Вивчення процесу розвитку освіти в добу Української революції 1917–1921 рр. вимагає значного комплексу джерел, серед яких – науково-педагогічні праці класиків педагогіки, підручники, фахові педагогічні часописи, дитячі книги та ін. Джерела цього драматичного, вкрай суперечливого і водночас насиченого важливими подіями часу зберігаються в провідних бібліотеках, архівах та музеях.

Педагогічний музей України як центральний профільний музей з історії освіти зберігає у своїй фондах рідкісні видання праць відомих педагогів, періодичні видання, підручники, дитячі книги 1917–1921 рр. З метою оприлюднення результатів наукового опрацювання цих джерел у 2017 р. науковцями музею підготовлено і опубліковано чергові випуски музейних видавничих серій

«Бібліофонд Педагогічного Музею» та «Педагогічні републікації» – видання «Українська книга 1917–1921 рр.» у фондах Педагогічного музею України» та «Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України)». Обидва видання присвячені 100-річчю подій Української революції 1917–1921 рр.

Розглянемо кожне видання детальніше. У каталозі-путівнику «Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України» представлено усі видання зазначеного періоду, що зберігаються у фондах музею у складі колекції «Педагогічна україніка 1842–1923 рр.», яка входить до наукового об'єкту «Колекція стародруків Педагогічного музею України» (рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477–1923 рр.), що становить національне надбання [1]. Видання є третім випуском започаткованої у 2015 р. видавничої серії «Бібліофонд Педагогічного музею», мета якої – оприлюднення результатів наукового опрацювання фондів музею у формі каталогів книжкових музейних колекцій.

Мета і завдання каталогу-путівника – не лише докладний бібліографічний перелік літератури, а й представлення фактологічних відомостей, які допомагають розкрити історію створення та подальшу долю конкретного видання. Ці відомості систематизовано у анотованих покажчиках «Автори,

перекладачі, редактори, упорядники, художники, видавці», «Видавничі організації», «Культурно-освітні організації, педагогічні товариства». Крім того, каталог-путівник містить такі покажчики: іменний, назв творів друку, друкарень, видавничих організацій і установ, видавців і видавництв, місць видань творів друку, печаток, штампів, присвят, епіграфів та інших поміток [4].

Загалом у фондах Педагогічного музею України зберігається 163 українські видання 1917–1921 рр. Відповідно до Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання [3], науковцями музею віднесено до українських видань періоду 1917–1921 рр. книги та періодичні видання, надруковані українською мовою, та надруковані іншими мовами на території сучасної України. Таким чином, каталог складається з трьох частин: «Книги українською мовою» (103 видання), «Книги іншими мовами» (22), «Періодичні видання» (38).

Усі видання, вміщені у каталозі-путівнику, укладачами опрацьовані *de visu*, що дало змогу розкрити зміст видань, а також застосувати повний бібліографічний опис, без скорочень, зі збереженням усіх відомостей, представлених на титульному аркуші та у змісті. Укладачами розкриті псевдоніми та криптоніми, встановлені місце і рік видання книги, відсутні на титульному аркуші; максимально збережено особливості орфографії описуваних видань.

Варто підкреслити, що всі представлені у каталозі-путівнику видання оцифровано. Посилання для завантаження у форматі PDF та розмір файлу подано після кожного бібліографічного опису. Кінцевий елемент опису – відповідні шифри зберігання книг у фондах музею.

Подаємо приклад бібліографічного опису:

Кершенштайнер Г. Що таке державногромадянське виховання / Д[окто]р Георг Кершенштайнер. Авторизований переклад із третього ляйпцігського видання Д-ра Василя Сімовича; 3 переднім словом автора, його портретом та біографією; [Передмова «Від Видавців» В. Сімовича, Р. Смаль-Стоцького]. – Київ; Раштат: Заходом Бібліотеки «Нові Виховничі Шляхи». [Друкарня «Союза Визволення України»], 1918. – 94 с.: портр. – («Нові Виховничі Шляхи». Бібліотека новіших педагогічних авторів / Під ред. Д-ра Василя Сімовича і Д-ра Романа Смаль-Стоцького). – [Ціна 3 гривні (3 марки, 4 корони)].

<https://goo.gl/3mYwtm> 39 MB 35048/3075Рк

Зміст видання розкриває така інформація, вміщена у каталозі-путівнику:

Від видавців. Др. Георг Кершенштайнер (Життєписна замітка). Передмова Автора до українського видання. 1. Суперечність у політичному розумінні тямки, що таке державногромадянське виховання. 2. За вузьке та за широке розуміння тямки. 3. Властива етична тямка державногромадянського

виховання. 4. Трудова громада – підвалина державногромадянського виховання. 5. Про деякі сутні признаки державногромадянського характеру. 6. Практичні зразки державногромадянського виховання по вищих школах. 7. Практичні зразки державногромадянського виховання в початкових школах. 8. Державногромадянське виховання й авторитет. 9. Індивідуальність і соціалізм. Термінологічний словарець (українсько-німецько-російський).

У анотованих покажчиках щодо цього видання подано таку інформацію із зазначенням наприкінці номеру видання у каталозі, яких ця інформація стосується:

Кершенштайнер Георг Міхаель (нім. Georg Michael Kerschensteiner; 1854–1932) – німецький педагог, автор теорії громадянського виховання. Сприяв упровадженню в навчально-виховний процес активних методів навчання з широким використанням наочних посібників, практичних робіт, екскурсій. Автор передмови до українського видання книги «Що таке державногромадянське виховання» (1918). – 30

Сімович Василь Іванович (псевдоніми і криптоніми: Верниволя В., Сімартич, Васаген, В. С., Вв., В-я., В., Сім-ич; 1880–1944) – український мовознавець, педагог, перекладач, книговидавець. У 1920–1923 – редактор «Української накладні» Я. Оренштайна (Берлін). Перекладав з німецької, польської, російської та давніх мов. – 30, 51, 52, 138.

Смаль-Стоцький Роман Степанович (1893–1969) – український мовознавець, політичний діяч, дипломат. У 1925–1939 – професор Варшавського університету, в якому викладав слов'янську філологію. Після 1945 – емігрант у Німеччині, а з 1947 – у США, де працював професором історії, директором Слов'янського університету (Мілоукі (шт. Вісконсин), згодом – Вашингтон; округ Колумбія). Із 1952 – голова, а з 1955 – президент Наукового Товариства Шевченка у США. – 30, 90.

Щодо періодичних видань 1917–1921 рр., то в аспекті історії української освіти найбільш цінним є журнал «Вільна українська школа». Укладачами каталогу-путівника вперше розкрито зміст усіх номерів цього часопису, що зберігаються у музеї, наприклад:

Вільна українська школа / Видає «Всеукраїнська Учительська Спілка». Редагує Комітет. Відповідальний редактор О. Дорошкевич. [Київ]: Друкарня Акц[іонерного] Т[овариств]а «Петро Барський у Києві», 1917 (рік перший). – № 2 (жовтень). – С. 65–128. Печатка: Т-во «Час в Києві»; Книгозбірня.

<https://goo.gl/olP4lh> 35 MB 3487/187Ж

Єдина школа / П. Х. [П. Холодний]

Кілька слів про організацію народньої Освіти / С. Черкасенко.

Соціалізація народньої Освіти / Я. Чепіга

Принципи українознавства / Ф. Сушицький [Промова, яка була виголошена на одкрытті Українського Народнього Університету]

Позашкільна Освіта / С. Русова

Організація народних хорів на Україні / О. Приходько

Про низчу школу на Україні / І. Ющишин

Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич

Про вищі українські школи на Україні /

Ф. Сушицький [Пед. музей]

З діяльності Секретаріату Народньої Освіти (Про інструкторів шкільної освіти...)

Хроніка: Всеукраїнська Учительська Спілка...II Українська державна Гімназія. Перша українська імени Т. Шевченка Гімназія в Києві [М. Кравчук]. Українські гімназії

Критика:

Пелех П. Курило О. Початкова граматики української мови. Частина I. Київ: Вид. Т-ва «Криниця», 1917. 46 с. Ціна 70 коп.

Білецький Л. Хуторний Т. (Т. Лубенець). Читанка. Перша книжка після граматики. Видання третє, поповнене, 1917 р.

Русова Р. Видання Педагогічного Бюро Полтавського Губернського Земства.

«Киянин» [С. Черкасенко]. Граматка. Зложила М. Балченко. Полтава: Видання Педагогічного Бюро Полтавського Губернського Земства, 1917.

Злобинців М. Арифметика. Ч. I. Цілі числа. Для народніх шкіл і нижчих класів середніх шкіл. Спільне видання Золот. Тов. «Просвіта» і А. І. Бославського. Ухвалена бюро Золот. Учит. З'їзду. Ціна 65 коп.

Русова Р. Чередниченко В. Захистки для селянських діток у літку. Катеринослав: Українське видавництво. Ціна 30 коп.

М. З. [М. Зеров]. Нібур. Оповідання про давніх героїв. З німецької мови переклав М. Якимовецький. Петроград: Видання «Благодійного Товариства по виданню загально-користних та дешевих книжок», 1916. 83 с. Ціна 40 к.

Дорошкевич О. Нест. Літ. Українсько-руський Словничок до Кобзаря Т. Г. Шевченка. Херсон, 1917. 82 с. Ціна 75 коп.

Зеров М. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина I, друге видання. Київ, 1917. 167 с. Частина II. Київ, 1917. 176 с. Ціна за обидві частини 5 карб.

Зеров М. Коцюбинський М. Іван Франко. Реферат, читаний у Чернігівський «Просвіті», р. 1908. Київ: Криниця, 1917. 32 с. Ц. 25 коп.

Бібліографія

Нові книги, які надійшли до редакції

Од контори

В анотованих покажчиках щодо часопису «Вільна українська школа» подано інформацію про сам журнал та про усіх його дописувачів.

Таким чином, інформація, подана у бібліографічному описі та в анотованих покажчиках, є значною допомогою науковому співробітнику музею у його роботі, адже дає змогу цікаво представити відвідувачу конкретне видання, поінформувати про всіх людей, причетних до його створення та виходу в світ, розповісти про долю книги на основі вміщених у ній штампів і печаток і т.д. У каталог-путівник також введено спеціальний розділ «Альбом ілюстрацій», що значно збагатило видання.

У 2014 р. Педагогічним музеєм України започаткована видавнича серія «Педагогічні републікації», яка має на меті популяризувати і актуалізувати маловідомі або призабуті праці вчених, педагогів, освітніх діячів минулого. Книга «Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України)» [2] є четвертим випуском цієї серії і містить републікації інформаційних повідомлень про розвиток освіти в добу Української революції 1917–1921 рр., що публікувалися на сторінках українських журналів цього періоду.

Педагогічні та історико-культурні періодичні видання є невід'ємною частиною української педагогічної науки, її історії та розвитку. Вони містять цінні матеріали з історії школи й освіти і водночас багато в чому вони – жива сучасність, оскільки на їх сторінках висвітлювалися питання, актуальні й сьогодні. Звернення до цього джерела дає унікальну можливість наочно уявити, над чим міркували, що планували і як діяли освітяни у 1917–1921 рр.

Як і решта випусків серії, це видання складається виключно з першоджерел. Переважну більшість републікацій становлять інформаційні повідомлення про різноманітні події у галузі освіти доби Української революції (відкриття нових навчальних закладів, проведення з'їздів, нарад тощо), проте до видання увійшли й кілька статей про стан освіти того часу, а також резолюції учительських з'їздів та некрологи українських учених, педагогів, освітніх діячів, які померли чи були знищені у цей період.

Матеріали розміщено у хронологічній послідовності. Після кожної републікації подано бібліографічний опис видання, де матеріал було опубліковано вперше. В текстах є пропуски, на місці яких ставиться три крапки, в дужках [...].

Основним джерелом, використаним у підготовці цього випуску серії, є журнал «Вільна українська школа» (Київ, 1917–1920). Також використано й інші часописи, що зберігаються у фондах музею, а саме: «Подільська воля» (Вінниця, 1917), «Просвітянин-кооператор» (Ромни, 1919–1920), «Пролетарська освіта» (Київ, 1920–1921), «Мир труда» (Харків, 1918–1919). Перелік усіх примірників зазначених видань, наявних у фондах, подано наприкінці видання.

З метою надання зацікавленому читачеві якнайширшого доступу до видавничих серій «Бібліофонд Педагогічного Музею» та «Педагогічні републікації»

видання виходять у двох варіантах: друковано-му та електронному, який розміщується на сайті Педагогічного музею України <http://pmu.in.ua/> у розділі «Публікації».

Однак цим не обмежується робота з популяризації підготовлених видань. Як правило, після виходу чергового видання відбувається його презентація у музеї. При цьому презентація спеціально вводить у контекст більш значної події, стає органічною складовою масштабнішого заходу, своєрідним акцентом у його проведенні. Наприклад, презентацію каталогу-путівника «Українська книга 1917–1921 рр.» у фондах Педагогічного музею України було проведено у березні 2017 р. у межах урочистого відкриття виставки «Українська книга 1917–1921 рр.», концепція якої була створена на основі структури каталогу-путівника. Крім того, це видання було презентовано на Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921 рр.)» (м.

Київ, 17.05.2017 р.), Всеукраїнському Музейному Форумі (м. Переяслав-Хмельницький, 3–5.07.2017 р.) та Всеукраїнській науково-практичній конференції «Музей як візуальний текст культури» (Черкаси, 6–7.09.2017 р.).

Наголосимо, що особливістю роботи над видавничими серіями «Бібліофонд Педагогічного Музею» та «Педагогічні републікації» є їх підготовка науковцями музею у співпраці з провідними українськими вченими у галузі історії освіти (науковий консультант – Ольга Сухомлинська, доктор педагогічних наук, дійсний член НАПН України).

Підсумовуючи, зазначимо, що науково-дослідна робота та оприлюднення її результатів у структурі роботи Педагогічного музею України відіграють провідну роль, працюючи на його імідж, роблячи вагомий внесок у вивчення, збереження і популяризацію кращих надбань української педагогічної спадщини.

Джерела та література:

1. Міхно О. Національне надбання у Педагогічному музеї України [Про науковий об'єкт «Колекція стародруків Педагогічного музею України», що становить національне надбання] / О. Міхно // Наука і суспільство. – 2015. – № 1–2. – С. 2–10.
2. Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. – К.: ПМУ, 2017. – 182 с. – (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 4).
3. Порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0936-16>
4. Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України: Каталог-путівник / НАПН України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. – К.: ПМУ, 2017. – 176 с.; іл. – (Сер. «Бібліофонд Педагогічного Музею»; вип. 3).

Інна Черницька

УКРАЇНСЬКІ ГРОШОВІ ЗНАКИ 1917-1920 рр. КОЛЕКЦІЯ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

1917 р. став переломним в історії України. Під впливом революційних подій в Росії тут завирувало суспільно-політичне та громадсько-культурне життя. 4 (17) березня 1917 р. в Києві була утворена Українська Центральна Рада. 7 (20) листопада 1917 р. з'явився Третій Універсал Української Центральної Ради, що проголошував про створення Української Народної Республіки, не відділяючись від республіки Російської.

Перед молодою державою постало кілька важливих питань, одним з яких було наповнення ринку необхідною кількістю грошей. У грудні 1917 р. Центральна Рада прийняла «Тимчасовий закон про випуск Державних Кредитових Білетів Української Народної Республіки». У ньому зазначалося: «1.

Кредитові білети УНР випускаються Державним банком УНР у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, всім майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій... 4. Кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при цьому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів... 5. Українські кредитові білети ходять на рівні із золотою монетою. 6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах» [5, с. 56]

Першими українськими банкнотами стали 100 карбованців зразка 1917 р., автором оформлення яких був художник-графік Георгій Нарбут. В обіг вони були введені 5 січня 1918 р. Загалом було ви-

Рис.1-2. 50 карбованців

пущено 532500 білетів на суму 53250000 карбованців [4, с. 23].

Перша емісія хоча і була успішною, але не вирішила проблеми грошового дефіциту в Україні. Було вирішено випустити грошові знаки номіналом 25 та 50 карбованців, проекти яких виконав Олександр Красовський. В обіг вони надійшли 6 квітня 1918 р.

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї є грошові знаки номіналом 50 карбованців (рис. 1, 2). Надруковані вони папері без водяних знаків розміром 75x132 мм. Оформлення, шрифти написів на купюрах зроблені під впливом традицій українського народного мистецтва. В центрі реверсу у картуші розміщено два профілі – чоловічий та жіночий. У нижніх кутах знаку ліворуч розміщено тризуб, праворуч – віньетка.

Тло аверса – сітчасте, що нагадує мотиви народних вишиванок. У центрі банкноти – великий продовгуватий картуш з тризубом вгорі, номіналом та підписом директора Державної Скарбниці Х. Лебідя-Юрчика. З лівого боку картуша зображено жінку у національному одязі з намистом на шії у чотирі ряди біля снопа пшениці. Праворуч – чоловіка у національному одязі з лопатою у лівій руці. Саме через зображення лопати на банкноті гроші у народі прозвали «лопатками».

На купюрах вказувалась серія АК (Київ) та АО (Одеса), в залежності від місці виготовлення. Після зайняття Одеси військами Денікіна весною 1919 р. одеська друкарня продовжувала випуск купюр у 50 карбованців. Уряд України оголосив надруковані денікінцями гроші серії АО 210–235 фальшивими.

У березні 1918 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів». За цим Законом запроваджувалася нова грошова одиниця – гривня, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала $\frac{1}{2}$ карбованця. УНР у квітні 1918 р. уклала договір з Берлінською державною друкарнею на виготовлення паперових грошей, тому що в Україні не було необхідних матеріалів та новітнього устаткування.

18 квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про надання Міністрові фінансів права

випустити розмінних марок» на суму не більше 60 тис. карбованців, які в обігу мали прирівнюватися до металеві (дзвінкої) монети. Вони дістали назву «шаги», а в обігу з'явилися уже за гетьманату П. Скоропадського [3, с. 115]. Це найменша грошова одиниця всіх емісій України 1917–1920 рр. До кінця Гетьманату марки – шаги друкувалися в Києві та одеській друкарні Фесенка і оберталися на українському ринку загальною кількістю майже 71,5 мільйона одиниць [1, с. 113].

В обіг надійшли знаки номіналом 10, 20, 30, 40 та 50 шагів. Усі ці зразки є в колекції музею. Автором малюнків 10 та 20 шагів був Антон Середа, а наступних номіналів – Георгій Нарбут. Шаги друкувалися однакового розміру 30x25 мм на цупкому папері та картоні, краї у них були зубчасті. На усіх марках є напис: «Українська Народна Республіка» та позначення номіналу.

Марка – знак у 10 шагів жовтого кольору, малюнок – тризуб у сонячному промінні вставлений в глобус, по дві сторони від якого орнаменти з квітів. 20 шагів – коричневі, малюнок – селянин з косою та завітчаному двома колосками капелюсі, перед ним тризуб. 30 шагів – сині із зображенням профілю жіночої голови у вінку з колосків пшениці, вміщену у восьмикутник. Вільні поля поза восьмикутником вгорі заповнюють два тризуби, а внизу – поштові сурми (рис. 3). 40 шагів зеленого кольору із зображенням тризуба у багатоорнаментованому вінку, внизу вінка зображено дві поштові сурми. 50 шагів – червоного кольору. Майже цілу лицеву сторону займає вінок із традиційних для національного орнаменту квітів. Зверху на ньому – дві поштові сурми. У вінку, на сітці, орнаментований номінал «50», а під ним «шагів».

Зворотні сторони шагів усіх вартостей однакові: у прямокутному обрамленні вгорі тризуб, а під ним напис у чотирьох рядках «Ходить на рівні з дзвінкою монетою». Саме обрамлення різне: шаги номіналом 10, 20 та 30 мають подвійне обрамлення, а 40 та 50 шагів – одинарне. Друк на реверсі зроблений чорною фарбою.

Гетьман Павло Скоропадський прийшов до влади внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. Тоді ж

Рис. 3. 30 шагів

було проголошено Українську державу. Першим значним кроком у діяльності гетьманського уряду в напрямку вирішення фінансової проблеми стало об'єднання наукового потенціалу економістів та фінансистів. При уряді був створений Фінансовий комітет, головним завданням якого було визначення теоретичних та практичних аспектів проведення грошової реформи в Україні.

27 травня 1918 р. з Державною друкарнею в Берліні була підписана угода про виготовлення державних кредитових білетів України вартістю 50, 100, 200 та 1000 гривень на загальну суму 1 млрд. гривень [4, с. 30].

Берлін не поспішав надсилати в Україну надруковані гроші, тому уряд мав намір запровадити валюту з грошовою одиницею у карбованцях і відповідні служби вже на практиці реалізовували цю ідею. До газет потрапляє інформація про надходження в обіг нових серій добре відомих населенню купюр у 25 та 50 карбованців.

Білет Державної скарбниці – 3,6% облігації у гривнях надійшли в Україну з Німеччини 5 серпня 1918 р. Ця державна позичка на попередньо встановлену суму 1 млрд. гривень, потім збільшена у два рази, мала обслуговувати своїми знаками грошовий ринок. Відсотки по облігаціях мали нараховуватися з 1 січня 1918 р. Білет Державної скарбниці мали вільний обіг по всій Україні та обмежене право на легальні розрахунки з державними установами [6, с. 46].

Колекція музею має 3,6% білет Державної скарбниці трьох номіналів: 100, 200 та 1000 гривень. Кожна облігація мала вісім відрізних купонів: чотири з лівого та чотири з правого боків. Для усіх випусків однаковими були написи, формат та художнє оформлення, виконане Г. Нарбутом (рис. 4). На аверсі зображено широку багатоорнаментовану раму з гірляндовим плетінням, на якій зверху по середині – композиція з тризуба на фігурному щиті, булави, пірнача та двох бунчуків. На реверсі надруковано текст закону про випуск облігацій, який вміщено у орнаментовану раму. Відрізнялися білет Державної скарбниці лише номіналом, кольором та номерами серій. Облігації вартістю 100 гривень

Рис.4. 3,6% білет Державної Скарбниці

надруковані на папері помаранчевого кольору, 200 гривень – синього, 1000 гривень – жовтого.

Розмір білета з купонами: 150x294 мм, а без купонів – 150x150 мм. Самі ж купони мали розмір 37x75 мм. Кожен купон цих білетів приносив власникові що пів року відсотки (3,6%). Сума прибутку вказувалася на кожному купоні. Крім відсотків були подані: його порядковий номер, серія та шестизначне число, дата викупу. На звороті на тлі орнаменту цифрами вказано номінал.

Нова Українська грошова одиниця – гривня з'явилася в обігу у вигляді білетів Державної скарбниці восени 1918 р. Випущено було 6 номіналів: по 2, 10, 100, 500, 1000 та 2000 гривень. Надруковані вони у Берліні. На аверсі усіх банкнот друкарня поставила власну аббревіатуру «RD» (Reichsdruckerie). Усі ці грошові знаки є у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Білет у 2 гривні надрукований у Берліні на жовтуватому папері. Розмір – 118x70 мм. Загальний тон купюри – темно-зелений. На аверсі у центральній частині білета зображено дерево. Від центрального стовбура, що спирається на внутрішню рамку, відходять по обидві сторони паралельно по п'ять хвилястих гілок. На нижніх – стилізоване зображення плодів. Між гілками напис: «Дві гривні рівні 1 карбованцю, 1 гривня містить 8,712 долі щирого золота». Над деревом напис «гривні», а ще вище «Українська Народна Республіка». По обидва боки від дерева зображено орнаментовані квадрати, у які вписано ромби, а у ромбах – цифра «2» та тризуб. Нижче квадратів на орнаментах такі написи: зліва «Директор Державного Банку» та підпис, праворуч «Скарбник» та підпис. Між підписами – напис «Року 1918», а внизу «Державний кредитовий білет». По боках від цього напису вміщено маленькі літери «В» та «К» – ініціали автора малюнку В. Кричевського.

Зворотній бік купюри розбитий на квадрати, кожен з яких складається ще із чотирьох, прикрашених писанковим орнаментом. У центрі розміщено ромб, в середині якого – текст закону про гроші. По боках ромба – розетки, в яких у середині цифра «2». Під ромбом вказано серію та номер купюри.

Рис. 5-6. 500 гривень

Білет у 10 гривень надруковано темно-червоною фарбою на білому папері за проектом Г. Нарбута. Розмір – 90x139 мм. На аверсі зображена орнаментована рамка, композиція із шрифтів та сіток, а також герб, по обидва боки від якого акантове листя з квітами.

На реверсі зображено велику орнаментовану раму, на якій цифрами та літерами вказано номінал. У центрі купюри цифра «10» виконана із квітів та листочків, а поруч прямокутник, у якому вміщено текст закону. Над ними вказано серію та номер банкноти, а внизу напис «Українська Народна Республіка».

Державний кредитовий білет у 100 гривень надруковано синьо-сірого кольору розміром 115x174 мм за проектом Г. Нарбута. На аверсі купюри зверху напис у два рядки «Українська Народна Республіка», по обидва боки від якого вказано номінал «100». Під ним зображено великий овальний вінок із квітів та овочів. У середині вінка зверху дужкою назва «Державний Кредитовий Білет». Нижче зображено тризуб, на фоні якого «Сто гривень» виконано орнаментованими літерами. Під тризубом «року 1918», а під роком вказано аббревіатуру друкарні. Ліворуч від вінка зображено селянку у національному одязі, у вінку, з намистом на шії. У правій руці жінка тримає сніп пшениці та серп. Праворуч від вінка зображено робітника у фартусі, що одягнений поверх національного одягу. Лівою рукою чоловік

спирається на молот, оббитий по обуху лавром. Ця купюра цікава тим, що на аверсі вміщено ініціали Г. Нарбута.

На реверсі купюри зображено дві колони, орнаментовані дрібними трикутниками. Капітелі колон прикрашені квітами та овочами, що з'єднані між собою гірляндою. Вгорі, у центрі, розміщено лавровий вінок, всередині якого тризуб. Внизу між двома букетами квітів – акантове листя. Під лівим букетом стоїть підпис «Г. Нарбут. 1918». Праворуч та ліворуч від колон – розетки у три кола, в які вписано номінал «100». Нижче розміщено картуш з текстом закону. Під ним літери «У.Н.Р.». Поле білета вкрите сіткою бузкового кольору. На полі, між декоративних колон, ромбовидна сітка, в яку вписано цифру «100». Вздовж внутрішніх стін колон червоним кольором надруковано серію та номер банкноти.

Державний кредитовий білет у 500 гривень розміром 119x184 мм (рис. 5,6). Це єдина робота Георгія Нарбута, де використано жовті та блакитні фарби. На аверсі зображено непрямолінійну рамку із розеток оранжевого кольору. Вгорі на рамці розміщена назва держави – «Українська Народна Республіка», нижче дужкою – «Державний Кредитовий Білет». Під ним у трибарвному восьмикутному медальйоні зображено у профіль завітчану вінком жіночу голову. Таке ж зображення жінки Г. Нарбут використав і на марках у 30 шагів. Від восьмикутника в усі сторони розходить проміння. По обидва боки від медальйона зображено вінки, у центрі яких – тризуби. Лівий вінок з пшеничних колосків та квітів, оповитий стрічкою. Правий – з квітів, плодів та листя, також перевитий стрічкою. Під восьмикутником ледь помітна орнаментована цифра «500», а на ній напис «П'ятсот гривень». У нижніх кутах рамки розміщено дві цифри «500», а нижче по центру напис «1 гривня містить 8,712 долі щирого золота». Під ним аббревіатура друкарні. Поля навколо рамки заповнені сіткою блідо-жовтого кольору.

У центрі реверсу зображено герб на тлі стилізованого щита блідо-жовтого кольору. Поверх тризуба надруковано витяг із закону про гроші. Обабіч від щита двічі подане число номіналу, цифри якого прикрашені рослинним орнаментом. У кутках білета – орнамент з трьох розеток, на яких розміщені тризуби. На двох верхніх тризубах – цифра «500», а на тих, що зображено внизу купюри – слово «гривень». Внизу по центру на трьох розетках рік «1918».

Купюра номіналом 1000 гривень розміром 197x125 мм на аверсі по периметру оточена рамкою синього кольору. Рамку утримують по боках два пілястри, прикрашені вертикальними жолобками, а на кутах купюри мають однакові базу та капітель, оздоблені шестипелюстковими розетками. Нижня і верхня частини рамки мають такі ж частини пілястрів між якими зображення лука на щиті. Такий лук – самостріл зустрічається на міських печатках Києва. На верхній частині рамки по центру

вказано номінал «1000 гривень», а на нижній – рік випуску «Року 1918». Центральна частина купюри помаранчевого кольору із рослинним орнаментом та тризубом, оповитим лавровим вінком, а поверх них написи «Українська Держава», «Державний кредитовий Білет», «тисяча гривень» та номінал «1000». Державний кредитовий білет містить підписи директора Державного банку та скарбника.

На реверсі купюри рамка синього кольору із орнаментом та написом «1000», що повторюється 12 разів. На загальному тлі жовтої сітки – плетива ліворуч розміщено картуш з текстом закону про гроші, а праворуч – великий орнаментований напис «1000 гривень».

Проектував грошові знаки номіналом 1000 та 2000 гривень Іван Мозалевський вже за Гетьманату Скоропадського.

Білет у 2000 гривень розміром 202x132 мм має орнаментовану рамку на аверсі, по чотирьох кутах якої вказано номінал «2000». Цифру «2000» вписано у три розетки по центру верхньої частини рамки, а внизу – «Року 1918». Середину аверсу займає комбінація з п'яти кілець, діаметри яких зменшуються від центру, і мають спільний контур. У центральне коло вміщено тризуб. Банкноти у 1000 та 2000 гривень мають однакові написи, відмінність лише у тому, що на купюрі у 1000 гривень вказано серію та номер на аверсі, а на 2000 – на реверсі.

На реверсі рамка дуже схожа на реверс 1000 гривень, лише додано розетки та змінено номінал. У середньому прямокутнику, утвореному рамкою, у верхній частині міститься орнаментований напис «2000 гривень». Під ним текст закону про гроші, а по боках від нього вказано номінал у орнаментованих квадратах. На купюрі в 2000 гривень домінує червоний колір.

Останнім знаком емісії уряду Павла Скоропадського у листопаді 1918 р. став знак Державної скарбниці у 1000 карбованців за проектом Г. Золотова. Його розмір 190x120 мм. Центральну частину аверсу займає картуш з написом «Знак Державної Скарбниці тисяча карбованців». Карташ зверху прикрашений бунчуком, булавою, трьома циліндричними суцвіттями очерету та стрічкою з написом «Українська Держава». По боках картуша звисають дві гірлянди з квітів, плодів та листя, які спираються на менший картуш з орнаментованою цифрою «1000». По обидва боки від центрального картуша зображено ще два картуші, зверху прикрашені лавровими вінками, у середині яких цифра «1000». У картуші ліворуч поверх цифр «1000» надрукований напис «Ходить на рівні з кредитовими білетами». Карташі обрамляє акантове листя. У картуші праворуч напис «Фальшування карається по закону» поверх зображення козака з мушкетом. Таке ж зображення – на двох печатках під нижнім картушем. На чистому полі купюри у шаховому порядку видніються цифри «1000». Під

лівим картушем – підпис директора Державної скарбниці Х. Лебеда-Юрчика.

На реверсі у центрі великий картуш з написом «1000 карбованців», над яким зображено менший картуш, оповитий гірляндами, з тризубом всередині. По обидві сторони від картуші – дві жіночі постаті у орнаментованому одязі в стилі бароко. Жінка ліворуч тримає булаву, праворуч – ріг достатку. Біля жіночих постатей зображено фронтон, який підпирають дві колони. З колон звисають гірлянди з плодів, квітів та листя. Купюра виконана в коричнево – жовтуватій гаммі. Уряд почав друк банкноти в Києві і віддав в обіг 13 листопада 1918 р.

Уряд Павла Скоропадського проіснував до 14 грудня 1918 р. Особливістю цього періоду було те, що уряд подвоював ліміти для грошових емісій, а це призводило до збільшення кількості паперових грошей в обігу та посилення інфляції. За цей час надійшли в обіг білети Державної скарбниці номіналами 50, 100, 200 та 1000 гривень, Державні кредитові білети номіналами 2, 10, 100, 500, 1000 та 2000 гривень, дрібна розмінна монета та грошовий знак на 1000 карбованців. Також було виготовлено малюнки та матриці на банкноти по 10, 100 та 250 карбованців, але їхній випуск відбувся уже за Директорії.

В ніч на 14 листопада 1918 р. у Білій Церкві було утворено Директорію Української Народної Республіки, яка через місяць увійшла до Києва. Директорія успадкувала від попереднього режиму низку соціально-економічних проблем, які потребували невідкладного вирішення. Головні напрями фінансової політики Директорії, як і за доби Гетьманату, визначалися тогочасною соціально-економічною ситуацією і полягали в утвердженні гривні або карбованця як єдиного платіжного засобу та вилучення з грошового обігу знаків інших держав [2, с. 175].

У Києві Директорія використовувала запаси грошей, випущених ще урядом Центральної Ради та гетьмана, а також російські рублі. Німецькі марки та австрійські крони були в обігу серед населення як необов'язкові. Згодом Директорія переїжджає у Вінницю, потім до Тернополя, а звідти до Станіслава (сучасний Івано-Франківськ). У Станіславі були виготовлені банкноти номіналом у 5 гривень. Війна з радянською Росією вимагала великих коштів, тому уряд продовжував випускати великі суми грошових знаків, практично не стабілізуючи грошової системи. Перебуваючи у Кам'янці – Подільському Директорія, розпочала випуск розмінних знаків Державної скарбниці в 10, 25, 100, 250 та 1000 карбованців, кліше для яких було виготовлене ще за П. Скоропадського. Крім перелічених банкнот, випускалися грошові знаки попередніх зразків.

Рис. 7-8. 250 карбованців

Колекція Рівненського обласного краєзнавчого музею має грошові знаки номіналом 10, 100, 250 та 1000 карбованців, випущені за Директорії.

Знак державної скарбниці 10 карбованців на аверсі має рамку, на якій по кутах вказано номінал «10». Середину площі купюри займає картуш із великими літерами «УД» (Українська держава). Поверх картуші написи «Знак державної скарбниці», «Десять карбованців» та «Ходить на рівні з кредитовими білетами», а також «Директор Державної Скарбниці Лебідь-Юрчик». По дві сторони від центрального зображення є ще два видовжені картуші, у лівому зображено тризуб, а у правому – цифра 10. Картуші прикрашені композиціями з листя та плодів. На банкноті синьою фарбою вказано серію та номер.

На реверсі площа купюри також замкнена у прямокутник рамкою. У лівій частині картуш, в центрі якого зображено тризуб. Вище перехрещені шабля та гетьманська булава, а також цифра «10». Картуш прикрашений плодами та колосками. У правій частині банкноти у картуші велика цифра «10», поверх якої напис «карбованців». Під картушем прикрашена таблиця з написом: «Фальшування карається законом». У верхньому правому кутку зображено лавровий вінок, в якому цифра «10».

Ця банкнота замовлена урядом Української Держави, а емітована Директорією у серпні 1919 р.

Автор: Григорій Золотов. Купюра червоного кольору розміром 83x138 мм.

Знак державної скарбниці 100 карбованців (друга емісія) розміром 177x90 мм виготовлений за проектом Георгія Нарбута у 1918 р., а надрукований у жовтні 1919 р. На аверсі з лівої сторони на білому полі шляхом тиснення виконаний портрет Богдана Хмельницького. Нижче червоною фарбою вказано серію та номер. Більшу частину банкноти займає прямокутник, оточений рамкою, переплетеною вінком. По кутах рамка має по одній розетці. Нижня та верхня частини рамки мають по 4, а бокові по 2 розетки з числом «100». У кутах замкненої площі числа «100». Зверху напис «Українська держава», а під ним у лавровому вінку картуш з тризубом та козаком із мушкетом. По дві сторони від вінка орнамент із аканту, а нижче «Знак Державної Скарбниці». Ще нижче зображено велике «100», а на ньому напис «сто карбованців». В самому низу «Директор Державної Скарбниці Лебідь-Юрчик» і праворуч – «1918».

На реверсі більша частина купюри замкнена орнаментованою рамою у прямокутник. У чотирьох кутах рами розетки у квадратному полі. У бокових частинах рами між розетками зображено орнаментоване число «100». У замкненій рамою площі, картуш, прикрашений квітами, плодами та колосками. Зверху напис «сто карбованців», а внизу – «ходить на рівні з кредитовими білетами». В центрі великого картушу зображено менший, увінчаний тризубом, в середині у якому бачимо козака із мушкетом. Поверх малого картуша напис «Фальшування карається по закону».

Знак Державної Скарбниці 250 карбованців спроектував Борис Романовський на замовлення уряду Гетьмана, а емітувала Директорія у серпні 1919 року. Купюра світло – коричневого кольору розміром 96x146 мм (рис. 7,8). Майже цілу сторону аверсу займає орнамент. Посередині на фоні орнаменту тризуб, а по боках між орнаментом на фоні сітки номінал «250». Сітка заповнена великими літерами «УД». У верхній частині купюри написи: «Українська держава» та «Знак Державної Скарбниці». Під тризубом вказано серію та номер, а нижче «1918». З обох боків напис «Директор Державної Скарбниці Лебідь-Юрчик».

На реверсі орнамент є рамою прямокутника, а також ділить площу на дві рівні частини. У лівій частині зображено тризуб, а у правій напис «За фальшування карається по закону». Зверху під рамкою напис «Знак Державної Скарбниці», а внизу два написи: «250 карбованців» та «ходить на рівні з кредитовими білетами». По кутах рамки номінал «250».

Отже, за часів існування трьох політичних режимів в обігу знаходилося 24 види паперових грошових знаків. Це були карбованці, гривні та шаги. Ці гроші в цілому успішно виконували свої функції. Протягом 1918–1920 рр. на ці кошти утримувалися державний

апарат, пошта, залізниця та армія. Через нестабільність політичної ситуації, відсутності налагодженого фінансового апарату, постійної евакуації урядових установ курс української валюти падав. Після поразки армії Директорії та втрати Українською державою незалежності зникли і її гроші.

У колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею є 19 видів грошових знаків 1917–1920 рр. Усі вони у різному стані збереження, деякі зразки потребують реставрації. Найцікавіші з грошових знаків представлені у експозиції музею.

Джерела та література:

1. Гай-Нижник П. П. Марки-шаги – грошові знаки державної України 1917–1920 років // *Фінанси України.* – 1997. – № 4. – С. 112–114.
2. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. – Клівленд, 1973. – 356 с.
3. Голубка С. М. Фінансова політика національного державотворення за часів Центральної Ради // *Фінанси України.* – 2011. – № 12. – С. 111–117.
4. Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Гроші в Україні. Факти і документи. – К., 1998. – 454 с.
5. Мартиняк Т. П. Грошові знаки та монети України. – Харків, 2005. – 170 с.
6. Мартос Б. Зозуля Я. Гроші Української держави: Альбом українських грошей. – Мюнхен 1972. – 103 с.

Людмила Степанюк

ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. НА РІВНЕНЩИНІ: ВІРТУАЛЬНА ВИСТАВКА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

У березні 2017 р. виповнилося 100 років від початку Української революції 1917–1921 рр. – одного з найважливіших і найскладніших періодів в історії Українського народу ХХ століття. Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, відродження української нації.

Сформована тоді ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху. Розбудовою Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки українці довели здатність і спроможність національного державотворення. Сьогоднішня Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених революцією 1917–1921 рр.

Розвиток історичної науки в останнє десятиліття минулого і перші роки нинішнього століття ознаменувався низкою істотних зрушень. Чи не найпомітніші кількісні та якісні зміни сталися у вивченні доби Української революції. Якщо на кінець 80-х років ХІХ століття навіть сам термін «Українська революція» не мав «прав громадянства» у вітчизняних виданнях, то на сьогодні захищено понад півтори сотні докторських і кандидатських дисертацій, з'явилося багато десятків книг, опубліковано сотні статей, які присвячені висвітленню різних аспектів переламного, справді доленосного періоду. Сьогодні навіть непросто назвати скільки-небудь наближену загальну цифру публікацій, якої досяг масив творів про революцію.

У рамках проголошеного Року Української революції Рівненською обласною універсальною науковою бібліотекою було підготовлено віртуальну виставку «Події Української революції 1917–1921 рр. на Рівненщині» <http://libr.rv.ua/ua/virt/162/>.

Виставка розміщена на сайті РОУНБ <http://libr.rv.ua/> у розділі «Читачам» в підрозділі «Віртуальні виставки» <http://libr.rv.ua/ua/virt/>.

Віртуальні виставки – новий інформаційний продукт бібліотеки, що являє собою поєднання традиційного книжкового і новітнього електронного способів презентації інформації. Вона компактна, містка і є актуальним провідником у великому потоці інформації.

Також до переваг віртуальних виставок можна віднести:

- можливість індивідуальної самостійної роботи користувача з поданими матеріалами;
- нетрадиційну подачу інформаційних ресурсів;
- наочність;
- структурування матеріалу.

Отже, користувачі віртуальної виставки можуть отримати повну інформацію за темою, що їх цікавить, без поспіху, часових або географічних обмежень і витрат, наочно ознайомитися з інформаційним ресурсом та одержати іншу додаткову інформацію.

Віртуальна виставка «Події Української революції 1917–1921 рр. на Рівненщині» – це модель

тематичної віртуальної розгорнутої виставки, з розділами, цитатами, ілюстраціями, текстом, відеоматеріалами.

При підготовці віртуальної виставки були використані ресурси Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки (електронний, алфавітний та систематичний каталоги, бібліотечний фонд), фотосвітлини Рівненського обласного краєзнавчого музею, Інтернет-ресурси.

До документних джерел ввійшли БЗ: монографій, колективних праць, довідкових видань, навчальних та бібліографічних посібників, статей з наукових збірників, матеріалів конференцій, продовжуваних і періодичних видань, а також, що є досить цінним та важливим, повні тексти документів та посилання на Інтернет-ресурси.

Виставка має такі розділи:

- Вступна стаття Я. О. Поліщука «Події війни та революції» (із книги Я. О. Поліщук «Рівне. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста» (Рівне, 2009. – С. 132–157));
- Українська революція 1917–1921 рр.;
- Рівненщина в роки революції 1917–1921 рр.;
- Політичні діячі національної революції 1917–1921 рр.;
- Інтернет-ресурси.

У першому розділі віртуальної виставки «Українська революція 1917–1921 рр.» представлені видання різних років, присвячені дослідженню доби Української революції в цілому. Це наукові праці, збірки документів і матеріалів, історіографічні, довідкові видання, що висвітлюють визвольну боротьбу українського народу на початку ХХ століття.

Тут широко відображені праці безпосередніх учасників українських визвольних змагань – Ісаака Мазепи, Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Олександра Доценка, Сергія Єфремова, Всеволода Петріва, Івана Огієнка.

Безпосередній і відвертий погляд Ісаака Мазепи на ті події та їх учасників відображено в його книзі «Україна в огні й бурі революції: 1917–1921» (Дніпропетровськ, 2001). Так, до книги ввійшли перша частина спогадів та розділ з другої частини спогадів видатного українського державного, громадського та політичного діяча про революційні події в Україні в 1917–1921 рр. Один з розділів книги присвячений Рівненщині – Рівненська доба (квітень-травень 1919 р.), де міститься інформація про переговори щодо утворення нового уряду і державну нараду в Рівному, про військову нараду в Здолбуніві і бунт Володимира Оскілка.

Більше 80 років прізвище Ісаака Прохоровича Мазепи всіляко замовчувалось, а якщо і згадувалось, то обов'язково з ярликом «український націоналіст», «лютий ворог українського народу». Його праці не допускались на територію України і СРСР. Ісаак Мазепа був однією з центральних фігур Української революції. Він зробив значний особистий внесок

в розвиток подій цього періоду і в розбудову демократичної і незалежної України. Про його проникливість та політичну далекоглядність свідчать такі пророчі слова: «Неосвіченість і політична темнота завжди йдуть у парі з диктаторськими режимами. Тиранам вільне знання і наукова правда непотрібні» [1, с. 6]. Людина високої особистої мужності, сильної волі та глибокої віри в справедливість ідеалів УНР до кінця виконував обов'язки голови уряду і надихав інших на боротьбу і участь в драматичному Зимовому поході 1919–1920 рр. Зрозуміло, що твори такого сильного та авторитетного опонента комуністичній владі не могли бути перевиданими в СРСР.

Зацікавлять відвідувачів виставки і праці сучасних дослідників, зокрема видання Валерія Солдатенка «Україна в революційну добу» (Харків, 2008–2010), де автор у чотирьохтомному виданні намагається послідовно, в хронологічному порядку викласти основні події одного із найдраматичніших періодів української історії – доби революції 1917–1920 років. Це видання правомірно можна віднести до наукової праці новаторського типу, яка не лише відтворює картину історичного минулого українського народу, але й надихає на певні роздуми та міркування щодо шляхів розвитку нашої держави.

Не менший інтерес становить видання Василя Остафійчука «Історія України: сучасне бачення» (К., 2007). Ця книга – одна із вдалих спроб осмислення історичного поступу українського народу з прадавніх часів до сьогодення без міфів і фальсифікацій. Спираючись на нову методологічну основу, досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, архівні та інші матеріали, автор висвітлює найважливіші періоди, події і факти історії України, які не знайшли правдивого відображення в радянській історіографії. Відтворено незаслужено забуті яскраві історичні постаті, котрі відіграли помітну роль у долі нації. У розділі «Визвольна-революційна боротьба в Україні (1917–1920 рр.)», автор розповідає про один з героїчних і драматичних періодів в історії українського народу, дає пояснення основних термінів і понять, подає короткі біографічні дані персоналій даного періоду (О. Андрієвського, В. Антонова-Овсієнка, В. Винниченка, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Затонського, О. Керенського, В. Леніна, Н. Махна, М. Муравйова, С. Петлюри, Є. Петрушевича, Ю. Пілсудського, Г. П'ятакова, Х. Раковського, П. Скоропадського) та вибудовує хронологію подій.

Книга Ярослава Тинченка «Новітні Запорозжці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918» (К., 2010) – багато ілюстроване видання, присвячене уніформі та регаліям українських збройних сил у 1917–1918 рр. У книжці опубліковано велику кількість рідкісних фото (значну їх частину – вперше), а також оригінальні малюнки-реконструкції уніформ того часу. Спеціально для цього видання Національний історичний музей України дозволив

використати унікальні експонати, зокрема прапор Українського Запорізького полку, який зберігається у фондах цієї установи.

Глибоке і всебічне вивчення даної теми неможливе без використання документних джерел, які представлені на виставці – «Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–XX ст.: у 10 т. Т. 7» (К, 2008) та «Українська революція: документи (1919–1921)» (Нью-Йорк, 1984).

Державотворча діяльність наших славетних краян в добу Центральної Ради висвітлюється в книзі Олега Власюка та Володимира Цятка «Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918)» (Рівне, 2009). Читачі зможуть відкрити для себе раніше забуті імена уродженців Волині – членів Центральної Ради, уряду Української Народної Республіки, керівників Волинської губернії, українських військовиків, які стояли біля керма нових українських збройних сил. У додатках подаються біографії діячів волинян, зокрема, волинських державних діячів в Добу Центральної Ради (Никанора Никандровича Абрамовича, Олександра Яковича Карпинського, Михайла Костянтиновича Черкавського, Івана Андріановича Фещенко-Чопівського, Андрія Григоровича В'язлова, Валентина Васильовича Садовського, Дмитра Григоровича Ісаєвича, Миколи Капустянського (Генерал Армії УНР, який воював на Волині в 1917–1919 рр.) та біографії діячів волинян в Добу Української держави (В'ячеслава Липинського та Федора Штейнгеля).

Автор книги «Нарис з історії Українських вивольних змагань 1917–1918 роки. Про що «історія мовчить» – публіцист, літератор, дослідник української історії Роман Млиновецький (Бжеський). Його книга, це – збірник документів того періоду, де подані звіти, виступи, пропозиції, ідеї учасників тих подій. Ця книга руйнує ідеалізацію певних статей і політичних потоків.

Окрім того, в першому розділі виставки представлено результати наукових розвідок Михайла Ковальчука, Юрія Митрофаненка, Данила Яневського та ін.

Наукову та історичну цінність представляють і дослідження місцевих краєзнавців, які вивчали події 1917–1921 рр. в розрізі окремих районів Рівненщини.

28 січня 1918 р. студентські курені прийняли бій під Крутами, боронячи Київ перед московською навалюю Муравйова. З книги Тамари Дмитренко «Земля Дубенська. Вічний поклик історії» (Рівне, 2015) ми дізнаємось, що у тому смертельному бою побував колишній телеграфіст з Дубна, а потім київський гімназист – Ткачук. Про те, як йому вдалося врятуватися після кривавої більшовицької розправи під Крутами, лікар Ткачук розповів аж в 1943 р. в окупованому фашистами Києві на таємному зібранні, присвяченому 25-й річниці цього бою. Дубенський краєзнавець Марія Солдатюк назвала

ще одного учасника бою під Крутами, уродженця села Липа Дубенського повіту, Павлюка. Невідомо, яким чином він уникнув смерті, але в 1920–1930-х рр. Павлюка знали як активного члена дубенської «Просвіти», розповсюджувача українських книг та газет.

Листаючи сторінки книги, ми дізнаємося і про грошові знаки, які друкувалися в 1918–1919 рр. у Дубні. Це були так звані «бони» – вартістю один, два, три рублі, видані «Городским Общественным Управлением» 10 березня 1918 р.; чеки вартістю один, три, п'ять і десять рублів, випущені «Городской управой, отделом помощи голодающим» у червні 1919 р., які вживалися в торговому обігу до грудня 1919 р.; чеки вартістю один, три, п'ять, десять крб., видані продовольчим відділом Дубенської міської управи і були дійсні до 1 січня 1920 р.

Про перебіг воєнних дій між польськими та більшовицькими військами в районі Дубна в 1919–1920-х рр. повідомляють архівні документи (використані в книзі), які зберігаються в Варшаві.

Доволі цікавими є спогади о. Юрія Шумовського з Мирогощі про події 1920 р. на Дубенщині та про величезну роль форту у припиненні наступу Червоної Армії.

У посібнику Анатолія Мельничука «Історія України. Гощанський район на уроках історії.» (Рівне, 2016) викладено матеріал регіональної історії окремо взятого Гощанського району Рівненської області для вивчення тем, що стосуються історії рідного краю на уроках історії у відповідності до навчальних програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів. Цей посібник став лауреатом районної краєзнавчої премії імені Івана Шишка 2016 р.

З розділу «Події Першої світової війни та Української революції на території краю» дізнаємося про встановлення радянської влади у Гощі, про окупацію Гощанщини німецько-австрійськими військами, про запеклу боротьбу між Червоною армією та польсько-українським військом та окупацію Гощанщини, як і всієї Волинської землі, польськими військами, і остаточного закріплення польської влади.

Краєзнавцям, любителям минувшини та просто небаїдужим людям буде цікаво перегорнути сторінки історичного дослідження про одне з найбільш молодих і водночас старовинних містечок на Волині – про Здолбунів. Це книга Олега Тищенка та Юрія Кіреєва «Здолбунів на Волині: історичний вернісаж» (Рівне, 2007). (переможець обласного щорічного конкурсу «Краща книга Рівненщини» 2015 р. в номінації: Краще історико-краєзнавче видання).

Вулиці Здолбунова «пережили» кілька воєн, його залізничний вокзал «приймав» і «проводжав» російську, німецьку, польську, більшовицьку армії і війську Української Народної Республіки 1914–1920 рр.

Розділ «У полум'ї революцій» висвітлює події 1917–1921 рр. на території не тільки Здолбунова, а й

Рівного, Рівненщини та Волині. Автори використовують секретні матеріали, документи, які зберігаються в Рівненському обласному архіві. Процитуємо німецький документ: «Берлін. 1. 4. 1917. Терміново! Секретно! Панові державному секретарю імперського казначейства. Маю честь просити виділити в розпорядження іноземної служби для цілей політичної пропаганди в Росії суму в розмірі п'яти мільйонів марок із засобів голови 6 розділу II-го надзвичайного бюджету... ..держсекретар» [2, с. 59–60].

Згадуються маловідомі факти, що сталися на залізничній станції Кривин неподалік Острога про подвиг самопожертви, який виявили учні Острозької гімназії. Вони на початку 1918 р. загоном чисельністю близько 40 чоловік виступили на оборону Острога проти більшовиків поблизу залізничної станції Кривин. Їх подальша доля невідома, але, за припущеннями, подібно до юнаків-крутянців більшість гімназистів у боях з більшовиками загинуло.

Улітку 1918 р. Здолбунів сколихнула масштабна й надзвичайна подія – понад місячний страйк залізничників. Отож спланований у Москві всеукраїнський страйк залізничників розпочався 15 липня 1918 р. в Здолбуніві та Сарнах.

Наприкінці квітня 1919 р. відбувся підпільний з'їзд ревкомів у Здолбуніві, на який приїхали більшовики з Рівного, Дубна, Острога. В Здолбуніві перебували члени Ставки верховного головнокомандування, увесь головний військовий штаб Директорії УНР і сам керівник держави Симон Петлюра.

Другий розділ виставки доповнений світлинами з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею «Пам'ятники та меморіальні дошки, пов'язані з УНР».

І Центральна Рада, і Українська Народна Республіка, і Гетьманат, і Директорія проторували той шлях, яким Україна нині йде у майбутнє. І за це ми маємо бути вдячні визначним фігурам того часу: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Павло Скоропадський, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Дмитро Донцов, Євген Петрушевич та інші. І вдячні мільйонам українців, які усвідомили свої національні та громадянські права. І найбільше – тим, хто за незалежність боролися зі зброєю в руках, хто були справжніми солдатами революції, – солдатами в прямому сенсі слова.

Після десятиліть цілеспрямованого замовчування та викривлення комуністичною тоталітарною пропагандою української історії для великого загалу досі залишаються маловідомими українські постаті, які брали участь у подіях Української революції.

Серед імен, повернутих нам в останні десятиліття, особливу увагу привертають люди, які наполегливо і мужньо боролися за самостійність і соборність України. Серед них одне з чільних місць займає Юрко Йосипович Тютюнник, якому присвячене дослідження Олега Шатайло «Генерал

Юрко Тютюнник» (Львів, 2000), де вперше на основі архівних документів, мемуарній та науковій літературі розповідається про життєвий та бойовий шлях одного з національних героїв, генерал-хорунжого Армії Української народної Республіки, про те, що діялося в Україні під час становлення державності 1917–1920 рр.

Ю. Тютюннику судилося пройти тернистий шлях від російського солдата до генерал-хорунжого Армії УНР. Голова уряду УНР Ісаак Мазепа, поцінуючи його заслуги, відзначає: «Талановитий діяч, що так трагічно загинув пізніше, своєю діяльністю в Українській армії, без сумніву, записав себе в ряди заслужених борців за волю України» [3, с. 3].

У книзі Руслани Давидюк «З поляками за Україну» (Рівне, 2014) (переможець обласного щорічного конкурсу «Краща книга Рівненщини» 2017 р. в номінації: Краще історико-краєзнавче видання) висвітлено участь у суспільно-політичному житті та стосунки з владою Другої Речі Посполитої у емігрантській еміграції на території Волинського воєводства. Дослідження охоплює 1920–1930-і рр., включаючи проекцію на період УНР (1917–1920-і рр.). Після приходу на Західну Волинь радянської влади, українська еміграція перестала існувати як суспільна група і політичний чинник: частина емігрантів були репресовані радянськими каральними органами, інша частина врятувались втечею на територію, контрольовану Німеччиною.

Пропонована читачам книга складається з окремих нарисів, присвячених персоналіям: Миколі Негребецькому [4, с. 88–97], Антону Кентржинському, Лаврентію Серветнику, Володимиру Оскілку.

Книга відомого історика Віктора Савченка «Павло Скоропадський – останній гетьман України» (Харків, 2008) присвячена Павлу Скоропадському, останньому гетьману України, діяльність якого пов'язана з бурхливими подіями епохи Громадянської війни. Кавалергард і генерал, найбагатший поміщик, плоть від плоті вищого світу Петербурга, що успішно робив кар'єру й особисто знав імператора, він волею долі стає диктатором України.

Оцінювати гетьмана Скоропадського можна і як «лиходія», і як «праведника», але саме своєю неоднозначністю він і цікавий. Лев Троцький називав його українським Бонапартом, генерал Денікін – другим Мазепою. Ким же він був насправді? Відповідь на це запитання допоможе знайти книжка, при написанні якої автор використав архівні матеріали, документальні джерела, спогади учасників подій.

Допомогу віртуальним користувачам надасть веббібліографія сайтів, в яких висвітлюється тема української революції. В розділі «Інтернет-ресурси» подається перелік наукових і науково-популярних Інтернет-публікацій.

Методичні рекомендації до 100-річчя Української революції 1917–1921 років, які містяться на сайті Українського Інституту національної пам'яті стануть гарним дидактичним матеріалом для використання під час уроків історії України із зазначеної теми та в позаурочній діяльності при підготовці виховних заходів.

Велику зацікавленість представляють історичний документальний фільм «Українська революція» – документальна екранізація спогадів генерал-хорунжого УНР Всеволода Петріва, де висвітлюються події

історії України 1917–1921 рр., а також навчальний відеофільм з новітньої історії України для учнів 10-х класів «Українська революція. Початок революції. Доба Української Центральної Ради, 1917–1918 рр.»

Метою віртуальної виставки було максимальне виявлення та широке представлення документних джерел про події Української революції 1917–1921 рр. на Рівненщині. Виставка адресована науковцям, історикам, краєзнавцям, викладачам, студентам, учням, всім, хто вивчає, досліджує Рівненщину, популяризує знання про рідний край.

Джерела та література:

1. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – 415 с.
2. Тищенко О. О. Здолбунів на Волині: іст. вернісаж / О. О. Тищенко, Ю. І. Кіреєв. – Рівне: О. Зень, 2007. – 192 с.
3. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник / О. Шатайло. – Львів: Світ, 2000. – 144 с.
4. Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпрян. еміграція в сусп.-політ. житті міжвоєн. Волині: [монографія] / Р. П. Давидюк. – Рівне: ПП ДМ, 2014. – 174 с.

Василь Горбатюк

КІШ ОХОРОНИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ЛАДУ В РІВНОМУ: МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО РОМАНУ

Документальний роман, на відміну від роману художнього, потребує фактичної бази для розгортання сюжету. З одного боку, це полегшує роботу, оскільки автор використовує готовий матеріал, інтерпретуючи його художніми засобами. З іншого боку, автор міцно пов'язаний залежністю від наявності чи відсутності конкретного фактажу (документів, свідчень, спогадів, листів тощо). Він уже не може сідати за робочий стіл, якщо перед тим не роздобув необхідних матеріалів у архівах, часописах, книгах, інтернеті – він змушений знову й знову вирушати в пошуки, які не завжди увінчуються успіхом. Однак нерідко ці пошуки, а особливо знахідки, відкриття, вносять особливу привабливість праці саме в такому жанрі – документальному. Бо ти відкриваєш досі невідоме – тільки тобі чи всьому загалу – і на основі нього ведеш свою розповідь про ті чи інші події.

Багато пошуків, несподіваних відкриттів, запланованих підтверджень тих чи інших фактів, розчарувань довелося пройти і зазнати мені при написанні документального роману «Слово і меч» [1]. Це книга про Павла Богацького – письменника, журналіста, видавця, літературознавця, військовика.

Народився він 16 березня 1883 р. в містечку Купині, що нині в Городоцькому районі Хмельницької області. Син священика, він був звільнений з Кам'янець-Подільської духовної семінарії за участь в українському русі, дальшу освіту

здобував у військовій школі (м. Вільно). Брав участь у революції 1905–1907 рр., у підпільних військових організаціях, за що потрапив до в'язниці, був позбавлений права продовжувати військову службу.

Літературну діяльність Павло Богацький розпочав 1906 р. Друкувався в альманасі «Терновий листок», газетах «Рідний край», «Громадський голос». За активної підтримки Микити Шаповала й Андрія Товкачевського взявся за видання журналу «Українська хата».

«Українська хата» – це літературно-науково-громадський і економічний ілюстрований журнал, який почав видаватися 1909 р. в Києві. Завдяки революційному піднесенню в 1904–1905 рр. царський уряд після столітніх заперечень і просто нищень української мови таки дав дозвіл на україномовні видання. Одразу ж народилася газета «Рада», яку видавав Євген Чикаленко, з'явилися часописи «Слово» під редактуванням Симона Петлюри, «Рідний край» (видавець Микола Дмитрієв, а з 1907 р. – Олена Пчілка), селянський тижневик «Світова зірниця» (редактор-видавець Іван Волошиновський) та деякі інші.

Весною 1909 р. світ побачило перше число журналу «Української хати». Цей своєрідний, по своєму унікальний часопис для подолян особливо цікавий тим, що редактором-видавцем його був земляк Павло Богацький. Саме це значною мірою приваблювало мене до написання біографічного документального роману про нього.

Визначаючи завдання часопису, у програмовій статті, написаній Микитою Шаповалом, редакція «Української хати» зазначала: «Письменство і наука – це ті могутні і далекозорі проводарі, що сягають на обрій кращої будучини і показують шлях до неї». І далі, розвиваючи думку про українське письменство, яке «тільки що стає на ноги, і потребує як найбільше рук, що підтримували-б і розвивали його», редакція розкривала мету часопису: «розвивати українське письменство, направляти його так, що-б воно йшло назустріч усім життєвим змаганням нашого народу і допомагало-б його культурно-просвітним потребам, наverting його думку на шлях поступу, де світять кращі ідеали людства...» [3, с. 1].

«Українська хата» поступово згуртувала довкола себе письменників обох частин України – російської й австро-угорської. В дванадцятьох числах журналу за перший рік видання ми бачимо імена Христі Алчевської, Миколи Вороного, Галини Журби, Олени Журливої, Миколи Євшана, Михайла Козоріса, Богдана Лепкого, Гната Хоткевича... Особливо ж активно публікувалися на сторінках часопису Микита Шаповал (часто під псевдонімом М. Сріблянський), Григорій Чупринка, Іван Липа.

Підбиваючи підсумки своєї діяльності за 1909 р., редакція журналу в 12-му числі писала: «Брак засобів, літературних робітників, а найбільше – байдужість громадянства до рідної преси і літератури відбилися і на нашому журналі, але ж мимо всіх втрат, понесених нами, ми ще більш впевнилися в потребі на такий журнал, як «Українська Хата», на підставі багатьох фактів і висловленого співчуття з боку тих елементів нашого громадянства, для котрих переважно наш журнал несе духову поміч» [4, с. 32].

Журнал не тільки друкував відомих письменників, але й давав дорогу молодим. В журналі часто друкувалися твори молодого Максима Рильського – не тільки поезії, але й прозові етюди, новели. Саме в «Українській хаті» 1912 р. з'явилася перша (принаймні, з досі відомих) публікація поезії Володимира Свідзінського [5, с. 6].

«Українська хата» стала одним з осередків українства, причому з ухилом до нових художніх форм і засобів, до модернізму. Часопис значно пожвавив український літературний процес, розширив його межі.

Свої прозові твори – тонкі, психологічного характеру оповідання й повісті друкує і Павло Богацький: «Сонечко», «Помстилася», «Не доскочив», «Тільки правду дай!» та інші. Але до в'язниці він потрапив на два місяці як редактор – за публікацію оповідання Галини Журби «Коняка».

І все ж, долаючи всі перешкоди, «Українська хата» випромінювала зі своїх сторінок світло і силу слова, тепло почуттів, нестримність мрій і поривань. Це бачила, усвідомлювала царська влада, і тому в 1914 р., як тільки вибухнула Перша світова війна,

вона не лише закрила журнал, як і всі українські видання, але й запроторила редактора-видавця Павла Богацького на заслання до Наримського краю.

Із 1917 р. П. Богацький брав участь у революційних подіях, продовжував і літературну працю. 1918 р. вийшла друком його збірка новел та етюдів «Камелії. Психологічні арабески». Однак у роки вільних змагань українського народу письменник і журналіст повністю віддається боротьбі за вільну самостійну державу – тут став у пригоді його військовий фах. Зокрема, П. Богацький тривалий час очолював команду столичного отамана, яка згодом стала Кошем охорони республіканського ладу. Це була охоронна частина, яка забезпечувала спокій і порядок у тилу українського війська.

Після поразки української революції Богацький опинився на еміграції в Празі. Тут він редагував журнал «Нова Україна» (1922–1926), де виступали головним чином письменники, які проживали на західноукраїнських землях та поза межами України. В 1949 р. Павло Богацький емігрував до Австралії, де й помер 22 грудня 1962 р. Та його «Українська хата» й досі проміниться словом, думкою, почуттям.

Мій роман «Слово і меч» охоплює період життя Павла Богацького від народження до переходу його разом з Кошем охорони республіканського ладу, разом з урядом і військом УНР за Дністер в листопаді 1920 р. Зараз розшукую матеріали для написання другого роману про П. Богацького – про його перебування в західній Європі й Австралії.

Щодо роману «Слово і меч», то він містить і розділи про перебування Павла Богацького з відділом Столичного отамана (виконував функції міліції в Києві, а згодом і запіллій військ УНР) на Волині, зокрема, у Житомирі, Новограді-Волинському, Рівному. В основу такої розповіді лягли різні документальні джерела. Основним із них стали спогади самого Павла Богацького [2]. Зокрема, він пригадує, як «у Вербну суботу, з-полудня я дістав телеграму від отамана Оскілка, з Рівного, негайно прибути до нього на нараду» [2, с. 300]. П. Богацький зустрівся з Оскілком у приватному будинку, де той мешкав і вів справи отамана (командувача) Північної групи військ Армії Української Народної Республіки: «Отаман сказав, що має відомості про моє перебування в Житомирі і дуже хвалить його, бо певний, здоровий тил є конечною потребою доброго, твердого фронту» [2, с. 300]. Оскільки й дав команду столичному отаману залишити прифронтний Житомир і прибути зі своїм відділом до Рівного, щоб «скріпити тут тил» [2, с. 300].

Після Великодня відділ Столичного отамана розташувався у Рівному, в приміщенні гімназії. Відділ займався «охороною міста і околиць його способом рухливої варті: місто було поділене на певну кількість ділянок, які обхопив і пильнував невеличкий відділ зі зміною що-дві години. Околиці міста об'їжджав кінний відділ та відділ мотоцикліс-

тів. Варта пильно стежила за рухом на вулицях, за новими людьми» [2, с. 304]. П. Богацький наводить деякі факти режиму, запровадженого в місті: їдальні, пивні мали право працювати лише до 10-ої години вечора, спиртні напої продавались тільки до 8-ої. Наводить він і декілька прикрих випадків – розбоїв та пограбувань. Майже всі ці факти інтерпретовані в моєму романі – подані в певній художній формі, як того потребує жанр роману, хоч і документального.

Далі П. Богацький у своїх спогадах розповідає про зміну уряду УНР у Рівному, який очолив Борис Мартос, про призначення на посаду міністра внутрішніх справ Ісака Мазепи: «Перебуваючи в Рівному, І. Мазепа ознайомився з моєю роботою в заплілю фронтних частин Північної групи от(амана) Бєня. Тут же Міністер запропонував мені обняти посаду директора адміністраційного департаменту МВС» [2, с. 308]. Однак Богацький відмовився міняти безпосередню роботу з людьми на канцелярські заняття і залишився на своїй посаді. Натомість міністер запропонував розширити поле діяльності частини столичного отамана і перетворити її в Кіш охорони республіканського ладу. Ці зміни відбулися якраз у Рівному, на той час столичному місті.

І ось саме тоді, згадує П. Богацький, й відбулася спроба перевороту силами партій соціалістів-самостійників (Мацяк) та Української Народної Республіканської партії (Архипенко). «В Рівному арештували де-кого з уряду, – розповідає П. Богацький, – а от(амана) Оскілка проголосили головним Отаманом військ УНР. На щастя, цей виступ був ліквідований в той же день без будь-яких сумних наслідків; от(аман) Оскілка та Мацяк втекли

до Польщі, а жодної дезорганізованості на фронті і в заплілю він не вніс». [2, с. 308].

Як і передбачає жанр спогадів, обидва автори викладають події крізь призму свого бачення, власної участі в них. Однак розповідь Ісака Мазепи і точніша, і ширша, оскільки він базує її на документах, тоді як Павло Богацький пригадує лише власні враження. Саме обидві ці прикмети у поєднанні є важливими для автора документального роману. Тому що є можливість передати події і правдиво, і особистісно. Що й було використано при написанні твору.

Крім того, джерелом для цих сторінок роману послужили й тогочасні газети, що виходили у Кам'янці-Подільському – «Наш шлях», «Трудова громада» та інші. Зокрема, статті про утворення, а потім розпуск Комітету Охорони Республіки. Ця подія на південній межі УНР мала вплив і на розвиток ситуації у Рівному, де в той час зібралася основна частина уряду республіки.

Події ж у романі подаються крізь призму сприйняття їх головним героєм – отаманом Коша охорони республіканського ладу Павлом Богацьким. Основою розповіді є його власні спогади, значною мірою доповнені тим, як зафіксував їх Ісак Мазепа – більш документально, аніж особистісно, а також газетні публікації. Зокрема, через сприйняття Богацьким подається головний документ Комітету Охорони Республіки – його заява про мету створення, намічені дії і, врешті, про саморозпуск.

Чи вдалося авторові вдало «злити» в один струм оповіді три різних джерела і чи сприймаються події з розумінням і переживаннями – це вже судити читачам. Подіям у Рівному присвячені сторінки частини третьої, що має назву «Меч» [1, с. 351–363].

Джерела та література:

1. Горбатюк Василь. Слово і меч. – 2013.
2. Богацький Павло. З пережитого. Спогади // Архів. Сідней, Австралія. – 2003.
3. Українська хата. – Київ. – 1909. – № 1.
4. Українська хата. – Київ. – 1909. – № 12.
5. Українська хата. – Київ. – 1912. – Том IV.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- БЕЙДИК Олександр Олексійович** (м. Київ) – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету ім. Т. Шевченка
- БІЛОУС Крістіна Василівна** (м. Маріуполь) – студентка Маріупольського державного університету
- БОНДАРЕНКО Володимир Григорович** (м. Запоріжжя) – доктор історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного університету
- БУЛИГА Олександр Степанович** (м. Рівне) – директор КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- ВАСИЛЬЄВА Ірина В'ячеславівна** (м. Рівне) – завідувач відділу охорони культурної спадщини КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- ГАВРИШ Наталія Мирославівна** (м. Рівне) – старший науковий співробітник відділу історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- ГОРБАТЮК Василь Іванович** (м. Хмельницький) – член Національної Спілки письменників України, лауреат премій ім. Г. Костюка, ім. Я. Гальчевського, міжнародної премії ім. І. Кошелівця та ін.
- ГУДЗІЙ Василь Сергійович** (м. Рівне) – краєзнавець
- ГУЦАЛ Денис Васильович** (м. Дніпро) – аспірант кафедри історії України історичного факультету Дніпровського національного університету ім. О. Гончара
- ДАВИДЮК Руслана Петрівна** (м. Рівне) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
- ДАНІЛЧЕВА Валентина Федорівна** (м. Рівне) – старший науковий співробітник відділу історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- ДЕМ'ЯНЮК Олександр Йосипович** (м. Луцьк) – доктор історичних наук, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти
- ДМИТРЕНКО Тамара Борисівна** (м. Дубно) – краєзнавець
- ЖИВ'ЮК Андрій Анатолійович** (м. Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. С. Дем'янчука», голова правління Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України
- ЖУРАВЛЬОВА Олена Олександрівна** (м. Старокостянтинів) – директор історико-культурного центру-музею «Старий Костянтинів»
- ЗЕК Богдан Миколайович** (м. Луцьк) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею
- КАСЯНЧУК Іван Анатолійович** (м. Дубно) – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно
- КЛИМЧУК Андрій Миколайович** (м. Рівне) – головний редактор Інтернет-порталу «Віртуальна Польща»
- КОМАРИНСЬКА Зоряна Михайлівна** (м. Львів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та соціальних наук Львівського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»
- КОРЧАК Андрій Михайлович** (м. Броди) – старший науковий співробітник Бродівського історико-краєзнавчого музею

- КУКУРУДЗА Андрій Ростиславович** (м. Рівне) – кандидат історичних наук, викладач Рівненського державного базового медичного коледжу
- ЛАВРЕНЮК Ангеліна Юрївна** (м. Київ) – студентка географічного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка
- ЛЕОНОВА Людмила Анатоліївна** (м. Рівне) – начальник відділу використання інформації документів Державного архіву Рівненської області
- ЛИС Сергій Володимирович** (м. Луцьк) – завідувач відділу новітньої історії Волинського краєзнавчого музею
- МАРЧУК Ігор Володимирович** (м. Рівне) – завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- МАРЧУК Наталія Володимирівна** (м. Рівне) – вчитель історії Навчально-виховного комплексу № 12
- МЕЛЬНИК Тарас Юрійович** (м. Броди) – випускник Бродівської гімназії ім. І. Труша
- МЕЛЬНИК Юрій Володимирович** (м. Броди) – вчитель інформатики Бродівської гімназії ім. І. Труша
- МІХНО Олександр Петрович** (м. Київ) – кандидат педагогічних наук, директор Педагогічного музею України
- МУЛЯР Василь Ігорович** (м. Старокостянтинів) – завідувач відділу культури, туризму та охорони культурної спадщини виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради
- НАГОРНА Інна Євгенівна** (м. Рівне) – завідувач відділу «Літературний музей Уласа Самчука» КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- НИКОЛЬЧЕНКО Юзеф Мойсейович** (м. Маріуполь) – заслужений працівник культури України, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету
- ОСТРОВСЬКА Марина Борисівна** (м. Київ) – студентка географічного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка
- ПАСЮК Ігор Миколайович** (м. Луцьк) – завідувач філії Національного військово-історичного музею України – Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки
- ПШЕНИЧНИЙ Микола Іванович** (с. Мирогоща Дубенського р-ну) – член Національної Спілки письменників України, лауреат премій ім. В. Поліщука, ім. Бориса Тена
- РОЖКО Володимир Євтухович** (м. Луцьк) – кандидат церковно-історичних наук, історик-архівіст, почесний професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- РОМАНИЧ Василь Михайлович** (с. Суховоля Бродівського р-ну) – краєзнавець
- САВЧУК Петро Оксентійович** (м. Рівне) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
- СТЕПАНЮК Людмила Адамівна** (м. Рівне) – головний бібліотекар відділу акумуляції краєзнавчих документів та бібліографії Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки
- ФЕДОРИШИН Микола Васильович** (с. Пересопниця Рівненського р-ну) – директор КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» РОР
- ЧЕРНИЦЬКА Інна Миколаївна** (м. Рівне) – науковий співробітник відділу «Інститут дослідів Волині» КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- ЯСЬКІВ Богдан Іванович** (м. Рівне) – кандидат філософських наук, доцент, вчений секретар КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Науково-краєзнавче видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Рівненського обласного краєзнавчого музею

Збірник наукових праць

Випуск XV

Матеріали наукової конференції
«Волинь в Українській революції
1917-1921 рр.»

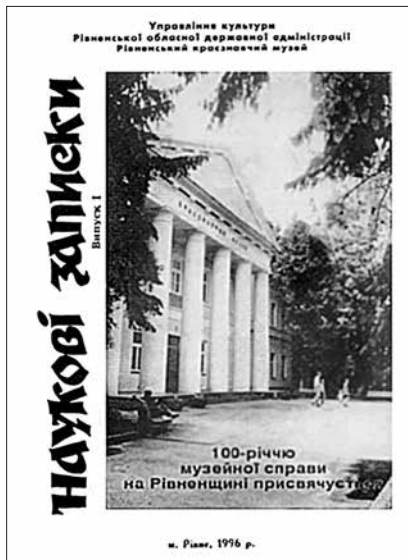
Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Підписано до друку 21.09.2017 р.
Формат 60 x 84 1/8 Папір офсет.
Ум. друк. арк. 22 Наклад 1000. Зам № 24

Видруковано ПП Дятлик М.С.
35304, Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
РВ № 11 від 12.06.2002 р.

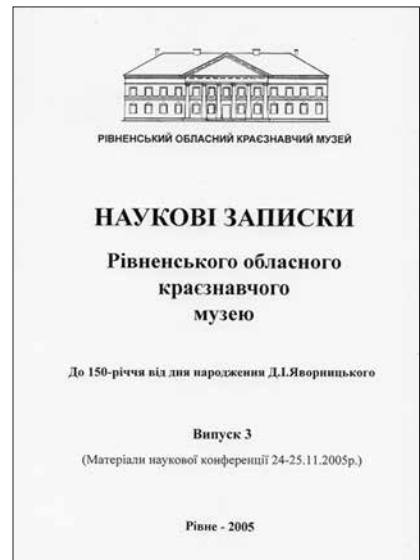

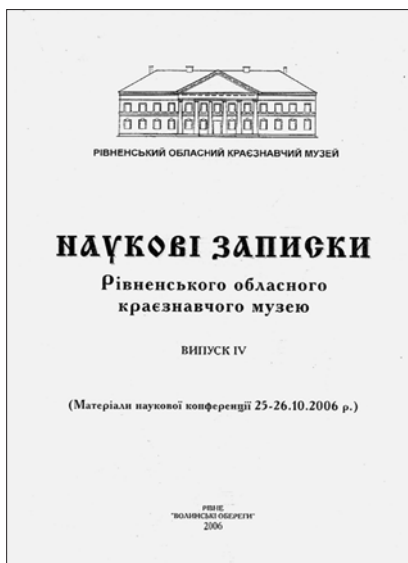
Наукові записки. – Вип. I. – Рівне: Рівненська друкарня, 1996. – 154 с.
Випуск присвячений 100-річчю музейної справи на Рівненщині.

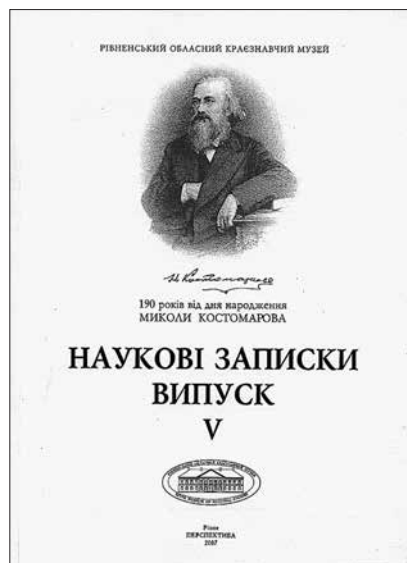
Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. II. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 70 с.: іл.
Випуск присвячений 165-річчю заснування Рівненської гімназії.

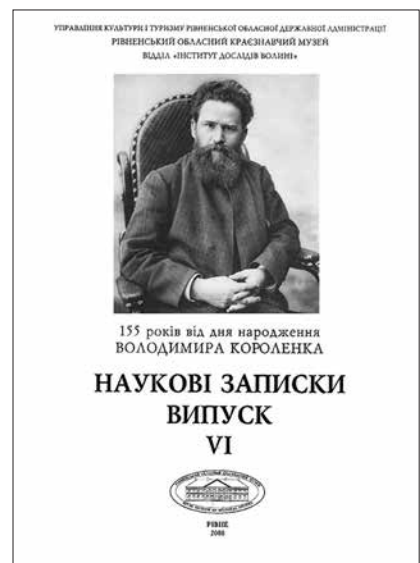
Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. III. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 188 с.: іл.
Випуск присвячений 150-річчю від дня народження Д. І. Яворницького.

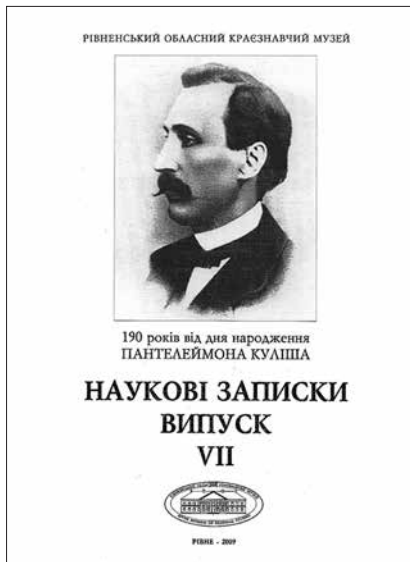
Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 304 с.
Випуск присвячений 100-річчю з часу заснування першого музею в місті Рівне.

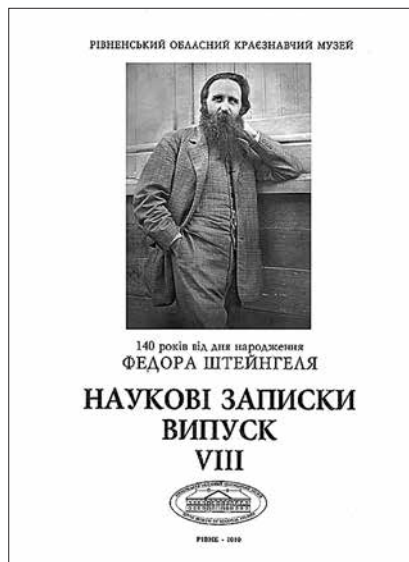
Наукові записки. – Вип. V. – Рівне: Перспектива, 2007. – 140 с., 66 іл., 1 табл.
Випуск присвячений 190-річчю від дня народження М. Костомарова.

Наукові записки. – Вип. VI. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. – 276 с., 241 іл., 6 табл.
Випуск присвячений 155-річчю від дня народження В. Короленка.

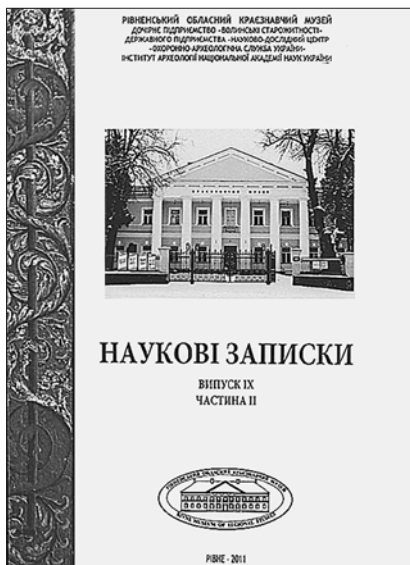
Наукові записки. – Вип. VII. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. – 196 с., 83 іл.
Випуск присвячений 190-річчю від дня народження П. Куліша.

Наукові записки. – Вип. VIII. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. – 338 с., 185 іл., 1 табл.
Випуск присвячений 140-річчю від дня народження Ф. Штейнгеля.

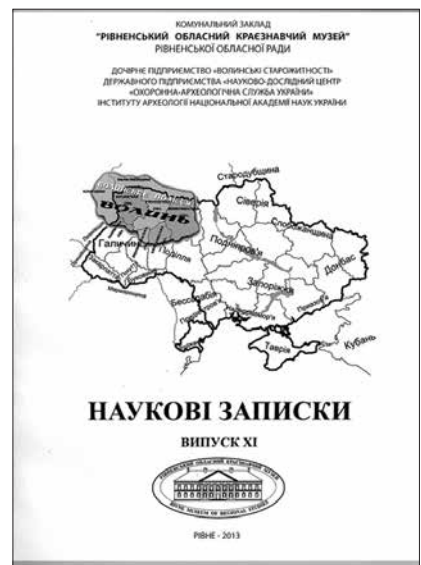
Наукові записки. – Вип. IX. Ч. 1. – Рівне: Волинські старожитності, 2011. – 187 с.
Випуск присвячений 450-річчю від часу створення Української Першокниги – Пересопницького Євангелія.

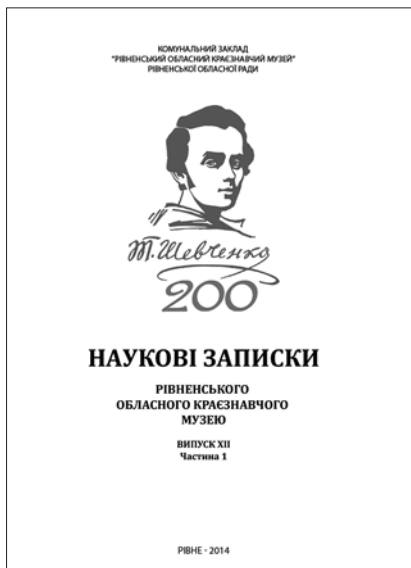
Наукові записки. – Вип. IX. Ч. 2. – Рівне: Волинські старожитності, 2011. – 324 с.
Випуск присвячений історії Волинського краю.

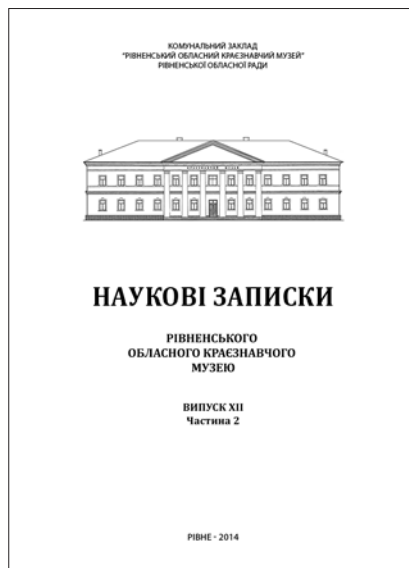
Наукові записки. – Вип. X. – Рівне: Волинські старожитності, 2012. – 256 с.
Випуск присвячений 80-річчю від дня народження визначного рівненського краєзнавця та музейного працівника Г. Бухала.

Наукові записки. – Вип. XI. – Рівне: Волинські старожитності, 2013. – 289 с.
Випуск присвячений розвитку музейної справи та краєзнавства Волині.

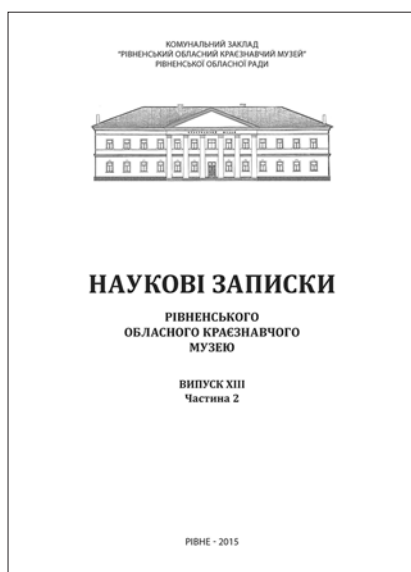
Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XII. Ч. 1: Матеріали наукової конференції присвячені 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. – Рівне: ПП Дятлик М. С. – 2014. – 149 с., іл., табл.

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Випуск XII. Ч. 2. – Рівне: Дятлик М. С. – 2014. – 143 с., іл., табл.

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XIII. Ч. 1: Матеріали наукової конференції присвяченої 100-річчю від дня народження І. К. Свешнікова. – Рівне : Дятлик М., 2015. – 292 с., іл., табл.

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XIII. Ч. 2. – Рівне : Дятлик М., 2015. – 190 с., іл., табл.

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XIV. Матеріали наукової конференції присвячені 120-річчю музейної справи на Рівненщині. – Рівне : Дятлик М., 2016. – 285 с., іл., табл.

